

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

**ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК**

ВИПУСК 29

Львів
Національна академія сухопутних військ
2018

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до Переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук (наказ Міністерства науки і освіти України від 21.12.2015 року № 1328)

Індексується в наукометричній базі
Google Academy

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 30.03.2018 року № 7)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор (головний редактор); *Слюсаренко Андрій*, кандидат історичних наук, доцент (заст. гол. редактора); *Бураков Юрій*, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); *Харук Андрій*, доктор історичних наук, професор; *Трофимович Володимир*, доктор історичних наук, професор; *Якимович Богдан*, доктор історичних наук, професор; *Голубко Віктор*, доктор історичних наук, професор; *Дем'янюк Олександр*, доктор історичних наук, професор; *Терський Святослав*, доктор історичних наук, професор; *Кривизюк Леонід*, кандидат історичних наук, доцент; *Репін Ігор*, кандидат історичних наук, доцент, *Олейко Анджей*, доктор габілітований, професор (Польща); *Франц Мацій*, доктор габілітований, професор (Польща); *Дуркес Борис*, доктор філософії (Словаччина); *Вайченоніс Йонас*, доктор філософії, професор (Литва).

В 53 **Військово-науковий вісник.** – Випуск 29. – Львів: НАСВ, 2018. –
251 с.
ISSN № 2313-5603

29-й випуск “Військово-наукового вісника” містить статті з історії України, всесвітньої історії, історії локальних воєн та збройних конфліктів сучасності, історії озброєння і військової техніки. Okрема рубрика присвячена 100-річчю Української революції.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2018

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.84):329.17]"1938/1941"
ГРИНЮКА Б. М.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У СЕЛІ КРОГУЛЕЦЬ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1938–1941 рр.)

У статті проаналізовано діяльність підпільного осередку Організації українських націоналістів у селі Крогулець Копичинецького повіту Тернопільського воєводства (сучасний Гусятинський район, Тернопільська область) упродовж 1938–1941 рр. На основі архівно-кримінальних справ, які зберігаються в Архіві Служби безпеки України в Тернопільській області, простежено становлення й діяльність Організації українських націоналістів у зазначеному селі. Висвітлено підпільну діяльність ряду осіб та репресії, яких зазнали з боку радянської влади.

Ключові слова: Крогулець, Організація українських націоналістів, Іван Процишин, підпілля, репресії.

Постановка проблеми та її актуальність. У сучасній історичній науці зростає інтерес до вивчення українського національно-визвольного руху в ХХ ст. Не складає виключення у цьому плані вивчення локальної історії окремих населених пунктів. Зокрема цікавим є дослідження становлення та діяльності Організації українських націоналістів (далі – ОУН) у с. Крогулець Гусятинського району Тернопільської області, яке до останнього часу залишалося поза увагою науковців. Не менш важливо об'єктивно проаналізувати причини створення, методи і форми боротьби оунівців у вказаному населеному пункті. Відсутність спеціального дослідження спонукає до вивчення діяльності окремих членів ОУН на території с. Крогулець.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження становлять архівно-кримінальні справи Архіву Служби безпеки України в Тернопільській області [1–3] та спогади Теодозія Волошина [4], Стефанії Krakov'jak [8] і Ольги Савки [7]. Зазначимо, що вказаний аспект діяльності українського визвольного руху на території с. Крогулець розглядався дослідниками недостатньо. Так, окрім фактів про учасників й діяльність ОУН на території Копичинецького повіту містяться в

Гринюка Богдан Михайлович, кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», с. Підгірці, Бродівський р-н, Львівська обл.

© Гринюка Б. М., 2018

монографії Б. Савки [11], а у праці Н. Мизака знаходимо список осіб, розстріляних 1941 р. в Уманській тюрмі [6]. Також коротка біографічна інформація про засуджених радянською владою та реабілітованих осіб, в т. ч. і жителів с. Кропулець, є у збірнику документів «Реабілітовані історією. Тернопільська область» [10].

Метою дослідження є аналіз створення осередку ОУН в с. Кропулець та діяльність членів організації упродовж 1938–1941 рр.

Виклад основного матеріалу. У 30-х рр. ХХ ст. у більшості сіл і містечок західноукраїнських земель почали виникати філії ОУН. Не оминули ці процеси й територію Копичинецького повіту Тернопільського воєводства. Засновником організації ОУН у м. Копичинці (осінь 1930 р.) був 19-річний студент Ярослав Клим, який розгорнув активну діяльність серед українського населення [11, с. 439–440]. Як наслідок, відбулося поширення впливу Копичинецької ОУН на навколишні села повіту.

З архівно-кримінальних справ, які зберігаються в Архіві Служби безпеки України в Тернопільській області, дізнаємося, що одним із перших членів ОУН с. Кропулець був Іван Петрович Процишин (1910 р. н.) [2, арк. 142]. До оунівського підпілля його заагітував навесні 1938 р. житель с. Васильківці Петро Грицак (псевдонім «Сокіл»), з яким він напередодні мав розмову в м. Копичинці. Під час зустрічі вони розмовляли про «створення самостійної соборної України» [2, арк. 152]. Уже наступні зустрічі мали виховний характер в «націоналістичному дусі». Згодом П. Грицак запропонував І. Процишину вступити в ОУН. Стосовно цього, вже на допиті в НКВД у Копичинській тюрмі, І. Процишин говорив: «...він мені сказав, щоб я підібрав собі кличку і на наступній зустрічі сказав йому. Надалі він давав мені завдання підібрати людей і втягувати в організацію. На наступній зустрічі я сказав Грицаку, що моїм псевдонімом буде «Крук»...» [2, арк. 175]. До речі, І. Процишин мав різні псевдоніми: «Крук» (1938 р.), «Чорний» (1939 р.) та «Озеренко» (з 1940 р. і до смерті – 1941 р.) [2, арк. 156].

Пізніше, на одній із зустрічей, П. Грицак доручив І. Процишину завербувати 2–3 осіб до організації ОУН [2, арк. 152]. Виконуючи це доручення, в 1938 р. він завербував трьох жителів с. Кропулець: Василя Рогу (псевдонім «Шевчук»), Дмитра Старенького («Береза») і Василя Антонюка (псевдонім невідомий, загинув під час Другої світової війни,), а у 1939 р. завербував Івана Бойка [2, арк. 153].

У 1939 р. після встановлення радянської влади ситуація в с. Кропулець кардинально змінилася. Так 29 жовтня 1939 р. співробітниками НКВД в селі був арештований Андрій Васильович Савка (1906 р. н.). Основним звинуваченням у його бік було те, що він був «конфідентом польської поліції й зраджував інтереси трудівників і видавав їх органам влади» [1, арк. 40], але потім його відпустили через відсутність доказів. Пізніше, 21 грудня 1939 р., радянські каральні органи арештували Михайла Матвійовича Вівчара (1904 р. н.) [10, с. 196].

Цікаву інформацію про дії каральних органів у с. Кропулець у спогадах згадував Теодозій Волошин: «...1939 рік, коли «визволителі» на штиках «доблесної», принесли терор – вивози і арешти. До сьогодні перед очима картина зими 1940 року, як по дорозі до школи побачив озброєних до зубів чекістів, які на конях супроводжували довгий караван перших жертв совєтського режиму. А позаду на санях, обкурені снігом, їхали жінки і діти. Діти, притулившись до мами, голосно плакали, а вона сиділа мовчки із розплетеною косою та страшними переляканими очима. Страшна заміть прикривала цілу валку підвод... на залізничній станції чекав на них ешalon вантажних вагонів з коминами, а призначення – у «непроходімую Сібірь». Тоді я побачив і злагнув, що несе азійсько-московська навала зі сходу. Я побачив правдиве обличчя і політичні цілі «визволителів»....» [4, с. 9–10]. На тлі цих подій члени ОУН почали більш активно діяти. Зокрема, у грудні 1939 р. або січні 1940 р. І. Процишин, як і інші оунівці, прийняв присягу в Копичинському лісі, за залізничною дорогою і станцією. Там же прийняв від нього присягу Й. Ярослав Венгер («Чорний»), а 10 заповідей йому давав читати П. Грицак. Згодом, з цим документом І. Процишин ознайомив В. Рогу, Д. Старенського та І. Федишина [2, арк. 156].

У 1940 р. «Хмаря» назначив «районновим провідником ОУН» І. Процишина та дав йому прізвисько «Озеренко». До його району і підпорядкування належали села Коцюбинці, Кропулець, Новий Нижбірок, Старий Нижбірок, Целіїв, Мишківці, Увисла, Сорока та м. Хороштків. При зазначеній вище зустрічі, «Хмаря» казав, щоб І. Процишин «роздивив свій район на 3 підрайона і призначив підрайонних, які управляли 3 селами і мали самостійно призначати провідників села». Таким чином його підрайонними стали Іван Петрович Бойко («Сорока») – житель с. Новий Нижбірок,

який обслуговував с. Новий Нижбірок, с. Крогулець і с. Коцюбинці; Іван Базник («Гамалія») – с. Старий Нижбірок, с. Целіїв і с. Мишківці; третій підрайонний був на прізвисько «Білявий», родом із с. Увисла, який керував м. Хоростків, с. Увисла і с. Сорока [2, арк. 171, 177]. Загалом чисельність членів ОУН становила 25 осіб, де у кожному вказаному населеному пункті проживали 3 оунівці [2, арк. 177].

Відзначимо, що підвищення до звання «районного провідника ОУН», І. Процишин отримав за лідерські риси характеру й тому, що «...був активним членом всіх культурно-освітніх установ, що існували в той час в селі Крогульці. На кожних зборах, сходинах чи засіданнях. Він був присутній і брав активну участь в нарадах. Його можна було бачити й при читанні часописів чи книжки в «Просвіті», при вправах «Лугу», в драматичному гуртку, при будові церкви. Він сам брав участь і заохочував других до праці для добра Українського народу...» [5, с. 1].

З 1940 р. І. Процишин став зв'язковим між повітовим керівником та нижчим керівництвом ОУН. В першу чергу він підтримував зв'язок із Я. Венгером («Чорний») та його замісником із с. Кривеньке на псевдонім «Хмаря», який після нього став повітовим керівником. Також І. Процишин спілкувався з І. Базником («Гамалія», «Кармелюк»), з яким зустрічався упродовж 1939–1940 рр., та Петром Білоусом [2, арк. 154]. На одному із допитів він відзначав, що «Хмаря» призначив його зв'язковим І. Базника («Гамалія»). При зустрічі він (І. Базник) називав ключове слово «Береза», а І. Процишин відповідав «Брат» [2, арк. 176].

Окремо відзначимо, що після встановлення радянської влади П. Грицак розказав І. Процишину про посилення діяльності ОУН й те, як з ним будуть вести зв'язок. Так одного разу до нього прибув «невідомий», який назвав пароль «Поганий» та потім розповідав про посилення боротьби проти радянської влади. Згодом, через 10–15 днів в м. Копичинці, на тодішній вул. Бемма № 81, І. Процишин його зустрів й отримав доручення: «...зайнятися розвідкою в селі. В задачу розвідки входило збирати відомості про осіб лояльно настроєних до Радянської влади, збирати відомості про осіб підтримуючих зв'язок з НКВД. Крім того він говорив, щоб посилити спостереження за активними поляками оскільки вони можуть організовуватися і вони являються нашими ворогами. Невідомий цікавився який стан

організації, яка кількість зброї мається, де вона знаходиться... В загальній складності я зустрічався з невідомим біля 20 разів у різних місцях і в лісі в Копичинцях, на базарі, і в інших місцях про які вже не пам'ятаю. Завдання я отримував від невідомого аналогічні тим, що я вже говорив» [2, арк. 153].

Також важливою заслugoю I. Процишина було створення навесні 1940 р., за наказом Я. Венгера, місцевого осередку ОУН в с. Коцюбинці. Його формування він доручив В. Розі, який за його дорученням завербував Йосифа Душніцького («Лев»), а потім Івана Федишина («Молот») [2, арк. 193]. Власне, останнього, I. Процишин хотів призначити сільським провідником організації, але йому завадив арешт [2, арк. 155].

У цей же час I. Процишин отримав завдання від «Хмари» зібрати з двох районів від «Гамалії» і «Сокола» вогнепальну зброю та патрони. Доручене завдання він виконав й отримав 2 револьвери, 3 тис. штук патронів до кулемета, 500 штук патронів до карабіна та 55 штук патронів до револьвера. Згодом перелічену зброю передав «Хмарі» на дорозі між селами Товстеньке і Пробіжна, яку туди завіз на велосипеді [2, арк. 156]. На допиті 3 січня 1941 р. на запитання «Яка зброя находититься у вас і інших членів ОУН?», I. Процишин відповідав, що мав 1 польський карабін, 5 штук гранат, «револьвер-браунінг № 2», патрони до револьвера (50 штук) і карабіна (100 штук), які раніше закопав у лісі в ящику, разом із звітами сільської організації ОУН с. Кропулець. Водночас він наголошував, що наявна у нього зброя «... була втрачена відступаючими частинами польської армії» [2, арк. 180]. Власне відповідь на питання про місцезнаходження зброї стала для I. Процишина фатальною... Адже того самого дня, 4 січня 1941 р., як про це ми дізнаємося зі спогадів С. Krakov'як, її брат був прив'язаний на шнурку до саней, йшов босоніж з м. Копичинці до кропулецького лісу. Там він мав показати місце із захованою зброєю [8]. Також підтвердження цього знаходимо у статті під назвою «Іван Процишин», в якій йдеться: «...30 грудня відставили в руки копичинецького НКВД. Тут взяли його на сильні допити, серед гострих морозів майже нагото й босого водили ніччю у кропулецький ліс, щоб показав, де закопав револьвер. Не довідавшись нічого від нього, московські кати пінилися зі злости, страшенно били...» [5, с. 1]. Вочевидь, захованого револьвера він не вказав, через що зазнав фізичних знущань та помер.

Однак протилежну інформацію про причину смерті І. Процишина можна зустріти в архівно-кримінальній справі. У документі йдеться, що 4 січня 1941 р. о 21:00 старший уповноважений Копичинського РО НКВД Д. П. Ралко виявив повішене тіло І. Процишина в камері № 1 КПЗ. Там же зазначено, що товариш Чулик виявив арештованого І. Процишина повішено на «портянках» до труби, але не маючи ножа він повернувся до чергового. Проте після перерізу петлі арештований був вже мертвий [2, арк. 183].

Цікавою постаттю, що упродовж 1938–1941 рр. належала до ОУН в с. Крогулець, був Василь Дмитрович Рога (1918 р. н.) на псевдонім – «Скргота» [2, арк. 186–191]. Після арешту, на допиті в НКВД, В. Рога підтверджував, що його завербував І. Процишин, а після першої зустрічі він ще 3 раз зустрічався з ним, «...давав теоретичні установки про оунівську організацію, давав читати контрреволюційну націоналістичну літературу, пропонував дістати любим методом зброю, а також біля 5 раз посилив з порученням від організації ОУН під нижборівецький ліс...» [2, арк. 192]. Крім цього, «районний провідник» (І. Процишин) доручав йому передавати листи, які відносив до нижборівецького лісу членам оунівського підпілля [2, арк. 193–194].

Загалом в роботі оунівського підпілля с. Крогулець, зі слів І. Процишина, В. Рога здійснював підбір людей до ОУН [2, арк. 176]. Так у вересні 1940 р. В. Рога завербував жителя с. Коцюбинці – Йосифа Балу (псевдонім «Гамалія») [2, арк. 202–203]. Потім він двічі з нього збирав членські внески до організації (2 рублі за 2 місяці) [2, арк. 204]. Далі, отриману суму й ту, яку передавав І. Процишин («двічі по 50 рублів і двічі по 25 рублів»), В. Рога відносив І. Бойку (псевдонім «Сорока») до нижборівецького лісу [2, арк. 197; 205]. Зустріч відбувалася наступним чином: «...людина, яка повинна була очікувати мій прихід при зустрічі зі мною повинна була запитати в мене «Де живе ваш голова сільради» я на то йому був повинен відповісти «Голова сільради живе над Дністром» після цього я повинен був передати гроші і сказати «Вам передав Чорний» і на цьому ми розходилися...» [2, арк. 198].

Ще одним членом ОУН с. Крогулець був Дмитро Володимирович Старенький (1914 р. н.) на псевдонім «Береза». До організації

вступив у липні 1939 р. і завербував його І. Процишин [3, арк. 122–132], а в лютому 1940 р. Д. Старенького заново перевербував П. Білоус [3, арк. 132].

Основною діяльністю Д. Старенького було налагодження зв'язку між П. Білоусом та членами оунівського підпілля – І. Федишиним і Й. Душніцьким, жителями с. Коцюбинці [3, арк. 136 зв.]. Також він мав завдання завербувати за наказом П. Білоуса у с. Целіїв 2 осіб, в т. ч. «Свіргуна», але як виявилося, вони там не проживали [3, арк. 139 зв.]. окремим завданням йому також доручалося завербувати 2–3 осіб до організації ОУН в с. Коцюбинці. У підсумку Д. Старенький завербував Йосипа Душніцького [3, арк. 131], хоча останній відзначав, що раніше його завербував В. Рога [3, арк. 132].

Пізніше на одному із допитів Д. Старенький зізнався, що отримав англійську ручну осколкову гранату типу «Міллса» від Михайла Мальського за завданням від П. Білоуса, яку заховав вдома у сушарні, де сушили тютюн [3, арк. 139; арк. 162 зв.]. Дійсно, при повторному обшуку в нього була виявлена граната [3, арк. 126].

Очевидно, що за результатами допиту від 5 січня 1941 р. був арештований Михайло Петрович Мальський (1920 р. н.), який на той час працював продавцем в кропулецькій кооперативі «Щастя». В ОУН він був з червня 1939 р., а вербував його П. Білоус, але псевдоніма не отримав [3, арк. 152]. За час діяльності в організації М. Мальський мав завдання тримати зв'язок між П. Білоусом та Д. Стареньким, а потім завербувати до ОУН трьох жителів с. Коцюбинці [3, арк. 162]. Також він мав завдання передати гранату Д. Старенькому [3, арк. 162 зв.]. Доречно зауважити, що напередодні арешту до М. Мальського була підіслана жінка, яка йому симпатизувала. Під час зустрічей вона випитувала про ставлення населення с. Кропулець до радянської влади та оунівського підпілля. Мешканці села і побратими неодноразово попереджали, що жінка була «агентом НКВД», але він їх не слухав [7].

Окремо відзначимо, що після допитів у Копичинцях В. Рогу, Д. Старенького та М. Мальського перевели в ув'язнення до Чортківської тюрми. Однак після початку радянсько-німецької війни, 2 липня 1941 р., їх разом з 800 в'язнями пішою ходою етапували до Уманської тюрми. Там, за рішенням наркома

Держбезпеки П. Мешика, упродовж 21–22 липня 1941 р. було розстріляно жителів с. Крогулець: Д. Старенського, В. Рогу та М. Мальського [10, с. 195–199; 6, с. 52].

З приходом німецької армії в с. Крогулець 7 липня 1941 р. зупинився поїзд з різними пожитками, який направлявся на схід у напрямку м. Гусатина. У той час з відступом радянської влади й приходом німців більшість населення села вірили, що буде проголошена самостійна Україна [7]. Ці події Т. Волошин описував так: «...прихід німців і пробліски надії на Самостійність, Акт 30 червня – Бандера, Стецько – розчарування, арешти... І пригадались слова: «Волю ніхто не дає, її треба вибороти»...» [4, с. 10].

Одночасно на тлі військових дій німецька влада дозволила перепоховати тіло І. Процишина, яке привезли в суботу, 26 липня 1941 р., з копичинецького цвинтаря у село. За тілом покійного поїхали в м. Копичинці мати та рідні сестри Стефанія і Настя Процишин. Зі спогадів С. Krakov'як дізнаємося, що під час ідентифікації покійників грабар згадав тіло померлого І. Процишина виключно через його чорний студентський плащ. Уже під час перевдягання покійного брата в чистий одяг усі побачили, що тіло було побите і вкрите великою кількістю ран [8]. Проте в медичному звіті огляду тіла вказано, що І. Процишин помер внаслідок повіщення, а зовнішні та внутрішні органи тіла були без ознак насильства [2, арк. 184].

Збереглися також короткі свідчення, написані невідомим очевидцем про перепоховання: «...похорон бл. п. Процишина був величавий. При в'їзді у рідне село вийшли проти нього односельчани з процесією, що вів О. Парох. Тлінні останки спочили на раменах друзів, які понесли їх у церкву, а звідти на місце вічного спочинку. На похороні був присутній підпоручник Окружної Управи в Копичинцях...» [5, с. 1].

Після панаходи, тіло І. Процишина поховали на місцевому цвинтарі. За ніч місцеві хлопці шапками насипали могилу та встановили березовий хрест. Серед присутніх, які насипали могилу, були О. Стойко, З. Паастюк, Д. Стефанець, В. Колісник, А. Гермак, А. Старенський, В. Рога та ін. [9]. Однак взимку 1946 р. через нестачу дров М. Швидак зрізав й спалив цей хрест. Його

дружина потім говорила, що «...чоловік багато спалив хрестів, але жоден із них так не горів і стріляв у печі, як хрест І. Процишина...» [7].

З проголошенням незалежності України, в 1992 р., членів оунівського підпілля І. Процишина, Д. Старенького, В. Рогу та М. Мальського було реабілітовано [10, с. 195–199]. У цей же час в с. Кропулець на могилі І. Процишина був встановлений і освячений металевий хрест, а щороку на Великодні свята відбувається панахида за борцями за незалежність України [7].

Таким чином, в середині ХХ с. жителі с. Кропулець також брали участь у боротьбі за незалежність України. Активна діяльність оунівського підпілля, до якого належали І. Процишин, Д. Старенький, В. Рога та М. Мальський, і, зокрема вербувальна робота до складу організації, зацікавила співробітників НКВД, що й призвело до їх арешту. Подальші дослідження даної теми мають перспективу, оскільки в роботі було частково висвітлено окремі факти і події, що стосувалися б дій ОУН на території с. Кропулець під час Другої світової війни та у повоєнний час.

1. Архів Служби безпеки України в Тернопільській області, а. к. с. № 2422–П, 40 арк.
2. Архів Служби безпеки України в Тернопільській області, а. к. с. № 12615–П, том 1, 288 арк.
3. Архів Служби безпеки України в Тернопільській області, а. к. с. № 12615–П, том 2, 188 арк.
4. *Волошин Т. Слогади / Т. Волошин.* – Тернопіль, 2010. – 96 с.
5. Іван Процишин // Воля. Орган Окружної Управи в Копичинцях. – Ч. 2. – 03. 08. 1941. – С. 1.
6. *Мизак Н. Українська Голгофа – Уманський розстріл 1941 року: Додаток до серії «За тебе, свята Україно».* Книга десята / Н. Мизак. – Чернівці – Торонто, 2011. – 260 с.
7. Приватний архів Б. Гринюки. Інтерв'ю в Ольги Савки (07. 07. 2017).
8. Приватний архів Б. Гринюки. Слогади Стефанії Krakov'jak.
9. Приватний архів О. Савки. Фото могили І. Процишина (1941 р.).

10. Реабілітовані історію. Тернопільська область. Книга друга / Упор. О. Г. Бажан, Є. О. Гасай, З. П. Гуцал. – Тернопіль, 2012. – 864 с.

11. Савка Б. Копичинці. Мандрівка через століття (Історичний нарис) / Б. Савка. – Тернопіль, 2001. – 580 с.

Надійшла до редколегії 02.11.2017 р.

Рецензент: *Л.П. Кривизюк*, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Hrynyuka Bohdan

**ACTIVITY OF THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS
IN THE VILLAGE OF KROHULETS IN TERNOPIL REGION (1938–1941)**

The article analyzes the activities of the underground cell of the Organization of Ukrainian Nationalists in the village of Krohulets, Kopychynetskyi district of the Ternopil Voivodship (modern Husyatinskyi district, Ternopil region) during 1938–1941. On the basis of archival and criminal cases which are stored in the Archive of the Security Service of Ukraine in the Ternopil region, the formation and activity of the Organization of Ukrainian Nationalists in the mentioned village was traced. The clandestine activity of the listed persons and the repression they suffered from the Soviet authorities are highlighted.

Key words: Krohulets, Organization of Ukrainian nationalists, Ivan Protsyshyn, guerrilla warfare, repressions.

УДК 929 : [355.4] "1919/1939"

ЗАБОЛОТНЮК В. І.

ІВАН ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЧИЙ РУХ В НІМЕЧЧИНІ (1919–1939 рр.)

В статті критично розглядається роль Івана Полтавця-Остряници в організації українського козацького руху в еміграції в Німеччині у 1919 – 1939 рр. Відомий діяч національно-визвольних змагань утворив в еміграції козацьке товариство й претендував на роль лідера української військової еміграції.

Ключові слова: козацький рух, військова еміграція, Іван Полтавець-Остряниця, Павло Скоропадський, Вільгельм Габсбург (Василь Вишваний).

Постановка та актуальність проблеми. Українська військова еміграція у міжвоєнний час намагалася консолідувати свої сили на різних ідеологічних та концептуальних засадах. Окремої уваги заслуговує діяльність емігрантів, які спробували організувати свої структури на базі української козацької ідеї. У Німеччині таку діяльність розвинув Іван Полтавець-Остряниця, втім його співпраця з нацистами дискредитувала еміграційний козацький рух.

Ступінь дослідження проблеми. Військово-організаційну діяльність Івана Полтавця-Остряници та його прибічників вітчизняні історики розглядають головно у контексті розгортання руху Вільного козацтва. Вільнокозачий рух в Україні та в еміграції досліджували Володимир Бондаренко [1], Лободаєв [2], Мусієнко [3], Тетяна Осташко і Юрій Терещенко [4], Владислав Верстюк [5] та Сергій Гозуватенко [6]. Життєвий шлях Полтавця і його роль в козачому русі зобразив Федір Турченко [7]. Стосунки української військової еміграції з владою та політичними силами міжвоєнної Німеччини грунтовно досліджував німецький історик Франк Гольчевський [8]. Виданням української еміграційної преси в Німеччині присвятили свої праці Володимир Колісник [9], Надія Кулеша [10] та Микола Мартиненко [11]. Український націоналістичний рух в еміграції

Заболотнюк Володимир Іванович – провідний науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Заболотнюк В.І., 2018

висвітлив Петро Мірчук [12]. Проблеми адаптації військової еміграції з територій колишньої Російської імперії в західних суспільствах розглядала Валерія Лавренко [13].

Метою автора статті є дослідити роль Іван Полтавця-Остряниці в розгортанні українського козачого руху в еміграції у міжвоєнний період; критично проаналізувати ідеологію цього руху, характер та масштаби діяльності.

Джерелом дослідження є опубліковані збірники документів, які стосуються української еміграції міжвоєнного періоду [14–18], спогади Каленика Лисюка [19], Павла Скоропадського [20] та Степана Шухевича [21]; тогочасні періодичні видання, які виходили друком у Відні та Берліні [22–24] й численні публікації часопису «Український Козак» (Мюнхен) [25–33].

Виклад основного матеріалу дослідження. Життєвий шлях діяча українського військово-козацького руху Івана Полтавця-Остряниці розпочався з с. Балаклія на Чигиринщині у 1890 р. Він походив з родини, яка мала козацьке коріння. Через те, що його батько рано помер, вихованням Полтавця займалася маті – сільська учителька. Навчався в кадетській школі у Чугуєві та Єлисаветградському кінному училищі (1912). Став офіцером російської армії, служив на Кубані. Тоді захопився історичним минулим України, зокрема історією козацтва [10, с. 316; 7, с. 403]. У роки Першої світової війни у складі російської армії був нагороджений багатьма відзнаками [10, с. 316; 7, с. 403].

К. Лисюк у своїх спогадах стверджував, що І. Полтавець-Остряниця у 1917 р., тодішній офіцер російської армії, організував Українську Козачу Організацію у Петрограді. Її основу склали солдати, котрі були родом з України [19, с. 18]. Полковник зайшов зі своїми козаками до історичного музею і забрав усі українські козачі прaporи, старовинну козацьку зброю та переніс у готель, де мешкав, і в коридорах цього готелю поставив озброєну варту. Військовий міністр Керенський наказав відібрати ці реліквії від українців. Конфлікт вдалося розв'язати лише силою, і частину цінних артефактів довезли до Києва та передали у музей [19, с. 18–19]. Того ж року І. Полтавець-Остряниця прибув в Україну і став активним учасником вільного козацького руху. У 1918 р. він член Генеральної Ради та наказний гетьман вільного козацтва, генеральний писар гетьмана П. Скоропадського [10, с. 316; 18, с. 504].

На початку 1919 р. Полтавець-Остряниця разом з українськими військовиками-гетьманцями емігрував до Німеччини [18, с. 504]. У Берліні його поведінка та висловлювання мали епатахний характер й привернули увагу емігрантської преси. У серпні 1919 р. віденський часопис «Воля» опублікував стислий фейлетон на тему діяльності Полтавця. У публікації, зокрема, йдеться про те, як штабс-капітан Полтавцев у 1917 р. став «Полтавцем» й отаманом, а відтак, потрапив у генеральні писарі до Павла Скоропадського. Опинившись у Берліні, Полтавець у російській емігрантській газеті «Призыв» опублікував заяву («Открытое письмо иностранным послам из Украины»), в якій представив себе як «славянин, патріот і гражданін» і беззмістовно оперував такими поняттями, як патріотизм, честь, обов'язок і т. п. [22, с. 234]. Уже тоді Полтавець виступив як пропагандист ідеї відновлення гетьманства в Україні, але не пов'язував її виключно з П. Скоропадським [18, с. 255].

На початку 1920-х рр. прихильники гетьманської ідеї були розпорешені по таборах Польщі і практично не мали поміж собою жодного організаційного контакту [24, с. 3]. Тому в Німеччині, яка мала у 1918 р. взаємовигідний зв'язок з Україною, у гетьманського руху були кращі умови та перспективи для розвитку. Як відзначив діаспорний історик Ігор Каменецький, одним з найважливіших наслідків німецької інтервенції в Україні 1918 р. на хід подальшої історії було те, що серед впливових політичних німецьких кіл з'явилося переконання, що Україна і Схід Європи можуть стати для німецької експансійної політики важливішим об'єктом від Заходу, світових ринків чи заморських колоній [35, с. 276].

Восени 1920 р. преса повідомила, що у Німеччині утворився Ініціативний комітет по відновленню Вільного Козацтва. Комітет ставив собі за завдання вести серед української еміграції пропаганду ідеї Вільного Козацтва й прагнув розпочату серед еміграції роботу перенести згодом в Україну. Організатори вирішили подбати насамперед про полегшення долі полонених українців, які перебували в таборах Німеччини та Австрії, забезпечення їх культурних потреб, підтримуючи творення серед них просвітніх, гімнастичних та інших національних товариств. Тимчасовим осідком Бюро комітету став Берлін (Вохлерштрассе 10/II) [23, с. 409]. З іншого джерела довідуємося, що утворена в

німецькій столиці – філія Козацької Ради складалася з 9 осіб, серед них Зеленівський, Крига, Полтавець і Трофимович [18, с. 329]. Названа Козацька Рада нібито дистанціювалася від П. Скоропадського, але проводила з гетьманом наради [18, с. 392].

У 1921 р. стали відчутними особисті амбіції Полтавця як претендента на роль лідера в еміграційному козацькому русі. У листуванні міністерства Зовнішніх Справ УНР йдеться про особливу роль Полтавця у військовій еміграції та про його аспірації до гетьманської булави [18, с. 399].

Судячи з опублікованого листа Симона Петлюри до Андрія Лівицького, у цей час І. Полтавець-Остряниця намагався запропонувати свої послуги лідерам Української Народної Республіки в еміграції, зокрема послу в Німеччині Романові Смаль-Стоцькому. При цьому запевняв, що він має у своєму розпорядженні козацьку структуру на українських землях. Натомість С. Петлюра спростував таку заяву: «Організація Полтавця в Україні є фікція. Я дивуюся, як наш посол бере на *serio* подібні пропозиції людей, що стоять на послугах Вишиваного, мають офіційний договір з Слащовим, йдуть проти Республіки, існують завдяки тільки своїм спекулятивним здібностям та «темним» грошам, жодної сили не маючи, особливо на Україні. Отже, ніяких переговорів ні з Полтавцем, ні з його клевретом провадити не слід. Коли хочуть працювати для України, повинні принести повну, і на папері написану «покаянну» і засвідчити лояльне і служхняне відношення до УНР та її влади» [14, с. 505]. Далі з листа Петлюри випливає, що той глибоко обурився пропозиціям Полтавця і розуміючи кон'юнктурну причину, рішуче їх відкинув: «Ви зрозумієте мене, коли я зауважу, що подібні пропозиції є результатом сверблячки, викликані відомостями преси про повстання на Україні» [14, с. 506].

Міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський у листі до Р. Смаль-Стоцького 19 квітня 1921 р. інформував, що берлінські гетьманці – Бутенко, Полтавець і Ханенко – не є «скоропадчими» [18, с. 402].

Мешкаючи у Берліні, Полтавець почав дописувати до українських часописів, які виходили друком у німецькій столиці: «Нова Слово» (1920) та «Українське Слово» (1921), де висловлював свої міркування щодо українських козацьких традицій [10, с. 316].

Ф. Турченко у своєму нарисі згадує, що за деякою інформацією Полтавець запевняв, що у 1921 р. був у Холодному Яру і керував селянським повстанським загоном у боротьбі з більшовиками [7, с. 403]. Але на наше переконання все це домисли, які могли виходити від самого Полтавця чи його прибічників.

В організації козацького руху Полтавець деякий час співпрацював з Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним) і навіть об'єднався з ним у заснованому Українському Національному Вільно козацькому Товаристві, проте незабаром розірвав з ним [1, с. 21; 2, с. 276; 4, с. 86; 16, с. 355]. Спробував налагодити співпрацю з російським генералом Я. Слащовим-Кримським [4, с. 276]. У своїх претензіях на лідерство в козачому русі Полтавець зумів перемогти ще одного претендента – генерала Михайла Омеляновича-Павленка [1, с. 21; 6, с. 101].

У 1922 р. Полтавець-Остряниця переїхав до Мюнхена. Подейкували, що він одружився на німкені з аристократичного роду [38, с. 4]. У Баварії, познайомившись з одним із нацистських лідерів А. Розенбергом, зацікавився ідеологією націонал-соціалізму й задумав створити щось подібне в українському русі, насамперед серед військової еміграції [10, с. 316]. Відтак Полтавець розпочав створення Українського Національного Козачого Товариства (УНКТ) у дусі німецького націонал-соціалістичного руху. Така орієнтація підтверджувалася на титульній сторінці «Українського Козака», де герб Війська Запорізького був поміщений на зображені свастики [25, с. 1]. Як місце видання фігурувала Біла Церква, проте часопис виходив друком у Мюнхені [25, с. 4]. Головною темою публікацій була презентація нової «національної» ідеології та з'ясування причин поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. На першій шпалті новоутвореного часопису увазі читача пропонувався набір націоналістичних штампів, які розкривали мету та зміст діяльності УНКТ, а насправді являли собою профанацією національної ідеї з доведенням її до абсурду: «Ми націоналісти-козаки поставили нашим лозунгом: а) Нація, б) Національна держава і в) Національна традиція, що має бути вищою тої або іншої форми правління, вважаючи лише на те, аби вона була національною і відповідала традиціям та історії нашого народу, та змогла би відродити ті традиції і цим виховати здорову і самоповажаочу себе Українську Націю» [25, с. 1]. Редакція

віднайшла для себе привабливі риси в доктрині Німецької Націонал-Робітничої Соціалістичної Партиї [27, с. 3-4]. Подібним чином вихвалялася сумнозвісна американська расистська організація Ку-Клус-Клан [26, с. 3-4]. Расистські й антисемітські програмні засади Полтавця та вузького кола його прибічників детально проаналізував Ф. Гольчевський [8, р. 488–493]. Було зрозумілим, що Полтавець мав зв’язки й постійні контакти з нацистськими колами [36, 54].

Зі статей Полтавця привертає увагу звернення до українських еміграційних сил Наддніпрянщини та Кубані із закликом до об’єднання під гаслом створення «Союзу Чорноморських Держав» [28, с. 1–2].

Українські емігрантські періодичні видання вкрай критично оцінювали зміст «Українського Козака», закидаючи його редакції продажність, неправдиву інформацію та демагогію [10, с. 52–56]. Так само негативно оцінював «Український Козак» Дмитро Дорошенко у листі до В’ячеслава Липинського, який 6 вересня 1923 р. писав: «Страшенно дурна річ, щоб не сказати більше і при тім шкідлива, бо ширить усякі баламутства. Я гадав, що дещо може використаю для історії Вільного Козацтва за 1917 р., але бачу, що в статті про це, що її вже в кількох числах друкує сам Полтавець (під псевдонімом «Бантиш-Каменський»), крім шарлатанської реклами нема нічого» [15, с. 55].

Публікації «Українського Козака» слабо проливають світло на питання, скільки насправді членів УНКТ налічувалося в Німеччині. На сторінках газети публікувався заклик вступати в ряди товариства, подавалася й відповідна анкета [29, с. 4]. Йшлося також, що членами товариства стає переважно молодь, а перед виходом з друку мюнхенського часопису організація налічувала 1500 членів [30, с. 4]. Не було уточнення, чи йшлося про загальну кількість членів товариства на еміграції, чи тільки в Німеччині. Досить ймовірно, що масовість в УНКТ була фікцією, бо з листування редакції часопису можна зрозуміти, що респондентами були поодинокі емігранти, які не усвідомлювали фатального характеру нацистської ідеї. Цю гіпотезу підтверджує звіт про грошові пожертви для організації, в якому йдеться про мінімальні суми коштів, отримані УНКТ від прихильників в Європі та за океаном. Натомість виразно виділяється найбільша сума пожертви розміром у 3 000 000 німецьких марок [31, с. 4], яку Полтавець, без сумніву, отримав від німецьких нацистів.

Слід відзначити, що на сторінках «Українського Козака» Полтавець присутній у кожному номері, однак ще не виступав як беззаперечний лідер козацьких середовищ у Європі чи в Німеччині. Постає питання, коли саме I. Полтавець-Острянича очолив козачий рух в Німеччині? Еміграційний журнал стверджував, що Військовим отаманом українського козацтва, яким він залишався до 1932 р., його обрав Козацький з'їзд у Мюнхені у 1920 р. [36, с. 54]. Натомість за даними Панаса Феденка, прихильники Полтавця проголосили його Гетьманом України у 1926 р. [37, с. 738].

Феномен зросту популярності Полтавця-Остряници в Німеччині можна зрозуміти в контексті тези В. Лавренко, яка на прикладі діяльності російських білогвардійських полководців П. Врангеля та О. Кутепова, виокремила два етапи творення образів вождів в емігрантському середовищі. Перший етап дослідниця пов'язала з активним періодом у діяльності цих лідерів, коли допускалася критика їх реальних дій; другий – полягав у створенні «іконографічних» нарисів про очільників військової еміграції, який співпадав зі зниженням їх політичної активності. Таким чином, ці «іконографічні» образи провідників еміграції були її історичною потребою, оскільки вони виступали чинниками суспільної інтеграції біженців-емігрантів [13, с. 14].

Як стверджував у своїх спогадах С. Шухевич, Полтавець все-таки зумів мати прихильників в українських землях. Разом з тим новопроголошений гетьман зумів виявляти свою лояльність і до Польщі, де мав резидента – Волошина [21, с. 578–582]. Активна діяльність Полтавця в еміграції спонукала німецькі, більшовицькі та польські спецслужби звернути на нього спеціальну увагу [10, с. 316].

Хоча Полтавець і був проголошений гетьманом, але серед еміграції побутувала думка, що він належав до прихильників П. Скоропадського, які в Німеччині організувалися в «Українську Громаду». Проте відомо, що Полтавець 1929 р. відійшов від гетьманців, рішучо порвавши з ними [12, с. 104]. У цей же час агенти Полтавця почали контрагітацію проти організованого українського націоналістичного руху, стверджуючи що «Провід й акція націоналістів, – це праця «гетьмана» [16, с. 34].

Не маючи широкої підтримки серед еміграції, Полтавець пробував її знайти поза українським середовищами. Він навіть

звертався до Апостольського престолу, обіцяючи після встановлення національної влади в Україні навернути українців в католицьку віру [38, с. 4]. Втім більше зусиль приділяв пошуку прихильників та ресурсів для існування серед українців, використовуючи не зовсім адекватні дії, зокрема надаючи за кошти шляхетські титули [38, с. 4]. Один з його соратників, офіцер Микола Горбанюк, якого називали головою гетьманського уряду змінив своє прізвище та почав титулувати себе так: Микола Огонь де Огоні Горбаненко-Горбанюк [38, с. 4]. Подібні факти ставали відомими не тільки в еміграції, але й на українських землях. Як наслідок, розчарування прихильників Полтавця у своєму лідері й занепад його організації, та відтак значна частина козацького руху в еміграції відійшла від цієї організації [10, с. 316]. Врешті наступним отаманом на Козацькому з'їзді на Волині обрали Івана Бірчака, який був очільником українського козацтва в 1932–1942 рр. [36, 54].

Останньою спробою Полтавця очолити козацький рух була його ідея створення груп «Вільних Козаків» у складі Німецького Вермахту. Тоді він пробував відновити козацьку організацію, але вже під дещо зміненою назвою: Український Національний Козацький Рух (УНАКОР), який діяв до 1939 року в Європі та на Волині, проте без особливих успіхів [1, с. 22; 2, с. 287-288; 10, с. 316].

Дослідники історії української преси стверджують, що Полтавець у 1935 р. почав видавати новий часопис «Бюлєтень Українського Козацтва», відшукати його примірники наразі нікому не вдалося [10, с. 316]. Та в розпалі Другої світової війни, у 1942 р. М. Полтавець-Остряниця відійшов від політичної діяльності [2, с. 288]. Яким чином український діяч зумів оминути ретельні перевірки з боку союзників по антигітлерівській коаліції тих осіб, хто співпрацював з нацистами, ми не знаємо. Відомо, що колишній лідер козацького руху помер у Мюнхені у 1957 р. [2, с. 288; 10, с. 316].

Висновки. В роки української революції колишній офіцер російської армії І. Полтавець-Остряниця зумів здобути авторитет як один з організаторів та провідників Українського Вільного Козацтва. Поза Україною у міжвоєнну добу він разом з однодумцями використовували козацьку ідею у спробах консолідації військової еміграції. Проте в Німеччині у Полтавця взяли верх

особисті амбіції та прагнення лідерства. Він захопився нацистською ідеологією й здійснив спробу інтегрувати її з козацькою традицією. Расові упередження та авантюрні методи діяльності Полтавця відвернули від нього широкі кола української еміграції й очолюване ним козацьке товариство не досягло успіхів.

Діяльність I. Полтавця-Остряниці та організованого ним козацького руху в еміграції у Німеччині в історії українського визвольного руху залишили не тільки скандалний і ганебний слід, але може бути важливим уроком для оцінки проявів козацької ідеї в сучасній Україні. Ми нерідко можемо спостерігати, що різного роду козацькі організації, зокрема на Сході нашої держави, мають прихований або відвертий зв'язок з російським «казачеством» імперського штибу. В іншому випадку надмірним пафосом, не завжди доречним акцентуванням на зовнішніх ознаках (козацька символіка, зброя, одяг) нівелюють саму ідею національно руху, спотворюють історичну пам'ять про українське козацтво як визвольну і демократичну силу.

1. *Бондаренко В. Г.* Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.). Автореферат дис. докт. іст. наук. – Львів, 2016. – 40 с.
2. *Лободаєв В.* Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / Володимир Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
3. *Мусієнко В., Лободаєв В.* Генеральна Рада Вільного козацтва: становлення, політична позиція, діяльність (жовтень 1917 – квітень 1918 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 318–340.
4. *Терещенко Ю., Осташко Т.* Український патріот з династії Габсбургів: Науково-документальне видання. – К.: Темора, 2011. – 408 с.
5. *Верстюк В.* «Вільне козацтво» в полоні історіографічної традиції // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 2001. – Вип. 6. – С. 40–84.
6. *Гозуватенко С.* Генерал Михайло Омелянович Павленко – організатор та теоретик Українського Вільного Козацтва // Схід. – Донецьк, 2013. – Травень-червень. – № 3. – С. 98–104.
7. *Турченко Ф. Г.* Полтавець-Остряниця Іван Васильович // Українське козацтво. Мала енциклопедія – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 403.

8. *Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939.* – Paderborn; München; Wien; Zürich: Ferdinand Schöningh. – 650 p.
9. *Колісник В. Д. Гетьманський рух і преса української політичної еміграції (1920–1930-ті рр.): Монографія.* Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2008. – 171 с.
10. *Кулеша Н. М. Українська преса у Німеччині 1919–1945 рр.: формування та функціонування: монографія / Надія Кулеша / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики».* – Львів, 2009. – 344 с.
11. *Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): матеріали до бібліографії / Передмова М. Вальо.* – Львів, 1998. – 298 с.
12. *Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / Іван Мірчук / За редакцією Степана Ленкавського.* – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. I: 1920–1939. – 639 с.
13. *Лавренко В. С. Адаптація російської еміграції до суспільств європейських держав (1917–1939): соціокультурний аспект.* Автореферат. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2013. – 20 с.
14. *Симон Петлюра.* Статті. Листи. Документи / Українська Вільна Академія Наук у США; Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Нью-Йорк, 1979. Т. II. 627 с.
15. *Вячеслав Липинський.* Архів. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Східно-Європейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського; редактор Іван Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с.
16. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2006. – 420 с., іл.
17. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с. + 16 с. іл.
18. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кравець. – Київ: Смолоскип, 2012. – 592 с. : іл.
19. *Лисюк К. Цікаве з історії У. В. К.* 1917 р. (Спогад автора в його листах з 1-го і 11-го липня 1968 р. до редакції «У. К») // Українське Козацтво. – Чікаго, 1969. – Весна–літо. – Ч. 3–4. – С. 18–20.

20. *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / Головний редактор Ярослав Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – 300 с.
21. *Шухевич С.* Моє життя. Спогади. – Лондон: Видання Української Видавничої Спілки, 1991. – с.
22. Ще один «Пилип з конопель» // *Воля*. – Віденський, 1919. – 30 серпня. – Т. 2. – Ч. 5. – С. 234.
23. З українського життя на чужині // *Воля*. – Віденський, 1920. – 20 листопада. – Т. 4. – Ч. 7/8. – С. 409–410.
24. *Калинович І.* 1 жовтня 1922 року // Українська Дійсність. – Берлін, 1942. – 10 жовтня. – Ч. 29. – С. 3.
25. Український Козак. Український Національний Орган. – Мюнхен, 1923. – Лютий. – Ч. 1. – С. 1.
26. «Ку-Клукс-Клан і Українське Козачество» // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – Лютий. – Ч. 1. – С. 3–4.
27. Остряниця. Внутрішній зміст німецької Національної Робітничої Соціалістичної Партиї (Аналіз) // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 15 березня. – Ч. 2. – С. 3–4.
28. Полтавець-Остряниця І. До народів Чорноморських держав // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 1 квітня. – Ч. 3. – С. 1–2.
29. Генеральна Канцелярія Українського Національного Козацького Товариства // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 1 квітня. – Ч. 3. – С. 4.
30. З праці У. Н. К. Т-ва // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 15 квітня. – Ч. 4. – С. 4.
31. Звіт жертв надісланих до Генеральної Канцелярії У. Н. К. Т-ва з 1. II. 1923 р. по 1. V. 1923 // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 1 червня. – Ч. 7. – С. 4.
32. По всім відділам Українського Національного Козацького Т-ва // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 1 червня. – Ч. 7. – С. 6.
33. Наказ Ч. 20. по Генеральній Канцелярії УНКТ-ва // По всім відділам Українського Національного Козацького Т-ва // Український Козак. – Мюнхен, 1923. – 15 серпня. – Ч. 12. – С. 4.
34. *P. M. Вільне Козацтво* // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 281.
35. *Каменецький І.* Німецька політика супроти України в 1918 році та її історична генеза. (Відбитка з журналу «Український Историк» ч. 17–20 (1968) і ч. 21–23 (1969). – 27 с.
36. Військові отамани Українського Вільного Козацтва // Українське козацтво. – Chicago, 1975. – Січень–Березень. – Ч. 1. – С. 54.

37. Феденко П. Наддніпрянська еміграція після 1919–20 // Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання в 3-х томах / Під головною редакцією Івана Раковського. – Львів; Станиславів; Коломия, [б. д.]. – Т. III: С–Я. С. 736–741.

38. Про одного «гетьмана», його уряд і торгівлю українськими ... ордерами! Зі соромно блазенських сторінок нашого емігрантського життя // Неділя. – Львів, 1929. – 1 вересня. – Ч. 35. – С. 3–4.

Надійшла до редколегії 02.01.2018 р.

Рецензент: *Л.В. Трофимович*, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

**Zabolotniuk Volodymyr
IVAN POLTAVETS-OSTRYANITSA AND UKRAINIAN KOZAK
MOVEMENT IN GERMANY (1919–1939 pp.)**

The article critically examines the role of Ivan Poltavets-Ostryanytsia in organizing the Ukrainian Cossack movement on emigration in Germany in 1919–1939. A well-known figure in the national liberation struggle formed an emigration Cossack society and claimed to be the leader of Ukrainian military emigration.

Key words: Cossack movement, military emigration, Ivan Poltavets-Ostryanitsa, Pavlo Skoropadsky, Wilhelm Hapsburg (Vasyl Vyshyvany).

ДРУГИЙ ЕТАП РЕФОРМУВАННЯ ІНЖЕНЕРНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2000–2013 рр.)

На основі опублікованих джерел, а також особистого досвіду військової служби автора в інженерних військах Збройних Силах України, досліджуються другий етап реформування інженерних військ Збройних Сил України у період до 2013 р. в умовах реалізації Державної програми розвитку Збройних Сил України до 2005 р., Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр. та Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. Порівняно зміни в організаційній структурі органів управління та з'єднань, військових частин та установ інженерних військ Збройних Сил України у цей період. Проаналізовано зміни співвідношення чисельності та кількості інженерних військ до чисельності Збройних Сил України.

Ключові слова: Інженерні війська, Збройні Сили України, реформування, співвідношення сил, організаційна структура, органи управління, інженерне забезпечення військ (сил).

Постановка проблеми. Реформування Збройних Сил (далі – ЗС) України, у тому числі їх складової – інженерних військ – потребує додаткового вивчення. Особливо це стосується безпідставного скорочення інженерних з'єднань центрального та оперативного підпорядкування, відновлення яких потребує великих ресурсів, а також часу.

Аналіз досліджень і публікацій дозволяє зробити висновок [6], що безвідповідане “реформування, розвиток, трансформація” ЗС України, коли ці поняття підміняються скороченням військових частин бойового забезпечення, призводить до зниження оборонних спроможностей держави і, як наслідок, до втрати її територій.

Метою статті є порівняльний аналіз змін організаційної структури інженерних військ ЗС України у період 2000 – 2013 рр., а також вплив зменшення інженерних військ Збройних Сил України на стан виконання основних завдань інженерного забезпечення військ (сил).

Реформування інженерних військ ЗС України: Через низку причин, у тому числі фінансового характеру, Державна програма

Красота Ігор Васильович, науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення (проведення кадрової політики) Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України, м. Київ.

© Красота І.В., 2018

будівництва та розвитку ЗС України на період до 2005 р. втратила свою актуальність задовго до її завершення [1], тому Президент України у липні 2000 р. підписав Указ [2], згідно з яким програма реформування ЗС України була скоригована й отримала назву: “Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.”

Так розпочинається другий етап реформування інженерних військ ЗС України, нерозривно пов'язаний з процесом трансформаційних процесів ЗС України.

У 2003 – 2004 рр. було проведено оборонний огляд [3] оцінки стану і готовності ЗС України до виконання завдань, за результатами якого було розроблено Стратегічний оборонний бюллетень України на період до 2015 року [4]. Метою України було набуття можливості для приєднання до НАТО, у той же час ЗС України повинні мати можливості щодо розгортання та утримування однієї бригади та до 3 – 5 окремих підрозділів рівня роти – батальйону у різних регіонах світу [5, с.32]. Відповідно з цим задумом інженерні війська були підпорядковані Командуванню сил підтримки ЗС України [5, с. 46].

У грудні 2005 р. Указом новобраного Президента України було введено в дію нову Державну програму розвитку ЗС України на 2006–2011 рр., яка у цей період була профінансована лише на 75 %, економічні показники постійно відставали від реальних потреб ЗС України, тому реформи зазнали фіаско [6, с. 359]. Нове керівництво держави відмовилося від інтеграції з НАТО, але при цьому підтримувало позаблоковий статус, та в грудні 2012 р. прийняло нову Концепцію реформування і розвитку ЗС України на період до 2017 р. [7], відповідно з якою планувало подальше скорочення ЗС України, у тому числі інженерних військ ЗС України, зокрема: з'єднань, військових частин, установ та закладів центрального підпорядкування.

Розглянемо зміни у структурі та підпорядкуванні органів управління інженерними військами ЗС України у період 2000 – 2013 рр. (рис. 1). З кінця 90-х років по 2002 рік начальником інженерних військ ЗС України був генерал-лейтенант Воробйов Володимир Сергійович [8, с.17], його у 2002 р. замінив полковник (у подальшому генерал-майор) Ковальський Vadim Mikolajowicz [8, с. 18].

У 2004 р. відбувається інтеграції Управління начальника інженерних військ Генерального штабу ЗС України спочатку у квітні до Головного управління оперативного забезпечення

ЗС України, потім у грудні до Командування сил підтримки ЗС України [9, с. 1], яке у подальшому було розформоване в 2010 р., а Центральне управління інженерних військ разом із військовими частинами та установами було підпорядковане Головному управлінню оперативного забезпечення ЗС України [10, с. 1]. У цей період начальниками інженерних військ були: генерал-майор Бондар Богдан Володимирович (2006 – 2013 рр.) та полковник Пекельний Василь Леонідович (2013 – 2015 рр.).

У 2003 р. інженерно-саперні роти механізованих бригад переформуються у групи інженерного забезпечення у складі двох рот, а в кожному механізованому батальйоні формуються інженерно-саперні взводи. Порівнюючи можливості реформованих інженерних підрозділів механізованих бригад, а саме: інженерно-саперні роти та групи інженерного забезпечення, видно збільшення можливостей щодо дорожнього забезпечення руху підрозділів бригади. Також створення інженерно-саперних взводів збільшило можливості та автономності механізованих батальйонів щодо фортифікаційного обладнання позицій.

Рис. 1. Зміни структури та підпорядкування органів управління інженерних військ у період 2000–2013 рр.

Зазнали змін інженерні частини та підрозділи Сухопутних військ ЗС України, а саме у 1997 – 1998 рр. були ще дивізії та бригади зразка Радянської Армії [11, с. 24], їх переформовували у механізовані бригади оперативних командувань. До 2003 р. в механізованих бригадах були інженерно-саперні роти (рис. 2).

Інженерно-саперна рота			
Інженерно-саперний взвод*	Взвод мінних загороджувачів*	Інженерно-технічний взвод	Інженерно- позиційний взвод
3 інженерно- саперних відділення	3 відділення інженерних загороджень	2 відділення інженерної техніки	5 відділень
Авт. (вант) – 6/3, УР-83П – 2 к-т, МП-Урал – 2 к-т, ІМП-2 – 3 од., КР-І – 3 к-т	ГМЗ – 6/3 од., Авт. (вант) – 6 од., 2-ПН-4М – 6 од.	Авт. (вант) – 12 од., ІМР – 2 од., Авт. (вант) – 4 од., МТУ – 2 од., ТММ – 1 к-т	ЕОВ-4421 – 2 од., Автокран 5-7 т. – 4 од., ПЗМ – 2 од., ВФС-2,5 – 1 од., Авт. (вант) – 10, 2ПН-5,5 – 2 од., КМТ-7 – 6 од., КМТ-6 – 18 од.

Рис. 2. Структура інженерно-саперної роти окремої механізованої бригади військового округу (ОК)

Зміни у співвідношенні інженерних військ ЗС України

Протягом 2000 – 2013 рр. чисельність ЗС України скоротилася на 232 тис. посад, у тому числі на 185 тис. посад військово-службовців та на 47 тис. посад цивільного персоналу. Разом із ЗС України інженерні війська також зазнали суттєвого скорочення на 4499 посад, особливо це стосувалося військових частин та установ центрального та оперативного підпорядкування. Хоча співвідношення інженерних військ до загальної чисельності ЗС України у 2005 р. збільшилось на 0,9% за рахунок збільшення військової ланки інженерних підрозділів, на кінець 2013 р. частка інженерів знизилась на 0,5% (таблиця 1).

Таблиця 1

Зміни співвідношення інженерних військ ЗС України до загальної чисельності ЗС України у 2000-2013 рр.

Чисельність за роками, тис. осіб	2000 р.	2003 р.	2005 р.	2013 р.	Різниця
Всього у ЗС України, у тому числі:	400,0	390,0	245,0	165,5	- 234,5
Військовослужбовці	310,0	305,0	180,0	120,9	- 189,1
Працівники ЗСУ	90,0	65,0	65,0	44,6	- 45,4
Всього за інженерні війська ЗС України, у тому числі:	9,1	8,3	7,8	3,0	- 6,1
Військовослужбовці	7,6	6,8	6,3	2,1	- 5,1
Працівники ЗСУ	1,5	1,5	1,4	0,9	- 0,6
Загальна частка інженерних військ ЗС України, у тому числі:	2,3%	2,1%	3,2%	1,8%	- 0,5
Частка військовослужбовців	2,5%	2,2%	3,5%	1,7%	- 1,5
Частка працівників ЗСУ	1,6%	2,3%	2,2%	2,0%	+ 0,4

Зменшення частки інженерних військ у складі ЗС України

Розглянемо, як відбувалося так зване реформування, а насправді скорочення інженерних військ ЗС України у 2001 – 2013 рр.

209 інженерно-саперну бригаду (м. Кременчук) у 2001 р. переформовано в 803 інженерний полк (м. Кременчук), який в 2003 р. розформовано.

1500 Центр підготовки інженерних військ (м. Кам'янець-Подільський) у 2001 р. переформовано в Навчальний центр підготовки інженерних військ (м. Кам'янець-Подільський), який в 2012 р. розформовано [12].

91 інженерно-саперну бригаду (м. Охтирка) передано в підпорядкування в Північне ОК, в 2004 р. переформовано в 91 інженерний полк (м. Охтирка) [13].

23 pontonno-mostova brigada переформована в 2002 р. у 808 pontonno-mostoviy polk.

Військовий інженерний інститут при Подільській державній аграрно-технічній академії (м. Кам'янець-Подільський) переформований в 2006 р. в Факультет військової підготовки Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка [14], який

у 2012 р. розформовано, а підготовку офіцерів тактичного рівня переведено до складу Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів).

У 2010 р. було сформовано військовий коледж сержантського складу (м. Кам'янець-Подільський), який у 2012 р. було розформовано [15].

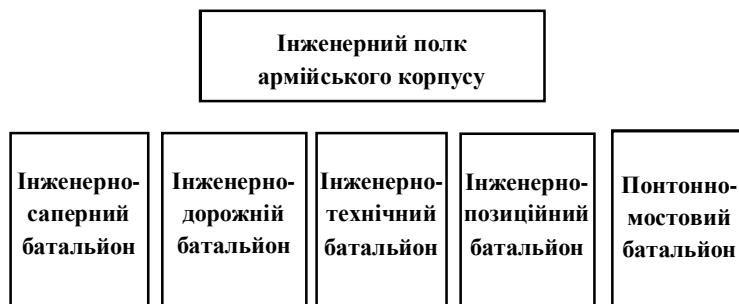
У 2003 р. розформовані: 210 pontonno-mostova brigada (m. Kyiv) [16], 101 pontonno-mostoviy polk (m. Kam'yanets'-Podil's'kyi), 73 inженерний полк (m. Dniprozernyts'ka) [17], 137 inженерний полк (m. Bachchisaray).

10 inженерно-saperна brigada (m. Sambir) переформована в 2003 р. в 703 inженерний полк, 14 inженерний полк (m. Ostriv) було розформовано у 2004 р. [18], а 11 inженерний полк (m. Brovari) у 2012 р. [19].

703 inженерний полк (m. Sambir) планувалось розформувати до кінця 2013 р., але цьому завадила нездана техніка та озброєння полку.

Таким чином, станом на 31 грудня 2013 р. в inженерних військах ЗС України залишилося тільки три inженерних полки та один pontonno-mostoviy polk. Крім того, була ліквідована система підготовки фахівців inженерних військ ЗС України, залишки якої переведено до m. Lviv.

У 2003 – 2010 pp. типовий inженерний полк армійського корпусу [20] мав у своєму складу п'ять батальонів (inженерно-saperний, inженерно-dorozhniy, inженерно-technichnyi, inженерно-pozitsionnyi та pontonno-mostoviy batalyon) та окремі підрозділи (рис. 3)

Rис. 3. Структура типового інженерного полку армійського корпусу

Інженерно-саперний батальон полку мав три інженерно-саперних та дві роти інженерних загороджень, був призначений для улаштування інженерних загороджень і здійснення руйнувань, подолання інженерних загороджень і руйнувань, виконання інших завдань у ході бойових дій в інтересах об'єднання, а також посилення загальновійськових з'єднань та частин тактичної ланки.

Інженерно-дорожній батальон полку мав дві інженерно-дорожні роти, інженерно-мостобудівельну роту та роту розгороджень, був призначений для підготовки та утримання шляхів, будівництва (відновлення) низьководних мостів через водні перешкоди, а також дій в загонах забезпечення руху при безпосередньому забезпеченні висування з'єднань, частин і загонів розгородження при забезпеченні рейдових (штурмових) дій.

Інженерно-технічний батальон полку мав у складі роти обладнання пунктів управління, двох інженерно-маскувальних рот, взводу польового водопостачання та взводу інженерних конструкцій, був призначений для фортифікаційного обладнання районів розгортання пунктів управління об'єднання, обладнання та утримання пунктів водопостачання, а також для виконання інженерних заходів маскування військ і об'єктів.

Інженерно-позиційний батальон полку мав в складі три інженерно-позиційних роти та був призначений для виконання завдань з фортифікаційного обладнання позицій, смуг оборони, районів розташування військ.

Понтонно-мостовий батальон полку був призначений для обладнання та утримання мостових і поромних переправ через водні перешкоди.

Отже, інженерний полк в оперативно-тактичній ланці (армійський корпус) надавав самостійності загальновійськовим з'єднанням і частинам (в першу чергу тим, які входили до складу Об'єднаних сил швидкого реагування) у виконанні завдань інженерного забезпечення в різних видах бою.

У подальшому в 2011 р. інженерні полки було переформовано в окремі полки оперативного забезпечення, в яких було зменшено можливості полку щодо інженерного забезпечення за рахунок збільшення можливостей підрозділів РХБ захисту.

Висновки. 1. На кінець 2013 р. частка інженерних військ ЗС України знизилась до 1,8 %, що призвело до втрати ними практичних спроможностей інженерного забезпечення оперативних

та оперативно-стратегічних угруповань, а рівень органів управління інженерними військами ЗС України поступово знизився від Генерального штабу ЗС України до Головного управління оперативного забезпечення ЗС України.

2. Створення штатних підрозділів інженерних військ в тактичній (батальйон) та оперативно-тактичній (бригада) ланці як готових елементів бойового порядку, а саме: рухомих загонів загородження, загонів забезпечення руху, загонів розмінування і розгородження дозволило збільшити самостійність та мобільність, що було вимогою часу, а також зберегти інженерні підрозділи військової ланки.

3. Через оборонну напрямленість реформ було надано пріоритет розвитку таким підрозділам інженерних військ, як позиційні, загородження та інженерно-саперні (до 70 – 80 % від загальної чисельності інженерних полків).

4. Реформування інженерних військ ЗС України є окремою складною темою, яка потребує ретельного подальшого дослідження.

1. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2000 року “Про хід виконання у 1997–2000 роках Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року” від 15.11.2000 р. № 1237/2000 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1237/2000>.

2. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 травня 2000 року “Про Державну програму реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року” від 28 липня 2000 р. № 927/2000 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/927/2000>

3. Закон України від 18.11.2004 № 2198-IV «Про організацію оборонного планування»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2198-15>

4. Указ Президента України № 670/2004 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 2004 року “Про Стратегічний оборонний бюллетень України на період до 2015 року”» від 22.06.2004 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/670/2004>

5. Стратегічний оборонний бюллетень України на період до 2015 року: (Біла книга України), Міністерство оборони України, – К. Авантпост: 2004. – 96 с.

6. Історія українського війська: підручник / П.П. Ткачук, С.В. Сидоров, А.І. Харук «та ін.». – Львів: НАСВ, 2017. – 407 с.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 року “Про Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до

2017 року” / Указ Президента України 29 грудня 2012 року № 772/2012 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/772/2012/_paran2#n2

8. Галузевий державний архів Міністерства оборони (далі – ГДА МО) України, ф. 6157, оп. 49338, спр. 1, 20 арк.
9. ГДА МО України, ф. 5622, оп. 49365, спр. 1, 15 арк.
10. ГДА МО України, ф. 5622, оп. 49687, спр. 1, 10 арк.
11. Штат окремої механізованої бригади військового округу / інв. номер 322/7/575 від 26.10.2010, 65 арк.
12. ГДА МОУ, ф. 6382, оп. А1П, спр. 1, арк. 37
13. ГДА МОУ, ф. 2076, оп. 18908, спр. 1, арк. 6
14. ГДА МОУ, ф. 5566, оп. 54225, спр. 2, арк. 79
15. ГДА МОУ, ф. 6403, оп. 53409, спр. 1, арк. 13
16. ГДА МОУ, ф. 606, оп. 30504, спр. 2, арк. 115
17. ГДА МОУ, ф. 1330, оп. 32351, спр. 1, арк. 151
18. ГДА МОУ, ф. 3204, оп. 32616, спр. 11, арк. 152
19. ГДА МОУ, ф. 599, оп. 53900, спр. 1, арк. 53
20. Лекція начальника інженерних військ ЗС України. Тема: “Інженерне забезпечення військ оперативного командування в операціях” – Київ : 2003.

Надійшла до редколегії 22.01.2018 р.

Рецензент: *Л.П. Кривизюк*, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

**Krasota Ihor
SECOND STAGE OF THE REFORMING THE ENGINEER TROOPS OF
THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2000-2013).**

On the basis of published sources, as well as personal experience of the author's military service in the engineer troops of the Ukrainian Armed Forces, the article examines the second stage of the reforming the engineer troops of the Ukrainian Armed Forces in the period of 2013 in the context of the implementation of the State Programs of Development of the Armed Forces of Ukraine of 2005, the State Program of Development of the Armed Forces of Ukraine for 2006-2012, and the State Integrated Program for Reformation and Development of the Armed Forces of Ukraine for the period up to 2017. The work compares changes in the organizational structure of command and control organizations and formations, military units and engineer troops authorities of the Ukrainian Armed Forces during this period. It also analyzes the changes in the balance of the strength of engineer troops and the strength of the Armed Forces of Ukraine. A reduction of the slice of engineer troops within the Armed Forces of Ukraine that influenced the organization of carrying out the main tasks of engineer support of troops (forces) in the period from 2000 to 2013 is also examined.

Key words: Engineer troops, the Armed Forces of Ukraine, reformation, balance of forces, organizational structure, command and control organizations, engineer support of troops (forces).

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ІНСТИТУТУ

Проаналізовано науково-видавничу та культурно-освітню діяльність Українського воєнно-історичного інституту, створеного 1925 р. у Каліші (Польща), а після Другої світової війни відновленого військово-політичною еміграцією у Канаді. Окрему увагу приділено внеску комбатантських організацій Канади у розвиток військово-історичної науки в еміграції.

Ключові слова: Канада, український комбатантський рух, військово-історична наука.

Актуальність проблеми. У період після Другої світової війни українська військова еміграція активно залучилася до розвитку вітчизняної культури і науки, зокрема військово-історичної. Реалізації цих завдань сприяла наявність в її середовищі високоосвічених військовиків збройних сил УНР, Української держави, ЗУНР, а також журналістів і митців, які утворили в Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Франції, Канаді й США низку фахових і творчих об'єднань, наукових, вишкільних і видавничих центрів. Вивчення зарубіжної україністики є актуальною проблемою, оскільки досить довгий час в історичній літературі вона не знаходила належного висвітлення.

Історіографія цієї проблеми представлена працями еміграційних та українських дослідників О. Войценка [5–8], С. Качора [16], З. Кісіля [20], О. Фуртеса [37] та ін. Проте детальнішої реконструкції вимагає історія Українського воєнно-історичного інституту (далі – УВІ, Інститут). Тому метою пропонованої статті є аналіз процесу відновлення науково-видавничої та культурно-просвітньої діяльності Інституту, на основі залучення широкого кола раніше невідомих історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Передумови утворення потужної наукової інституції постали ще у міжвоєнний період. У 1926 р. за ініціативою Павла Скоропадського в Берліні було засновано

Лук'янченко Світлана Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Лук'янченко С. В., 2018

Український науковий інститут (УНІ). Цей заклад став потужним центром військово-історичної науки передусім тому, що в його стінах працювали відомі військові та громадські діячі В. Залозецький, В. Липинський, М. Антонович, Б. Крупницький, З. Кузеля, І. Мірчук, О. Скоропис-Йолтуховський, Д. Олянчин та ін. [37, с. 129].

Група ветеранів Легіону українських січових стрільців утворила в Ліберцях (Чехословаччина) під керівництвом отамана О. Лесняка власну історичну секцію для збору матеріалів і написання історії Легіону у 1914 – 1918 рр., яка у 1922 р. зібрала 49 історій окремих частин і підрозділів. У листопаді 1920 р. у Ліберцях було започатковано видання військово-історичного журналу “Український Скиталець” [38, с.14].

5 серпня 1920 р. військовий міністр армії УНР полковник В. Сальський затвердив “Статут Українського воєнно-історичного товариства” (далі – УВІТ), який підготували генерали С. Дельвіг, С. Дядюша, В. Сінклер, М. Юнаків спільно з начальником Воєнно-історичного відділу Генерального штабу М. Обідним. Він визначав головне завдання: “досліджувати рідну історію і особливо її галузь – військову історію”, а також форми і методи діяльності Товариства. Згідно зі статутом, паралельно зі збором матеріалу і вивченням історії визвольних змагань новітньої доби Товариство мало досліджувати історію боротьби українців за свободу і незалежність. Однак через війну його фундаторам не вдалося згідно зі Статутом зібрати установчі збори та обрати управу УВІТ. Цю статутну вимогу вони здійснили в січні 1925 р. у місті Каліші (Польща) [20, с. 103].

Товариство об’єднало високоосвічених військовиків, багато з яких мали досвід військово-історичної роботи. Серед них генерали С. Дельвіг, С. Дядюша, А. Вовк, П. Єрошевич, В. Змієнко, В. Кущ, В. Сигарів, О. Удовиченко, В. Петрів, М. Капустянський, М. Омелянович-Павленко, М. Юнаків, полковники В. Сальський, Г. Порохівський, М. Садовський, В. Євтимович та ін.

Більшість членів Товариства регулярно публікувала матеріали воєнно-історичного характеру у виданнях: “Залізний стрілець”, “Запорожська думка”, “Наша Зоря”, “Нове життя”, “Український сурмач”. З’явилися перші збірники воєнно-історичних матеріалів, зокрема: “До зброї” (1921), “На руїнах” (1922), “Спогади” (Ч. 1, 1921), “Наші лицарі і мученики” (1921), праця полковника

Г. Чижевського “Коротка історія 3-ї Залізної дивізії” (1922) та найпомітніша книжка того часу – “Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.” (1921) генерала М. Капустянського. Власне за участю членів товариства до 1939 р. виходив воєнно-літературний журнал “Табор”, редактором якого був генерал В. Кущ) [525, с. 11]. Визначальною віхою в історії УВІТ стало видання, починаючи з 1929 р., збірника воєнно-історичних матеріалів “За державність”. Відповідальним редактором збірника був М. Садовський, а художником П. Холодний [19, с.14, 18].

Окрім своєї видавничої діяльності, УВІТ вело жваву науково-організаційну працю. Воно зініціювало цілу низку досліджень з історії українських визвольних змагань 1917–1920 рр., збирало архівні матеріали і пам'ятки визвольної війни початку ХХ ст. [47, с. 84].

Товариство також видало серію листівок про українських старшин, пропам'ятні відзнаки й марки та різні книжки про бойові акції визвольної боротьби, зібрало до Другої світової війни 30 великих скринь матеріалів з визвольних змагань. М. Садовський намагався всі ці матеріали вивезти з Варшави на захід, але все, за винятком двох стягів, – дорошенківського пішого полку та полку кінних запорожців – щезло біля Лодзі [16, с.179].

На відміну від української спільноти в Польщі, Чехословаччині та Німеччині, у Канаді в міжвоєнні роки не вдалося створити центр військово-історичної науки [37, с. 17]; [38, с. 130]. Разом з тим один із визначних провідників націоналістичного табору генерал-полковник М. Капустянський, перебуваючи в Канаді, видав у Саскатуні монографію “Українська Збройна сила й українська національна революція”, у якій, зважаючи на роль заокеанської еміграції та її завдання, писав: “Ідея визвольної боротьби і творення незалежної Соборної України є близькою і дорогою для переважаючої більшості наших людей без різниці політичних, релігійних, культурних угруповань... На американському континенті українці мусять створити широке запілля для визвольного фронту. Вони повинні підперти його в напрямках: політичному, моральному і технічно-матеріальному” [15, с. 48].

Наприкінці 1930-х рр. українські емігранти в Канаді отримали можливість передплачувати воєнно-історичні журнали “За збройну Україну” та “Війна і техніка”, які виходили під редактуванням М. Капустянського [21, с. 71].

У роки Другої світової війни діяльність українських центрів воєнно-історичної науки в Європі майже завмерла. Та відразу після її закінчення УВІТ розпочав безкоштовно розсылати видані ним книги по таборах інтернованих.

4 квітня 1948 р. у таборі переміщених осіб у м. Майнц-Кастель (Німеччина) група українських дослідників воєнної історії, до якої входили генерал М. Садовський, полковник М. Стечишин, майори З. Іvasишин, Я. Дзябенко, М. Битинський, підпоручник А. Зубенко, поручник М. Марущак прийняли рішення про створення Українського воєнно-історичного інституту як продовження справи УВІТ. Інститут ставив перед собою завдання “видання збірника “С. Петлюра”, організації рухомих виставок експонатів музею, підготовки 10 частини збірника “За державність”, а такожувиковічення пам’яті про збройну визвольну боротьбу за державність України, шляхом збирання і збереження на чужині військових пам’яток, для передачі їх звільненій від іноземної влади Батьківщині – самостійній суверенній Українській державі” [39, арк. 1, 2].

Засновники УВІ обрали довічним керівником Інституту М. Садовського – відомого і заслуженого військового та громадського діяча, який після поразки визвольних змагань початку ХХ ст. присвятив багато часу й праці для збереження джерел з історії про визвольну боротьбу. Також вони підписали так званий “Заповіт”, за яким все майно Інституту мало бути передано на Батьківщину після проголошення незалежності України [16, с. 179].

Поряд з видавничою діяльністю Інститут розпочав створення військового музею. У таборах українських біженців з цією метою розпочали збирати пам’ятки з історії визвольних змагань початку ХХ ст. М. Садовський особисто відвідував різні табори скітальників з доповідями та виставками цих матеріалів. Таких виставок у Німеччині було влаштовано двадцять [40, арк. 87, 93]; [16, с. 177].

У червні 1950 р. на запрошення української громади Канади Інститут разом з частиною свого музею переїздить до Країни кленового листа. Сам М. Садовський пише, що діяльність Інституту відновлено в Канаді 23 липня 1950 р. у Торонто. До Канади також виїхав ще один із засновників УВІ М. Битинський, який також оселився у Торонто [41, арк. 26].

Відповідно до статуту Інституту його головним керівним органом була президія. В перші роки перебування у Канаді до її

складу входили директор інституту М. Садовський, заступник голови і секретар, колишній ветеран Збройних сил УНР, полковник, відомий вчений-геральдист М. Битинський, майор М. Липовецький, адміністратор В. Завадська та скарбник поручник І. Бігун. Однак у 1962 р. М. Битинський вийшов зі складу президії через розбіжності у поглядах на діяльність Інституту з його керівником М. Садовським. Згодом президію залишив М. Липовецький. Натомість на їх місце увійшли сотник Д. Суходольський та Б. Оранський [40, арк. 93 зв.].

Одним з найбільших досягнень М. Битинського під час його перебування в Канаді було проектування і реалізація Воєнного Хреста УНР. Розроблений проект нагороди складався зі знака ордена, мініатюри та грамоти і був затверджений відповідним наказом Міністерства військових справ [42, арк. 5].

Закон про цей орден був прийнятий Президією УНРади і відповідним наказом міністерства військових справ за підписом міністра генерала А. Вовка 8 березня 1958 р. Практичне нагородження Воєнним хрестом розпочалося 1962 р. Треба додати, що у 1961 р. М. Битинський очолив Крайову раду Воєнного Хреста і працював на цій посаді п'ять років. У 50–60-х роках ХХ ст. за його проектами, а також і в авторському виконанні, створено прапори для українських організацій США і Канади, кількох пластових куренів, серед них куреня ім. С. Петлюри [27, с.246].

При УВІ діяли – музей українського війська й флоту УНР, бібліотека, архів. 20 травня 1950 р. в Українському народному домі в Торонто відбулися перші лекції УВІ на історико-військові теми. Зокрема, генерал М. Садовський прочитав лекцію “Чорне море – українське море” [5, с. 136].

М. Садовський звернувся із закликом до учасників українських визвольних змагань початку ХХ ст. надсилати в музей речові та архівні пам’ятки, фотографії, військові реліквії для поповнення його фондів. Це звернення отримало підтримку серед комбатантів. До музею почали надходити численні цінні матеріали. Станиця Союзу колишніх українських ветеранів (далі – СБУВ) в Торонто на загальних зборах у лютому 1961 р. обрала спеціальний комітет для організації співпраці з музеєм. Цей комітет поставив собі за завдання надавати музею всебічну допомогу, в першу чергу шляхом проведення на території Канади і США збору коштів на купівлю музейного приміщення [3, с. 15].

Працівники Інституту і самі проводили активну роботу з пошуку експонатів й архівних матеріали серед ветеранів, які опинилися на Північноамериканському континенті. Акція збору особистих документів українських старшин і вояків різних українських військових формacій мала успіх, і тому в архіві УВІI можна знайти численні військові документи окремих осіб. Крім того, Інститут збирав від старшин і вояків спогади про свою участь у визвольних змаганнях, а також дописи про учасників визвольної боротьби, які з'являлися в українській діаспорній пресі.

Проте найбільшого розголосу Інститут здобув собі виставками музейних експонатів у Канаді й Америці. Всього було влаштовано 23 виставки. Велике зацікавлення громадськості викликала виставка 1965 р. у Торонто. Її організаторами були М. Садовський, О. Голош та М. Битинський. Останній оформив, зокрема, афішу та інформаційний листок. У тексті цього листка наголошувалося, що для глядачів відкрито “єдину у світі збірку оригінальних воєнних пам'яток, що являються неоціненим всенациональним скарбом українського народу, які будуть перевезені до столиці вільної України – Києва” [16, с. 179]; [27, с. 249].

УВІI також відновив свою видавничу діяльність. Інститут випустив серію військових листівок “Фрагменти з визвольної боротьби” переважно за проектом М. Битинського, ювілейні поштові марки, кілька невеликих книжок: М. Садовського “Микола Ковальський” (1954 р.), Б. Артюшенко “Генерал Борис Поджіо” (1955 р.), “Оборона Замостя. 1920 – 1955” (1956 р.), Г. Рогозного “Листопадовий рейд” (1956 р.) [43, арк. 8]; [35, с. 26].

Завдяки старанням працівників Інституту було відновлено видання збірника “За Державність”. Побачив світ (замість втраченого у Львові 1939 р.) десятий збірник “За державність” (1964 р.), а згодом одинадцятий номер (1966 р.). Публікації післявоєнних збірників “За державність” відзначалися фаховим науковим і літературним рівнем, виваженими висновками.

За своїм змістом усі матеріали, опубліковані в збірниках, можна поділити на два масиви. До першого належать історико-мемуарні праці, в яких автори відтворювали події з позицій свого особистого досвіду. До другого – дослідження, написані на основі наявних джерел, де військові автори не просто фіксували події недавнього минулого, а й осмислювали феномен української революції і боротьби за державність, намагалися пояснити хід

подій, причини поразки. Це дає можливість пізнати історію зсередини, що є однією з умов об'єктивного історичного дослідження.

Створивши потужний доробок історико-мемуарної літератури, автори – здебільшого генерали і старшини армії УНР – започаткували досить живучу традицію подавати історичні події почаси тенденційно, в більшості позитивно оцінюючи процеси військового будівництва, бойової діяльності українського війська, оминаючи недоліки й грубі прорахунки як вищих структур, так і своєї особистості. Не можна не погодитися з тим, що праці безпосередніх учасників визвольної боротьби мають непересичну цінність.

Прикладом масштабного осмислення процесів збройної боротьби за незалежність України, об'єктивного і детального аналізу подій були праці полковника В. Кедровського “В боротьбі за державність” [17], генерал-хорунжого О. Грекова “Весна 1918 року в Україні” [10], полковника Ю. Ківерчука “Від Автономії до Суверенності” [18].

Глибоким змістом і критичним аналізом бойової діяльності відзначена праця генерал-поручника М. Крати “1920 рік” [25]. Колишній член Українського генерального штабу, начальник штабу 1-ї УД УНА відтворив бойові дії українського війська під час українсько-польського союзу та війни з більшовицькою Росією у 1920 р.

В історико-мемуарній праці хорунжого УСС С. Волинця “Українські Січові Стрільці” розкриті основні етапи бойового шляху цієї військової формaciї [9]. окремі сторінки історії УСС показані в статті “Як ми воювали за Австрію і як за Україну”, яку підготував хорунжий С. Бігун [1].

Не лише для колишніх вояків армії УНР, а й для пройдешніх поколінь цінними були праці з історії дивізій, бойових груп, окремих частин, які також суттєво доповнювали джерельну базу для дослідників героїчної доби українського народу. Редакція збірників надавала багато місця для таких публікацій. До праць такої проблематики слід віднести повідомлення підполковника Г. Маслівця “Гордієнківський кінний полк” [29], майора С. Левченка “Переможний бій Окремої кінної дивізії під містом Снітків 10 листопада 1920 року” [28], підполковника В. Задояного “Московська навала (Матеріал до історії Таращанського повітового коша)” [14], підполковника І. Цапка “Кінний бій під Сидоровим” [46], інженера, сотника П. Дубрівного “Сірожупанники (Перша українська стрілецько-козацька дивізія)” [11].

Чимало пізнавальних сюжетів з означеної проблеми містили численні спогади вояків. Зокрема, сотника І. Криловецького “Мої спогади з часів визвольної боротьби” [26], майора О. Козловського “Кармелюківці (Фрагмент спогадів)” [22], сотника І. Косця “Фрагмент спогадів з часів визвольної боротьби” [24], Я. Христича “Як я Збруч-річку переходитив” [45].

На сторінках збірника, окрім матеріалів про українські революцію початку ХХ ст., друкувалися статті про Карпатську Січ. Серед них доктора С. Росьохи “Карпатська Січ (З нагоди 25-річчя” [33], полковника армії УНР С. Єфреміва “Бої 14 – 15 березня на Карпатській Україні” [12].

Кілька праць присвячено військовим операціям у боротьбі за окремі міста. Серед них полковника І. Комнена “Звільнення Кам'янця-Подільського від більшовиків у 1918 році” [23], інженера М. Фещенка-Чопівського “Мотовилівка в 1919 році” [44].

Привертають увагу публікації про відомих діячів українського визвольного руху. Серед них генерал-поручника армії УНР О. Вишнівського “Притомність духу (Пам'яті Президента УНР А. Левицького)” [2].

У 1962 р. з нагоди відзначення 45-ї річниці утворення армії УНР М. Битинський підготував і видав під егідою УВІ збірку поезій “Сенотаф” (Пам'ятник полеглим), присвячену українським воїнам, що загинули в боротьбі за незалежність Батьківщини. Книга складалася з двох частин: першої – “Богатирського епосу” і другої, складеної з поезій різних авторів, серед них Е. Маланюк, О. Стефанович, О. Олесь [34, с. 61]; [27, с. 247].

Рішенням VI Конгресу Комітету українців Канади (далі – КУК) у 1959 р. утворено наукову раду, до якої поряд з Науковим товариством Шевченка (далі – НТШ) та Українською вільною академією наук (далі – УВАН) увійшли Інститут дослідів Волині (далі – ІДВ), Осередок культури і освіти у Вінніпезі та УВІ. Також УВІ з 1962 р. мав свого представника в науковій раді Канади – майора

О. Навроцького, який у міжвоєнні роки працював редактором українського видавництва “Червона калина” [40, арк. 109]; [6, с. 384].

УВІ налагодив тісну співпрацю з українськими комбатантськими організаціями, в першу чергу із СБУВ. При Генеральній управі СБУВ в 1936 – 1952 рр. діяла окрема реферантура, що опікувалася проблемами воєнно-історичної роботи [3, с. 15].

З метою надання роботі Інституту більшої значущості СБУВ у 1952 р. обирає М. Садовського керівником Генеральної управи, яку він очолював до 1955 р. [16, с. 179].

СБУВ особливо цікавився долею музею Інституту та всіляко підтримував його. Проте на початку 1960-х рр. серед деяких його керівників виникла полеміка щодо власності музею та, відповідно, приміщення експозиції та фондів. Суть справи полягалася в тому, що майно УВІ зберігалося в приватному будинку М. Садовського. Було висловлено думку, що музейна збірка не може бути приватною власністю однієї особи, тобто М. Садовського, а треба юридично оформити її зареєструвати музей. Попри пояснення різних осіб із УВІ, що власником збірок музею є Інститут, а не його керівник, IV з'їзд СБУВ доручив своїй генеральній управі створити комісію для залагодження цієї справи. З'явилися навіть пропозиції, щоб Садовський передав музейну збірку відповідній комісії СБУВ. У дискусії також було висловлено припущення, що майно музею в дійсності є майном УНР. У зв'язку з цим у конфлікт було втягнуто керманича військового міністерства Виконавчого органу УНРади генерала-полковника А. Вовка [40, арк. 65, 66]; [3, с. 16].

Справа з визначенням статусу військового музею вирішилася лише після смерті у грудні 1967 р. М. Садовського. Однак конфлікт між М. Садовським і СБУВ до певної міри впливув на те, що основоположники Інституту, які ще залишалися живими, за допомогою адвокатів оформили їх підписали в липні 1962 р. юридичний документ, в якому англійською мовою підтверджувалася домовленість, викладена в “Заповіті” 1948 р., з тією лише різницею, що вони передали майно Інституту М. Садовському для зберігання з правом передачі його відповідним, визначеним у заповіті, особам. Вимога передачі всього майна в слушний час в Україну залишилася [16, с. 179].

У січні 1968 р. УВІ та музей очолив один із основоположників організації, колишній учасник визвольних змагань, член СБУВ полковник М. Битинський. Йому довелося забрати майно УВІ з приватного помешкання М. Садовського й перемістити до будинку Української православної громади при кафедральному соборі св. Володимира в Торонто [40, арк. 109]; [7, с. 406]; [30, с. 56].

З листування й нотаток М. Битинського видно, що збірка УВІ була в жалюгідному стані. Він намагався поволі упорядкувати її.

Однак, упевнившись, що на перешкоді цього стоїть вік (його й засновників), М. Битинський потурбувався про майбутню долю збірки. У листуванні з іншими засновниками він радився, кому передати її на зберігання до часу відновлення незалежності України, вважаючи найкращою розв'язкою справи передачу якісь громадській установі з перспективами існування в майбутньому. Обдумувалося питання передачі збірки до УВАН у США, Музею у Бавнд Бруку біля Нью-Йорку та Державного Центру УНР. Остаточно, після листування з О. Навроцьким, М. Битинський вирішив передати збірку УВІ до УВАН у Канаді [40, арк. 109]; [36, с. 54].

Договір між УВІ, М. Битинським і УВАН у Канаді підписано 1 жовтня 1969 р. Цей документ зобов'язав УВАН зберегти майно УВІ до часу відновлення незалежності України та в слушний момент передати його в Київ. Сам акт передачі здійснено 1 листопада 1969 р. у Торонто. В цьому документі М. Битинський стверджував, що він припиняє діяльність УВІ і все його майно передає УВАН на тих самих домовленостях, що було визначено в “Заповіті” основоположників 1948 р. [48, р. 147].

Майно Інституту було перевезено до Вінніпега, де 22 січня 1970 р., у річницю проголошення Акта злуки українських земель в одну державу, відбулося відкриття музею Інституту за участю манітобського міністра в справах культури Ф. Петурсона. Церемонію відкриття проводили голова УВАН М. Мандрика, голова місцевої організації КУК С. Семчишин. У ній брали участь члени місцевих комбатантських організацій [4, с. 14]; [13, с. 268]. Для здійснення керівництва музею Президія УВАН створила окрему музейну комісію з представників українських ветеранських організацій [31, с. 64].

Спочатку уся збірка дісталася нову назву – Український воєнно-історичний Музей ім. генерала М. Садовського, але згодом назву було змінено на Військово-історичний музей і архів УВАН у Канаді. УВАН створив Музейну комісію під керівництвом О. Навроцького. Вона звернулася із закликами в пресі про грошові пожертви на потреби музею, а також до учасників визвольних змагань з проханням передавати установі пам'ятки й архівні документи тих часів [16, с. 183].

22 червня 1981 р. в Торонто відбулася нарада представників Української стрілецької громади, Об'єднання вояків 1-ї УД УНА

та Об'єднання бувших вояків УПА в справі розбудови військово-історичного музею і Архіву УВАН. Вирішено посилити матеріальну допомогу музею, до речі єдиного такого роду в середовищі української діаспори [32, с. 92].

До музею переслали свої архіви Д. Герчанівський (сотник корпусу УСС), Товариство бувших вояків Армії УНР в Бельгії та інші комбатантські організації. Пізніше музей одержав від А. Кущинського архів Українського вільного козацтва, архіви Д. Микитюка та інших відомих військових та громадських діячів. У 1970 р. тогочасний голова Союзу українських канадських вояків І. Юзик передав до музею й архіву УВАН цінні матеріали до історії Союзу українських канадських вояків (за морем) у роки Другої світової війни та її центрального клубу в Лондоні [8].

Серед унікальних експонатів музею є прапор Запорізького кінного полку з надписом “На смерть за Україну”, прапор первого полку січового гетьмана П. Дорошенка 1918 р., прапори первого Подільського полку, 6-ї Січової стрілецької дивізії, прапор Українського чорноморського військового флоту, прапор відділу УПА. Також музею передали 10 прапорів українських комбатантських організацій. До цінних реліквій також належать друкарська машинка С. Петлюри, військові нагороди армії УНР, карти і схеми бойових походів і операцій, велика галерея портретів генералів армії УНР, таблиці уніформ і відзнак військових частин УГА, УСС тощо [40, арк. 88].

У музеї зберігаються численні біографічні матеріалів старшин і вояків різних військових формувань. Використовуючи доступ до державних грантів на початку 1970-х рр., УВАН закаталогізувала музейні експонати згідно з тодішньою практикою канадських музеїв. Цю працю виконав В. Левицький, військовий старшина. Упорядкування архівних документів УВП та доповнень, що надійшли після передачі до УВАН, здійснено впродовж 2001–2002 рр. [16, с. 185].

Відновилося проведення виставок музейних експонатів. 23 січня 1972 р. відбулася виставка воєнно-історичних матеріалів у музеї ім. М. Садовського в будівлі УВАН у Вінніпезі. У центрі експозиції було розміщено 50 портретів будівничих української держави [8, с. 136].

Отже, завдяки підтримці української громади Канади, в першу чергу комбатантських організацій, на початку 1950 р. було

створено УВІІ, який став продовжувачем справи УВІТ. Його очолив відомий громадський і воєнний діяч генерал М. Садовський. УВІІ став справжнім центром української військово-політичної думки еміграції другої половини ХХ ст. Тут діяли музей, бібліотека і архів. Інститут зібрав цінну колекцію архівних матеріалів і спогадів комбатантів. Важливе значення мала видавнича діяльність Інституту. Після смерті М. Садовського майно Інституту передано канадській УВАН, де на його базі створено Військово-історичний музей та архів.

1. Бігун С. Як ми воювали за Австрію і як за Україну / С. Бігун // За державність. – Зб. 10. – С. 179–195.
2. Вишнівський О. Пригомість духу (Пам'яті Президента УНР А. Левицького) / О. Вишнівський // За державність. – Вип. 11. – С. 238–243.
3. Вияснення в справі Військового музею в Торонті // Дороговказ. – 1964. – Ч. 1 – 2. – С. 15–17.
4. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. Піонерська доба: 1891–1918 / О. Войценко. – Вінніпег, 1961. – Т. 1. – 295 с.
5. Волинець С. Українські Січові Стрільці / О. Волинець // За державність. – Зб. 11. – С. 112–121.
6. Греків О. Весна 1918 року в Україні / О. Греків // За державність. – Зб. 10. – С. 23–26.
7. Дубрівний П. Сірожупанники (Перша українська стрілецько-козацька дивізія) / П. Дубрівний // За державність. – Зб. 10. – С. 162–172.
8. Єфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні / С. Єфремів // За державність. – Зб. 11. – С. 122–164.
9. За честь, за славу, за народ! Збірник на Золотий Ювілей Стрілецької Громади в Канаді 1928–1978 / [ред. З. Книш]. – Торонто, 1978. – 639 с.
10. Задояний О. Московська навала (Матеріал до історії Таращанського повітового коша / О. Задояний // За державність. – Зб. 10. – С. 92–111.
11. Капустянський М. Українська збройна сила й Українська національна революція / М. Капустянський. – Саскатун, 1936. – 50 с.
12. Качор С. Архів Українського воєнно-історичного інституту / С. Качор // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2007. – Т. 7. – С. 176–186.
13. Кедровський В. В боротьбі за державність / В. Кедровський // За державність. – Зб. 10. – С. 9–22.
14. Ківерчук Ю. Від Автономії до Суверенності / Ю. Ківерчук // За державність. – Зб. 10. – С. 27–37.
15. Кисіль З. Р. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.) / З. Р. Кисіль: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Львів, 2002. – 24 с

16. Кісіль З. Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) / З. Р. Кісіль // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 100–112.
17. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969) / М. Ковальчук. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 128 с.
18. Козловський О. Кармелюківці (Фрагмент спогадів) / О. Козловський // За державність. – Зб. 10. – С. 210–219.
19. Комнен I. Звільнення Кам'янець-Подільського від більшовиків у 1918 році / І. Комнен // За державність. – Зб. 11. – С. 55–71.
20. Косець І. Фрагмент спогадів з часів визвольної боротьби / І. Косець // За державність. – Зб. 10. – С. 196–199.
21. Крат М. 1920 рік (Про забуті дії українського війська) / М. Крат // За державність. – Зб. 10. – С. 79–90.
22. Криловецький І. Мої спогади з часів визвольної боротьби / І. Криловецький // За державність. – Зб. 10. – С. 220–230.
23. Кучерук О. Микола Битинський: геральдист, художник, поет / О. Кучерук // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – 2007. – Вип. 9.– С. 237–251.
24. Левченко С. Переможний бій Окремої кінної дивізії під містом Снітків 10 листопада 1920 року / С. Левченко // За державність. – Зб. 10. – С. 155–160.
25. Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк / Г. Маслівець // За державність. – Зб. 10. – С. 129–154.
26. Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986. – 735 с.
27. Музей ім. генерала М. Садовського // Вісті комбатанта. – 1970 – Ч. 5. – С. 64.
28. Радили над розбудовою військово-історичного музею УВАН // Вісті комбатанта. – 1981. – Ч. 4. – С. 92.
29. Рудик С. Я. Переселення українських біженців та переміщених осіб до США після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 00.07.02 “Всесвітня історія” / С. Я. Рудик. – К., 2003. – 20 с.
30. “Сенотаф” – видання Українського військово-історичного інституту у Торонто // Вісті комбатанта. – 1963 – Ч. 1. – С. 61.
31. Стечиншин В. 4 книжки УВІІ / В. Стечиншин // Вісті комбатанта. – 1958. – Ч. 11–12. – С. 26–27.
32. Український воєнно-історичний інститут // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 1. – С. 54.
33. Фуртес О. Військова еміграція Української держави в боротьбі за державність / О. Фуртес // Схід. – 2011. – № 3. – С. 129–131.
34. Фуртес О. О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / О. О. Фуртес. – Л: Національний університет “Львівська політехніка”, 2009. – 20 с.

35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5235 (Фонд Державного Центру УНР). Оп. 1. Спр. 2064 (Листування М. Садовського з Воєнно-історичним музеєм в Торонто. 1948–1965 рр.), 39 арк.
36. ЦДАВО України. – Ф.5235 (Фонд Державного Центру УНР). Оп. 1. Спр. 1518 (Особисте листування голови ресорсу військових справ УНРади В.Філоновича з директором УВІІ М.Битинським. 1960–1969 рр.), 132 арк.
37. ЦДАВО України. – Ф. 5235 (Фонд Державного Центру УНР). Оп. 1. Спр. 1651 (Документи з основної діяльності і членів СУВ у США і СУКВ в Канаді. 1965–1966 рр.), 14 арк.
38. ЦДАВО України. – Ф. 5235 (Фонд Державного Центру УНР). Оп. 1. Спр. 2114 (Твори М. Битинського. 1911–1960 рр.), 157 арк.
39. ЦДАВО України. – Ф. 5235 (Фонд Державного Центру УНР). Оп. 1. Спр. 1562 (Листування представників українських еміграційних організацій та союзів з УВІІ в Канаді про підготовку до друку матеріалів з історії України. 1952–1960 рр.), 89 арк.
40. *Фещенко-Чопівський М.* Мотовилівка в 1919 році / М. Фещенко-Чопівський // За державність. – Зб. 11. – С. 172–174.
41. *Христич Я.* Як я Збруч-річку переходив / Я. Христич // За державність. – Зб. 11. – с. 228 –236.
42. *Цапко І.* Кінний бій під Сидоровим / І. Цапко // За державність. – Зб. 10. – С. 204 – 209.
43. *Шанковський Л.* Нарис української воєнної історіографії / Л. Шанковський // Український історик. – 1971. – № 3 – 4. – С. 73 – 89.
44. Rozumnyi J. UWAN in Canada: Fifty Years of Service // Yesterday, today, tomorrow : the Ukrainian community in Canada : proceedings / J. Rozumnyi – Winnipeg, 2004. – Р. 117–150.

Надійшла до редколегії 19.12.2017 р.

Рецензент: *М.Р. Литвин*, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича, м. Львів

**Lykianchenko Svitlana
THE FOUNDATION AND ACTIVITIES OF UKRAINIAN MILITARY-HISTORICAL INSTITUTE**

The article analyses preconditions of foundation and activities of Ukrainian Military-Historical Institute, founded in 1925 in Kalisz (Poland), and renewed after World War II by military-political emigration in Canada. It focuses on contribution of the Ukrainian combatant organizations in Canada to development of military-historical science in emigration during post war period.

Key words: Canada, Ukrainian combatant movement, military-historical science.

УДК 94 “1943/1944”
ОМЕЛЬЧЕНКО І.Г.

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙНО-МОБІЛІЗАЦІЙНИХ РЕФЕРЕНТУР ЗАПІЛЛЯ УПА НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ (1943–1944 рр.)

У статті дослідженні особливості становлення, організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА на Волині та Поліссі, їх структура, склад. Проаналізовані основні засади їх функціонування, порядок виконання покладених на них завдань щодо обліку військовозобов’язаних та проведення мобілізації в УПА, вишкільна діяльність та організація самооборони населення.

Ключові слова: організаційно-мобілізаційні референтури, запілля, мобілізація, Волинь, Полісся.

Актуальність проблеми. Діяльність ОУН та УПА середини ХХ ст. упродовж останнього десятиліття є об’єктом уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників. Тематика досліджень українського визвольного руху здебільшого стосується вивчення військової, політичної та пропагандистської діяльності структурних одиниць підпілля ОУН (б) різного рівня та територіальних угруповань українського повстанського війська, але питання діяльності таких важливих структур запілля УПА, як організаційно-мобілізаційні референтури залишаються малодослідженими.

Тому вивчення історичного досвіду діяльності організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА сприятиме удосконаленню діяльності мобілізаційних органів з питань обліку військовозобов’язаних, залученню їх до Збройних Сил України та інших військових формувань держави, організації територіальної оборони, особливо актуальних під час проведення бойових дій на Сході України та застереже від помилок, зроблених у минулому.

Історіографія та джерела. Формування та діяльність організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА на Волині та Поліссі було об’єктом зацікавлення науковців і дослідників.

Джерельна база дослідження складається в основному з наказів та звітів комендантів різних рівнів, організаційно-мобілізаційних референтів, а також списків (реєстрів) військовозобов’язаного та невійськовозобов’язаного населення, які знаходяться у фондах

Омельченко Ігор Григорович, старший викладач кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Омельченко І. Г., 2018

Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України у фонді 3838 «З'єднання північних груп Української повстанської армії «УПА-Північ» [14, 15], Державного архіву Рівненської області у фонді Р-30 «Колекція матеріалів ОУН-УПА, що діяли на території Рівненської області» [2, 3], документів та матеріалів, які опубліковані у новій серії «Літопису УПА» [6, 7, 8, 9].

Останнім часом з'явилось чимало наукових праць стосовно функціонування такого унікального явища в структурі визвольного руху, як запілля УПА, яке було сформовано з організаційної мережі ОУН (б). Вагомий внесок у наукове опрацювання даного питання зробили дослідники В. Ковальчук [4, 5], Г. Стародубець [12, 13], І. Патриляк [11], І. Марчук [9, 10] та О. Вовк [1] та інші.

Проте питання діяльності таких важливих структур запілля УПА, як організаційно-мобілізаційні референтури в українській історіографії залишаються в повній мірі не дослідженими.

Метою статті є висвітлити історичний досвід формування та діяльності організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА на Волині та Поліссі, аналіз основних напрямів діяльності та визначення ефективності їхньої роботи.

Виклад основного матеріалу. До літа 1943 р., внаслідок відсутності чіткої структури армії та розмежування функцій між ОУН та УПА, панувало своєрідне двовладдя [10, с. 102]. Тільки наприкінці літа на території північно-західних українських земель (далі – ПЗУЗ) відбувається поділ на безпосередньо функціонування УПА та запілля як військово-адміністративна діяльність ОУН (б) щодо забезпечення військ усіма необхідними ресурсами. Обласні проводи, які діяли з 1941 р., були розформовані, а територія ПЗУЗ організаційно була поділена на чотири оперативно-територіальні угруповання – військові округи (далі – ВО): № 01 «Заграва» (північна частина Рівненської області), № 02 «Богун» (південна частина Рівненської області і Крем'янеччина), № 03 «Турів» (Волинська область, Берестейщина і Кобринщина) і № 04 «Тютюнник» (Житомирська область). Військовим округам підпорядковувались нижчі ланки: військові надрайони, військові райони, військові підрайони, кущі (якщо вони утворювались) та станиці [10, с. 102; 6, XVI, 11, с. 218]. Вказана система військово-адміністративного розподілу існувала лише в запіллі на ПЗУЗ і як справедливо зауважував історик І. Марчук керівництво запілля у ті часи практично було модифікованим крайовим проводом ОУН (б) на ПЗУЗ [9, с. 66].

Запіллям керував комендант, воно складалось з таких референтур: організаційно-мобілізаційної (виникла на базі існуючих раніше окремо організаційної та військової референтур – І.О.), суспільно-політичної, господарської, зв’язку Служби безпеки (СБ) та Управління Червоного Хреста (УЧХ) [4, с. 275; 11, с. 226; 6, с. XVI].

Проаналізувавши розпорядчі та звітні документи, які надходили від комендантів та організаційно-мобілізаційних референтів військових надрайонів та районів запілля, є можливим визначити їх кадровий склад станом на осінь 1943 р. На прикладі звітів організаційно-мобілізаційного референта Рівненського надрайону ВО «Богун» «Тигра» за вересень та невідомого референта за листопад 1943 р. встановлено, що до їх складу входили канцелярія мобілізації у складі – шефа, 3-5 працівників, додатково до неї включалися мобілізаційні інспектори, кожен з яких опікувався певним закріпленим за ним районом, та вишкільний інспектор [8, с. 703, 710]. На канцелярію покладались наступні обов’язки – працівники канцелярії відпрацьовували персональну книгу, документацію з обліку військовозобов’язаних за сотнями та родами зброї, евіденційну книгу, друк вишкільних військових матеріалів, мобілізаційних листків. Мобілізаційні інспектори відповідали за ведення районних книг по роках, перевірку відповідності обліку військовозобов’язаних в районах та визначення місць, організацію обладнання мобілізаційних пунктів, перевірку виконання заходів підготовки до мобілізації та сповіщення осіб, що їй підлягали [8, с. 710]

Склад районних організаційно-мобілізаційних референтур був неоднорідний. Так, згідно реєстру старшин, які працюють у даній референтурі Олександрийського району № 20 Рівненського надрайону ВО «Богун», який у грудні 1943 р. склав його очільник «Прометей», вона складалась з референта, підреферента самооборони та чотирьох старших військовиків [8, с. 719, 720], а у районі «Лісний» Костопільського надрайону ВО «Заграва» у січні 1944 р. до неї входили референт та комендант самооборони [14, арк. 163]. Відповідно до апарату підрайону, станиці входили у референт підрайону та вишкільний інструктор [8, с. 71].

Аналіз персонального складу організаційно-мобілізаційних референтур свідчить про те, що їх головними завданнями були підготовка та проведення заходів мобілізації населення до

підрозділів УПА, його вишкіл та організація самооборони. Але на етапі їх становлення мали місце випадки, коли заходи мобілізації проводились іншими структурами. Так у наказі № 2 від 15 серпня 1943 р. командир групи УПА «Богун» «Еней» суворо зауважував «Мобілізування людей до УПА переводить організаційно-мобілізаційний, а не СБ....., або і інший організаційний член» [6, с. 321, 322].

Надзвичайно важливим завданням, без якого неможливо було якісно проводити заходи мобілізації, була робота з обліку військовозобов'язаних. Згідно з донесеннями керівників радянських партизанських загонів, що діяли на терені, перша хвиля мобілізації на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) проводилась протягом червня – серпня 1943 р. Так молодь із деяких сіл Костопільського району почали мобілізувати до УПА у червні 1943 р. Відомо, що 8 – 10 серпня того ж року було мобілізовано чоловіків віком з 15 до 50 років у Володимирецькому районі. Схожі процеси відбувались у Рафалівському районі [5, с. 104]. При цьому в архівних справах перший розпорядчий документ щодо підготовки списків сільського населення у станицях датується 3 вересня 1943 р., коли організаційно-мобілізаційний референт ВО «Заграва» «Тарас» наказав скласти списки чоловічого та жіночого населення за відповідними віковими категоріями та за встановленим взірцем [8, с. 458].

Збереглись цікаві дані про виконання таких наказів. Так організаційно-мобілізаційний референт Костопільського району «Іскра» Костопільського надрайону ВО «Заграва» «Негус» у своєму звіті від 31 листопада 1943 р. доповідав про відпрацювання списків мешканців станиць чоловічої статі, народжених в роках від 1893 до 1925, віком від 18 до 50 років та жінок від 1913 до 1925, що відповідає віковому діапазону від 18 до 30 років [8, с. 463]. Подібні списки складались у інших станицях ПЗУЗ. На прикладі реєстраційного списку, який був складений на чоловіків села Клевань Рівненського району ВО «Богун» можна встановити, що обліковими ознаками чоловіків, які раніше служили у війську були: прізвище та ім'я, дата і місце народження, в якій армії проходив службу, рід зброї, військовий ступінь, військова спеціальність, цивільний фах та інші вміlostі, сімейний стан (одружений або неодружений), родинний стан (кількість дітей), освіта, опінія (думка станичних та районних (кущових) зверхників,

іноді представників СБ, про військовозобов'язаного, пов'язані зі станом здоров'я, а також схильність до зловживання спиртними напоями, підозрілий у зв'язках з НКВС – I.O.). Відповідно на чоловіків, які не проходили службу, у списках вказувались усі дані, окрім тих, що не пов'язані з військовою службою, але позначалась інформація стосовно проходження такими чоловіками військових вишколів [3, арк. 9 – 14, 14 зв]. Вказані облікові ознаки військовозобов'язаних враховувались для більш ефективного його використання під час комплектування відділів УПА, насамперед під час мобілізації. Щомісячні звіти про стан та діяльність організаційно-мобілізаційних референтур дають певну картину стану мобілізаційної роботи в окремих повстанських районах, зокрема у ВО «Заграва». Так на кінець грудня 1943 р. в Костопільському надрайоні налічувалось 16805 осіб військовозобов'язаних, із них 10483 рядових, 355 підстаршин та 9 старшин. В Сарненському надрайоні військовозобов'язаних було 12906, в тому числі 3323 рядових, 112 підстаршин та 10 старшин [13, с. 76; 6, с. 262, 263].

Також станичними військовими проводився облік мешканців, які пішли служити у Робітничо-Селянську Червону Армію (далі – РСЧА) або були відправлені на роботу у Німеччину [15, арк. 7, 8].

Керівництво запілля вживало заходів щодо підвищення якості поповнення, яке направлялось у відділи УПА. Так організаційно-мобілізаційні референти ВО «Богун» та «Заграва» наказували своїм підлеглим структурам негайно створити лікарські пункти, для обстеження осіб, що підлягають мобілізації, а також наголошували, що мобілізовані люди, які направляються з надрайонів, повинні бути цілком здорові, прибувати на місце служби з лікарською довідкою, добре одягнені і взуті [6, с. 209, 430]. Але виконувались вказівки зверхників на місцях по-різному. Як свідчить звіт організаційно-мобілізаційного референта Камінь-Каширського району ВО «Турів» від 30 листопада 1943 р., лікарські огляди проводились в селах Личини, Качин, Качинська Вілька та Олександрія цього району, де серед 854 мешканців усього 64 особи, виявились непридатними до військової служби [4, с. 200]. При цьому згідно із звітом коменданта невстановленого військового району, що входив до надрайону «Долина» ВО «Заграва», за період з 28.10 по 17.11.1943 р. на території його відповідальності були складені списки військовозобов'язаних, але у зв'язку із

браком лікаря жодної лікарської комісії не проводилось [14, арк. 134]. Тому працівники окремих організаційно-мобілізаційних референтур в силу неспроможності виконувати поставлені на них завдання були замінені [14, арк. 22, 28].

Значна увага також приділялась обліку мобілізованих до УПА. Організаційно-мобілізаційний референт ВО «Богун» «Тирса» у наказі від 24 листопада 1943 р. вказував «Вести по надрайонах сталий облік мобілізованих до УПА. Негайно подати дані про кількість мобілізованих за станом на 1.12.43 р.» [6, с. 430]. На дані референтури покладалась опіка за родинами, вихідці з яких проходили службу в УПА. Це була функція, яка притаманна місцевим органам держави. У жовтні 1943 р. у Людвинівському районі «Скеля» Костопільського надрайону ВО «Заграва» були складені списки членів родин військових, котрі потребували допомоги [5, с. 108]. Згідно із звітами вищезгаданого референта району «Скеля» «Кровного» від листопада та грудня 1943 р. референтурою проводились заходи щодо всебічного забезпечення родин вояків УПА. Усього було забезпечено тяглою силою 45 родин, хлібом, дровами, худобою – 34 родини [8, с. 461-462, 464].

Організаційно-мобілізаційні референтури безпосередньо займались питаннями вишкільної підготовки населення. Ними проводився вишкіл переважно чоловічого, іноді жіночого населення з військової та санітарної підготовки, готувались спеціалісти мінерної справи. Важливе значення надавалось військовій підготовці комендантів самооборони, які, в свою чергу, займались вишколом цивільного населення. По всіх теренах ПЗУЗ започатковано військовий вишкіл жіноцтва, яке здебільшого залучалось до санітарних вишколів, де їх навчали наданню санітарної, медичної допомоги [13, с. 77; 2, арк. 68]. У зв'язку із наближенням фронту набули актуальності вишколи зв'язківців та проведення занять з основ конспірації [13, с. 77].

Крім питань, пов'язаних з призовом чоловіків на військову службу, працівники організаційно-мобілізаційних референтур проводили роботу щодо створення розгалуженої мережі сільської самооборони. За архівними даними першим розпорядчим документом, згідно з яким через відповідних військових комендантів визначались їх завдання, був наказ першого командира УПА за підписом «Клим Савур» від 30 серпня 1943 р. № 8, у якому організаційно-мобілізаційним референтурам усіх рівнів

було визначено завдання щодо організації ефективної самооборони населення, налагодження військового вишколу молоді, навчання військового впорядку, витривалості в маршах, проведення пробних алярмів [12, с. 206 – 207]. Серед мешканців підбирались люди, які за потреби могли просигналізувати повстанцям або жителям сусідніх сіл про наближення ворогів, стати на захист свого села чи, коли буде необхідно, приєднатися до акцій повстанців.

До їх обов'язків також входило накопичення зброї, постачання до війська таких військових предметів, як шинелі, плащ-палатки, наплічники, сумки до набоїв, ладівниці, паски, далековиди, мапи, польові сумки, компаси, артилерійські прилади (стереотруби, бусолі, панорами), телефонні апарати, телефонічні дроти, автомашини, мотоцикли й частини до них [6, с. 323-324].

Важливим завданням, що покладалось на організаційно-мобілізаційні референтури була протидія заходам мобілізації до РСЧА. Ними організовувались напади на військові комісаріати, знищення списків військовозобов'язаних у сільрадах. Народний комісар державної безпеки УРСР Савченко 18 травня 1944 р. у спецповідомленні Хрущову про факти зриву мобілізації у Рівненській області повідомляв, що 24 лютого 1944 р. до голови Кунінської сільради Мізоцького району явилося шість чоловік, одягнених у однострої військовослужбовців РСЧА, і під загрозою зброї забрали у нього списки військовозобов'язаних села [7, с. 216]. Відомі також випадки викрадення списків військовозобов'язаних у трьох сільрадах Тучинського району і заборони головам сільрад Олександрійського, Мізоцького, Володимирецького, Рафалівського та інших районів Рівненщини передавати списки до радянських військових комісаріатів [5, с. 105]. Ними проводились заходи активної контрпризовної агітаційної кампанії, напади з відбиванням колон новобранців на шляху до збірних пунктів радянських військкоматів. У вищезгаданому спецповідомленні народного комісара державної безпеки УРСР повідомлялося про факт відбиття та спрямування у ліс 75 військовозобов'язаних, які рухались на збірний пункт райвійськкомату, що був здійснений 12 березня 1944 р. за вказівкою організаційно-мобілізаційного референта села Сухівці В. Данилина – «Воробель» [7, с. 217].

На основі викладеного можна зробити наступні висновки: Керівництво запілля у вкрай важких і несприятливих умовах в цілому зуміло організувати роботу організаційно-мобілізаційних референтур, які виконували дуже важливу роботу щодо вишколу населення і поставки його до відділів УПА. Крім головних функцій працівники організаційно-мобілізаційних референтур виконували важливі завдання щодо налагодження системи самооборони населення у селах, вчинення контромобілізаційних заходів, збір зброї та предметів військового призначення, матеріальної допомоги сім'ям, вихідці з яких воювали в УПА. Отже, дані референтури відігравали значну роль у боротьбі УПА за визволення України, а досвід їх діяльності потребує всебічної уваги та подальшого вивчення.

1. *Вовк О.* Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943 – 1946 рр. / О. Вовк // Український визвольний рух / Центр дослідженъ визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крин'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 164–224.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф. Р-30. – Оп. – 2. – Спр. 33. – 310 арк.
3. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. – 2. – Спр. 53. – 35 арк.
4. *Ковалъчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) / В. Ковалъчук. – Львів; Торонто: В-во «Літопис УПА», 2006. (Серія «Бібліотека», т. 7) – 512 с.
5. *Ковалъчук В.* Організаційні референтури ОУН (б) і запілля УПА у світлі джерел (Волинь I Полісся, 1943–1944 рр.). / В. Ковалъчук // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Збірник 6. – С. 95–108.
6. Літопис Української Повстанської Армії (далі – Літопис УПА). Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали / [ред. П. Сохань, Е. Штендера та ін.; упоряд. О. Вовк, І. Павленко]. – 724 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2000. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). Книга перша: (1943–1945) / [ред. П. Сохань, П. Потічний та ін.; упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. – 597 с.
8. Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2007. – Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / [ред. П. Сохань, П. Потічний та ін.; упоряд. В. Ковалъчук]. – 848 с.

9. *Марчук І.* Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський «Клім Савур». – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.
10. *Марчук І.* Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський «Клім Савур» // Визвольний шлях. – 2004.– № 2 – С. 88–105.
11. *Патриляк І.К.* «Встань і борись! Слухай і вір...» українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / І. Патриляк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху. – Часопис, 2012. – 592 с.
12. *Стародубець Г.* Генеза українського повстанського запілля: монографія / Г. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
13. *Стародубець Г.* Діяльність організаційно-мобілізаційної референтури запілля УПА на зламі 1943 – 1944 рр. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2004. Т. 7 – С. 73–78.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59 – 207 арк.
15. ЦДАВО України. – Оп. 1. – Спр. 106 а. – 125 арк.

Надійшла до редколегії 19.12.2017 р.

Рецензент: *В.С. Виздрик*, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Omelchenko Ihor

FORMATION AND ACTIVITY OF THE UNDERGROUND ORGANIZATIONAL MOBILIZATION DESKS (SECTIONS) OF THE UPA IN VOLYN AND POLISSIA (1943-1944)

The article researches the features of the development of underground organizational mobilization desks of the UPA in Volyn and Polissia, their structure and composition based on the archival documents and materials. It also analyzes their main activity concepts, order of carrying out their tasks concerning the register of persons available to military service and conduct of mobilization to UPA, training activity and the organisation of the citizens' self-defence.

Key words: organizational mobilization desks, underground, Volyn, Polissia.

УДК 94(477):355.48.,1853/1856”

СКРИПНИК А. Ю.

ЗА КРОК ДО КАТАСТРОФИ. ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ 1853–1856 рр.

У статті розглянуто превентивні оборонні заходи російського військового командування щодо вірогідного наступу військ Австрійської імперії на територію Подільської та Бессарабської губерній в період 1854–1856 рр. Доведено, що відсутність в російського самодержавства заздалегідь складених тактичних планів прикриття кордонів військами, дипломатичні прорахунки і нехтування зовнішньополітичною ситуацією у Східній Європі та на Балканах, ледь на поставили Російську імперію на межу стратегічної військової поразки її збройних сил на теренах Правобережної України.

Ключові слова: Російська імперія, Поділля, Бессарабія, Східна війна, армія, оборона.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перебіг далеких подій Східної (Кримської війни) 1853–1856 рр. є досі перебуває у полі зору дослідників країн Європи. Протягом більш ніж ста років написано чимало грунтовних та об'єктивних наукових розвідок, які неупереджено висвітлюють різні етапи збройного протистояння західних держав з Російською імперією, а майже усі автори сходяться на думці щодо агресивної сутності політики російського самодержавства в середині XIX ст. як її причині. Разом з тим існує чимало поверхневих і заангажованих праць російсько-радянських істориків, де головною метою є спотворення реального перебігу подій, виправдання імперських амбіцій Миколи I та нівелювання участі представників інших етносів, крім російського.

Однією з маловідомих подій тієї масштабної війни є протистояння двох європейських імперій – Росії та Австрії. Розпочавшись у вигляді багатоетапних дипломатичних маневрів на передодні, воно переросло у справжню „холодну війну” з інтенсивними військовими приготуваннями та планами операцій,

---

Скрипник Анатолій Юрійович – доктор історичних наук, доцент, завідуючий кафедрою інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу, м. Кам'янець-Подільський.

© Скрипник А. Ю., 2018

а у завершальній стадії ледь не призвело до відкритого збройного конфлікту на кордоні. Вивчення та висвітлення основних стадій імперського антагонізму та його наслідків й стало метою даного дослідження.

Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми. Історіографія обраної теми міститься у великому масиві робіт, присвячених широковідомим подіям 1853–1856 рр., і має дещо дотичний характер. Генерали М. Ушаков [37], В. Аратовський [4], О. Петров [20], П. Алабін [3] у своїх працях, що побачили світ наприкінці XIX ст., кваліфікують їх як несподіваний агресивний крок з боку Австрійської імперії. Серед радянсько-російських фахівців варто виокремити Л. Бескровного [5], І. Ульянова [36] та А. Криволапова [11] з їх оцінкою загального стану царських військ на Поділлі і Бессарабії та планів вишого командування, які водночас уникають очевидних висновків. Тенденція студій сучасних українських дослідників полягає у висвітленні ще існуючих „білих плям” тієї війни. Тому варто звернутися до робіт О. Реента [29], А. Скрипника [31; 32], Р. Пилявця [21], які на основі джерельних матеріалів відображають досі не відомі події, факти та судження у сучасній, не заангажованій інтерпретації.

Метою наукової розвідки стало збирання, систематизація та поширення інформації про маловідомі події Східної (Кримської) війни та введення до українського історичного простору нового напряму студіювання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Союз Російської імперії з Австрією довгі роки був традиційним для російської дипломатії ще з початку XVIII, а в обох імперій існував спільний ворог на Дунаї – Оттоманська Порта. Водночас, вони були постійними конкурентами на Балканському півострові: одна не могла ступити кроку без того, щоб не випередити іншу. Обидві країни старалися крокувати разом не стільки допомагаючи одна одній, скільки слідкуючи за суперницею. Посилення Росії було послабленням Австрії і, навпаки: „союзниці” більш за все боялися, щоб одна не використала іншу у своїх односторонніх вигодах [23, с. 6]. Проте в середині XIX ст. ситуація кардинально змінилася.

Імперська зухвалість та войовничі настрої не дозволили Миколі I, його дипломатам, міністрам і генералам об'єктивно та тверезо оцінити зовнішньополітичну ситуацію в Європі та

економічну спроможність Російської імперії. Ситуацію в Росії напередодні війни 1853–1855 рр. об'єктивно висвітлив її учасник. „Ми не мали талановитих полководців, ні залізничних шляхів, ні гвинтових пароплавів та достатньої кількості великих кораблів; ні вдосконаленої вогнепальної зброї, яку мали всі європейські армії. Ми викликали на бій ворога, але не були готові до усіх несподіванок війни; не квапилися розпочати військові дії, а потім майже рік продовжували їх дуже повільно і нерішуче, так що важливі події застали нас зненацька. Уроки, отримані нами в цій тяжкій боротьбі, мають стати повчальними для нашадків,” – писав у своїх спогадах генерал-лейтенант М. Ушаков [37, с. 3].

14 червня 1853 р. обнародувано Маніфест про рух російських військ до придунаїських князівств „[...] до тієї пори, поки не вдовольнятися справедливі вимоги Росії”, по суті – попередження про оголошення широкомасштабної війни Туреччині [1, с. 289–290]. Незважаючи на те, що війська не були повністю готові, близько 80000 вояків вкотре утвореної Дунайської армії перетнули державний кордон і попрямували до Бухареста. Вона складалася з полків 4 і 5-го піхотних корпусів, які доукомплектувалися місцевими безтерміново-відпускними нижніми чинами при 196 гарматах під командуванням князя Горчакова [11, с. 247]. Факт агресії став наслідком і певною мірою закономірним результатом низки самовпевнених і невдалих кроків. Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні із султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об'єктивно визначити техніко-економічну відсталість, стан боездатності армії та флоту за нових умов [29, с. 273].

Війська перетинали кордон двома колонами: до складу першої увійшли 4 і 5-та кавалерійські дивізії, донські полки № 34 і 37; 1-ша бригада 10-ї піхотної дивізії й 2-га бригада 15-ї піхотної дивізії перейшли річку біля м. Леова, друга колона, що складалася з решти військових частин – через м. Скуляни. Незабаром повільно потягнулися величезні провіантські обози, артилерійські парки та госпітальні підрозділи [26, л. 1 – 2, 9 – 10].

Наприкінці листопада 1853 р. Дунайська армія посилилася 3-м піхотним корпусом і загальна кількість військ склала 150 000 солдатів. Однак майже одразу ж почала існувати реальна загроза

оточення цих сил австрійськими військами. Фельдмаршал І. Паскевич, передбачаючи потенційні дії Відня, писав у своєму листі до Севастополя князю О. Меншикову: „[...] коли буде проти нас уся Європа, то не на Дунаї її потрібно очікувати [...] Австрія, маючи 230 000 військ в Угорщині, Трансільванії на сербському кордоні, пошле їх на Фокшани, Ясси і Кам'янець, у кількості 60–70 тисяч, нам у тил. Тоді наше становище буде таким тяжким, яким не було у 1812 році, якщо ми терміново не запровадимо належні заходи і укріпимо позиції по Дністру” [8, с. 257–258].

Однією з грубих дипломатичних помилок росіян стала недооцінка позиції Австрії. Місія дипломата О. Орлова у Відні, де він мав домогтися згоди Австрії на дружній нейтралітет у майбутній війні, зазнала фіаско. Одразу ж після його від’їзду австрійці розпочали мобілізацію армії й висування військ до кордону. Правда, насамперед на початку весни підкріплення спрямовувалися на кордон із Сербією, повстання в якій австрійці боялися не менше, ніж турки [11, с. 252]. Незабаром преса з тривогою писала: „Стверджують, що обидва австрійські прикордонні корпуси в кількості 50000 вояків займуть лінію між Кронштадтом і Тімешваром. Уряд планує сформувати ще корпус в 30000. В арсеналах пожавлення, а 50 батарей (400 гармат) приведені в бойову готовність” [9, с. 3].

З’ясувалося, що до цих приготувань російське командування не було готове і не мало що протиставити можливому вторгненню австрійців на Поділля. Відповідю на такі дії з боку колишнього союзника стало оголошення Подільської і Волинської губерній, які могли стати не тільки прифронтовими територіями, але й театром бойових дій, на військовому стані з підпорядкуванням командуванню Діючої і Дунайської армій [2, с. 192–193].

Втім, усі резервні частини на той час були зосереджені далеко на півдні у Волошині. Лише в Бессарабії, біля Херсону й Одеси стояла частина військ 5-го піхотного корпусу на військовому положенні (в бойовій готовності – А. С.), де завершувалося доукомплектування батальонів із запасних солдат. Крім того, з цього корпусу 13 піхотна дивізія перебувала на роботах в Севастополі й отримала наказ бути готовою до посадки на кораблі Чорноморського флоту, а 4 і 5-й легким кавалерійським дивізіям тільки потім було призначено з’єднатися зі своїми корпусами в Бессарабії [30, л. 1–7, 47–50].

Однак серед більшості російського генералітету і населення панували оптимістичні настрої: вкотре поставимо на своє місце турок, а будуть чинити спротив – шапками закидаємо! Сам фельдмаршал І. Паскевич, князь Варшавський, недооцінював бойові можливості турецьких військ. Ще у вересні 1853 р. він був переконаний, що „турецька армія [...] перебуває у пелюшках”. Чисельність регулярних військ султана, за його підрахунками, не перевищувала 60 000 вояків. Запорукою успіху мала стати тактика, спрямована на виманювання турок з фортець, оточення їх на рівнині та остаточному розгромі [7, л. 69 об.–70]. Усі забули уроки і досвід невдалої війни 1828–1829 рр., коли у випадку початкових сприятливих умов такий похід вимагав використання на Дунайському театрі значної кількості військ і ресурсів, що істотно послаблювало позиції на західних кордонах Росії.

Як наслідок, для прикриття та охорони західних кордонів Подільської губернії командування спромоглося направити незначні сили. Наприкінці квітня 1854 р. 6-та піхотна дивізія із 1-ю драгунською дивізією, уланською бригадою 6-ї легкої кавалерійської дивізії та 16-ю піхотною дивізією, всього близько 25 000 вояків, розташувалися на австрійському кордоні в районі річок Серет і Прут та західних повітів Подільської губернії під командою генерал-лейтенанта графа Остен-Сакена, створивши таким чином заслін проти активних дій вірогідного противника. Проте цих сил було замало на випадок повномасштабного вторгнення австрійської армії, бойові порядки росіян були б легко прорвані, а великі території опинилися б під контролем Австрії [22, л. 13 – 17].

Поступова концентрація австрійських сил в Галичині, Трансильванії на Буковині в руслі зовнішньополітичних подій виглядала досить небезпечною. Вони загрожували комунікаціям російської армії у Молдові та Волошині. Спроби Дунайської армії після переправи через Дунай розвинути успіх на південному березі в цих умовах були пов'язані з великим ризиком. Удар австрійців по флангу і тилу армії генерала Горчакова міг спричинити повний розгром. Російська військова розвідка фіксувала переміщення і зосередження великих мас військ, заготівлю австрійцями значної кількості продовольства, розробку доріг в тилу армії і спорудження земляних укріплень навколо ключових міст Галичини і Буковини [18, л. 3–9, 34–39]. „Рух військ в областях Австрійської монархії триває безперервно, особливо з Богемії, заливицею полки перевозять до Галичини і Трансильванії” [10, с. 2].

За таємним розпорядженням російського уряду почалися приготування до вивозу з губернського Кам'янця архівів установ, цінних в історичному плані предметів та фінансів. 15 червня 1854 р. губернатор кн. В'яземський видав таємне розпорядження щодо пакування документації та речей. 24 липня 1854 р. новий губернатор М. Степанов доповів про повну готовність губернських установ до негайної відправки. У районі Кам'янця-Подільського цілодобово (змінюючись через 3–6 днів) чергувало 900 селянських возів. Розглядалася можливість повної евакуації усіх установ до Вінниці чи Брацлава, а для їх нормальної роботи на новому місці частину архівів та документів почали перевозити з 27 липня [31, с. 78–79]. Водночас, крім приготувань до відведення углиб імперії важливих закладів та установ, у таких містах, як Кишинів, Балта, Херсон та Кам'янець-Подільський були посилені цілодобові військові караули та встановлені пункти контролю на виїздах [13, л. 1–2, 8].

Все, що можна було зробити, то це якнайкраще зміцнити прикордонне угрупування. Відповідно до планів фельдмаршала І. Паскевича, в разі наступу австрійців росіяни неминуче змушені були відступати. Терміново, навпроти Буковини, між Кам'янцем-Подільським і Фокшанами, під начальством генерала Шабельського сформували загін зі всього, що було під рукою: з підрозділів 6-ї піхотної дивізії, розташованої між Баксу і Батушанами, резервної бригади 11-ї піхотної дивізії, 1-го драгунського полку, який стояв у Фокшанах, Текучо і Баксу, і тактичного резерву – двох кірасирських дивізій, що розмістилися на тісних квартирах в околицях Нової Ушиці у Подільській губернії [28, л. 1–2 об.]. Ці дивізії отримали можливість маневрувати по обох берегах Дністра, і за потреби могли через Могилів-Подільський або Бельці йти назустріч австрійським військам, якщо б ті вступили до Молдови; або в район Кам'янця-Подільського, в разі появи цісарських військ у Подільської губернії мали відступати на Брацлав. І зовсім ілюзорні надії були на міфічне підкріplення двох батальйонів Резервної бригади, що „[...] мали залишитися в Хотині, до тих пір поки не підійдуть 22 батальйони піхоти і 78 ескадронів кавалерії з двома донськими козачими полками і одним уральським” [15, л. 9–11].

Далекоглядність І. Паскевича йому не зрадила. Під дипломатичним тиском Австрії, яка вимагала виведення російських

військ з турецьких володінь не пізніше 30 квітня 1854 р. і виставила в Трансильванії 30 тисячний корпус, росіяни змушені були відступати. З 15 липня до кінця серпня угрупування російських військ покинуло князівства і відступило в межі імперії. 10 серпня на їх територію вступили австрійці, а турецькі війська повернулися на правий берег Дунаю. З метою зміщення оборони кордонів російське командування змушене було передислокувати значні військові сили з внутрішніх губерній і намагатися зосередити на важливих напрямках необхідну кількість військ [26, арк. 2–8].

Спочатку був отриманий наказ царя про відправку військ на зимові квартири до Київського генерал-губернаторства: 6, 8, 9, 10 та 11-ту піхотні дивізії з артилерією, 3 і 4-ї стрілецькі батальони, 3 і 4-ї саперні батальони та частину кавалерії. В Бессарабії залишилися війська 5-го піхотного корпусу і 12 піхотна дивізія [12, л. 44–47]. Це пояснюється міркуванням командування щодо необхідності: 1) дати можливість протягом зими поповнити особовий склад замість втрат від хвороб та бойових дій; 2) отримати зимові однострої та все необхідне для продовження війни [37, с. 144 – 145]. Одночасно ретельно готувалися позиції для російської армії за річкою Дністер, відступ до якої був дуже вірогідним. Після висадки англо-франко-турецьких військ в Євпаторії та їх перемог, Микола I висловив побоювання, що союзники можуть прорвати оборону та захопити українські землі російської корони. Тому 13 серпня 1854 р. імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни у Київській, Подільській та Волинській губерніях [21]. Такий наказ було віддано лише після переконливої та обґрутованої доповідної записки генерала Горчакова про реальну можливість появи австрійців у губерніях Правобережної та Південної України та необхідність розгортання руху спротиву серед місцевих мешканців. Врешті-решт страх царя втратити чималу частку імперії переміг над реальністю дати зброю в руки власним підданим [14, л. 2 – 3, 19–38].

З моменту початку активних бойових дій на Кримському півострові, які спричинили значні людські та матеріальні втрати у польових полках російської армії, виникла потреба в їх поповненні [6, с. 81]. З початку 1855 р. таким джерелом стала колишня Дунайська армія, переименована на той час у Південну. Вона

розташовувалася у Бессарабії і на Поділлі під командуванням генерала О. Лідерса, і саме з неї періодично забиралися нові частини на посилення оборони Севастополя [19, арк. 4–9]. Таким чином, на весну цього ж року в ній залишилося лише 50 000 солдат і офіцерів, що було явно недостатньо для оборони Бессарабії і Київського генерал-губернаторства [17, арк. 1–14, 15–17]. Небезпека окупації австрійцями, яка загрожувала цим територіям з самого початку війни, продовжувала існувати і тільки обмежений економічно-фінансовий потенціал Австрії утримував її від агресивних дій проти Росії [27, л. 71–74, 98–105].

Водночас вищому військовому і цивільному командуванню стало зрозумілою безперспективність зусиль з оборони Севастополя [21]. Фельдмаршал І. Паскевич вважав, що стратегічне значення міста вичерпувалося Чорноморським флотом, який там базувався. „Якщо б в Криму не було Севастополя, то ніхто й не подумав би нападати на Крим, а нам не довелося б його захищати. Порівняйте невдалі дії у Криму з тими наслідками, які можуть нас очікувати в разі війни з Австрією на західному кордоні, – писав він генералу Горчакову. З одного боку, втрата 16 кораблів, з іншого, втрата спочатку 4-х губерній з 9 мільйонами мешканців (він мав на увазі Бессарабську область та губернії Київського генерал-губернаторства – А. С.), а потім, цілком можливо, й втрати Польщі, тобто 15 мільйонів населення та країщ наших провінцій, які противник може захопити без бою, і звідкіля ми його потім не скоро виженемо”[8, л. 21–24].

Після падіння Севастополя Олександр II зрозумів, що потрібно захистити губернії, які перебували в небезпеці з боку західного сусіда, через відновлення боєздатності Південної армії [24, л. 106–112]. Скорочення військ в Криму і повернення більшої частини полків на Поділля мало відновити їх довоєнну кількість. Непотрібна Кримська армія почала передавати резерви для посилення Південної. З чотирнадцяти дивізій, які перебували на півострові, було вирішено залишити там тільки сім. Відповідно, склад Південної армії збільшився до семи дивізій з 112 батальйонів, а незабаром нараховував 128 батальйонів, 44 дружини державного ополчення, 209 ескадронів, 45 козачих сотень, 368 польових і 128 кінних гармат [25, л. 9, 149–152].

До кінця 1855 р. російські війська на Поділлі були готові до протидії Австрії набагато краще, чим навесні-влітку. Полки армії постійно посилювалися особовим складом та спорядженням,

чиновництво губернії й населення поступово позбувалися панічних настроїв [16, л. 4–7]. Протягом року за наказом подільського губернатора було сформоване Кам'янецьке державне ополчення, яке здійснювало охорону важливих об'єктів та було потенційним джерелом поповнення військ [35, арк. 6–17]. Дворянство опікувалося питаннями забезпечення одностроями, продовольством, створенням польових аптек та розміщенням особового складу [38, арк. 1–3, 9–16]. Поступово суспільне життя в губернії входило у мирну колію. Після радісної новини про розпуск австрійським командуванням своїх військ у Галичині і Буковині по домівках, побоювання розвіялися остаточно [33, л. 133 об.–134]. Отримавши у грудні 1855 р. австрійський ультиматум, Олександр II погодився виконати усі його пункти, таким чином визнавши поразку Російської імперії, що дало привід для початку мирних перемовин.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Агресивна зовнішня політика Російської імперії періоду правління царя Миколи I підкріплювалася існуванням величезної регулярної армії, яка й була її основним та дієвим інструментом. Бажання розширення меж імперії через знищення Туреччини та встановлення гегемонії на Балканах вкотре наштовхнулося на колективний спротив європейських держав. В ході цього протистояння реально існувала вірогідність повної військової поразки на південно-західних рубежах імперії Романових, і тільки нерішучість Австрії врятувала її від втрати Царства Польського, Правобережної України та Бессарабії. Прорахунки у стратегічному плануванні оборони, непрофесійність генералітету та технічна відсталість були головними причинами поразок росіян, за які розплачувалися життями прості солдати.

1. 1853. Июня 14. О движении Российских войск в Придунайские Княжества // ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. С. – Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1854. № 27344. С. 289–290.

2. 1854. Февраля 21. О Объявлениях на военном положении Царства Польского и губерний: Курляндской, Ковенской, Виленской, Гродненской, Волынской и Подольской // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. С.-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц. 1855. № 27946. С. 192–193.

3. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854–56, 1877–78 годах. Ч. 2. 2-е изд., доп. Москва: Типо-лито-я т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1890. 332 с.

4. Аратовский В. Л. Обзор распоряжений по продовольствию Действующей армии в 1831, 1848, 1849, и в 1853–1855 годах//изд-е ред. журнала Военный Сборник. Санкт-Петербург: тип. департамента уделов, 1874. С. 7; 12.
5. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России. – Москва: Наука, 1973. –610 с.
6. Гальчак С. Д. Ратна слава Вінниччини : Час. Події. Особистості. Вінниця, 2015. С. 81.
7. Докладная записка фельдмаршала Паскевича в Военное министерство 1853 г// Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 14013. Оп. 1. Д. 1. 70 л.
8. Записка генерал-фельдмаршала Паскевича Горчакову о предстоящих военных действиях 1855 г//РГВИА. Ф. 481. Оп. 1. Д. 13. 40 л.
9. Иностранные известия // Русский инвалид. 27 февраля 1854 г. № 48. С. 3.
10. Иностранные известия // Русский Инвалид. 4 июня 1854 г. № 124. С. 2.
11. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг. // Русский сборник. Военная политика императора Николая I / ред-сост. О. Р. Айрапетов и др. Москва: 2009. Том VII. С. 247; 252; 257.
12. Назначение войск для наблюдения за р. Прутом по обратном переходе армии через оную. Диспозиции на случай наступления турок или австрийцев. Сведения о неприятеле 1854 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3374. 209 л.
13. Наличное состояние войск и расчет караульных постов по Кишиневу, Балте, Херсону и Каменцу-Подольскому. Передвижение войск Южной армии с дислокациями и маршрутами 1855 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп 9. Д. 3365. 17 л.
14. О народном сопротивлении в случае вторжения неприятеля в пределы России. Всеподданнейшая записка кн. Горчакова о народном вооружении и партизанской войне. Манифест о сопротивлении неприятелю, ложно поднятый крестьянами Киевской губернии, возмущение в разных уездах оной губернии 1855 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3312. 524 л.
15. О передвижении частей русских войск к границе с Австрией 7.11.1854 г. // РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 1057. 31 л.
16. Отзывы Военного министра и предписания главно-командующего Южной армией. Размещение армии на случай войны с Австрией. Образование Средней армии. Число батальонов, эскадронов и орудий в Западной, Средней и Южной армиях 1855 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3403. 8 л.

17. Переписка з Подільським цивільним губернатором, військовими частинами про розквартирування і постачання військ 7.01.–3.12.1859 р. // Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 221. 23 арк.

18. Переписка Командующего армиеи с Военным министром о плане и ходе военных действий, вообще, и о некоторых в частностях. Сведения о видах и предположениях неприятеля и Австрии, о ходе вооружения австрийской армии и о движении ея к границам Дунайских княжеств 1854 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3333. 302 л.

19. Переписка Подільського губернського правління з Київським генерал-губернатором щодо прибуття військ до м. Кам'янця-Подільського, про витрати земських коштів, про допомогу повітовим містам на утримання військ 31.12.1855–12.06.1856 р. // ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 86. Спр. 244. 479 арк.

20. *Петров А. Н.* Война России с Турцией. Дунайская компания 1853 и 1854 гг. Том I. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890. 205 с.

21. *Пиливець Р.* Севастополь – місто української слави. Про українців у Кримській війні// Українська правда. Історична правда. Електрон. Ресурс: www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143699 (дата звернення 12.01.2015).

22. Подчинение главнокомандующему Южной армией Киевской, Подольской и Херсонской губерний в военном отношении. Размещение госпиталей. Выписка из журнала войск, под начальством барона Остен-Сакена, с 10 ноября 1853 по 10 ноября 1854 г. Движение и расквартирование войск в Бессарабской области и других губерниях. 3.11.1854–9.04.1855 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3330. 23 л.

23. *Покровский М. Н.* Внешняя политика России в первые десятилетия XIX в.// Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. сб. ст. Москва: 1923. С. 6.

24. Приказ Александра II об усилении Южной армии 1855 г. // РГВИА. Ф. 14014. Оп. 2. Д. 68. 12 л.

25. Приказ Военного министерства об передаче некоторого количества войск Крымской армии в распоряжение штаба Южной армии 30.11.1856 г. //РГВИА. Ф. 38. Оп. 4. Д. 1419. 224 л.

26. Про розквартирування військ 2-го піхотного корпусу 11.12.1855 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 12. 15 арк.

27. Разные сведения об неприятеле и об австрийцах 1853–1856 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3323. 309 л.

28. Распоряжения на случай перехода неприятельских войск через р. Прут. Зимние квартиры войск в 1854–1855 гг.

Образование в Киевской и Волынской губерниях особого отряда, под начальством генерала Гельфрейха. Проведение Московско-Киевской и Киевско-Николаевской телеграфных линий и донесения с театра войны телеграфическими депешами 1854–1855 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3372. 4 л.

29 Реєнт О. П. Чому Кримська війна 1853 – 1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя? // Історія Криму в запитаннях та відповідях/відп. ред. В. Смолов; упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: 2015. С. 273.

30. Сведения о передвижении некоторых частей войск, в конце 1852 года. Распоряжение о выступлении за р. Прут войск 3-го пехотного корпуса. Копии с докладом бывшего департамента Генерального штаба по части передвижения и расположения войск 3, 4 и 5-го пехотных корпусов на юге России и за границею 1853 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3310а. 11 л.

31. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр.; монографія / Кам'янець-Подільський, 2012. С. 78 – 79.

32. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія/ Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

33. Сообщение о распуске австрийских войск на Буковине и в Галиции 17.10.1855 г. // РГВИА. Ф. 14014. Оп. 2. Д. 243. 13 л.

34 Сосредоточение войск в северной Бессарабии, также близ Одессы, Николаева и у прибрежных пунктов Азовского моря. Состав и число войск, движение их, диспозиции, приказания, известия о неприятеле 1854 г. // РГВИА. Ф. 846. Оп. 9. Д. 3335. 210 л.

35. Справа про комплектування Кам'янецького ополчення 24.04.–3.05.1855 р.//Держархів Хмельницької області. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 33. 19 арк.

36. Ульянов И. Э. Регулярная пехота 1801–1855. История Российских войск. Москва : АСТ, 1996. 241 с.

37. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне против Турции и западных держав (1853–1855). Предисловие // XIX век. Кн. вторая. Москва: 1872. 489 с.

38. Циркуляри військового Губернатора м. Кам'янця-Подільського і Подільського цивільного губернатора про державне ополчення, спорядження ополченців, збори ратників до державного ополчення і про продовольче забезпечення, облаштування польових аптек тощо 17.03. – 4.06.1855 р. // Держархів Хмельницької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 112, арк. 51

Надійшла до редколегії 27.06.2017 р.

Рецензент: В.С. Виздрик, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Skrypnyk A. Y.

ON THE EVE OF A CATASTROPHE.

ORGANIZATION OF DEFENSE OF PODILLIA DURING THE EASTERN (CRIMEAN) WAR OF 1853 – 1856.

The article examines preventive defense measures of the Russian military command concerning a probable attack of Austrian Empire troops on the territory of Podillia and Bessarabia provinces in 1854-1856. It proves that the Russian autocracy did not have prepared tactical plans of border protection by the troops, and diplomatic discalculations and disregard of foreign policy in Eastern Europe and the Balkans almost brought Russia to the brink of destruction of its armed forces on the territory of Right-Bank Ukraine.

Key words: Russian Empire, Podillia, Bessarabia, Eastern War, army, defense.

УДК 903. 22 (477.85)

ТЕРСЬКИЙ С. В.

ОМЕЛЬЧУК Б. А.

РОЛЬ СТЕПОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДРУЖИНИ У IX – XIII ст. (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Аналізується вплив степової військової традиції на формування спільнот місцевих дружинників. За археологічними знахідками із галицько-волинських земель проаналізовано дружинне спорядження періоду раннього середньовіччя. З'ясовано переважно степове походження елементів захисного та наступального озброєння, спорядження вершника і коня. Встановлено конкретні факти присутності вихідців зі степу в складі місцевої дружины. Обґрунтovується висновок про значне зростання степових запозичень протягом Х–XI ст.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні знахідки, галицько-волинські землі.

Актуальність теми визначається тим, що важливим фактором процесу творення української армії за добу середньовіччя була тісна взаємодія з сусідніми етносами, яка супроводжувалась запозиченням ефективних зразків озброєння та способів бою. Ці запозичення на початкових етапах становлення українських збройних сил часто відбувалися за посередництвом включених до складу княжої дружины представників інших етносів – скандинавів, балтів, різноманітних вихідців із степового кочового середовища. Поліетнічність ранніх княжих дружин добре помітна при аналізі речового інвентарю т.зв. дружинних таборів, розкиданих по просторах Київської держави. Як відомо, саме степові племена були генераторами багатьох нововведень у військовій сфері. Степові запозичення загалом були особливістю дружинного спорядження на Сході Європи. Про ці запозичення свідчать знахідки предметів спорядження верхового коня (вудила, стремена, деталі сідла, оздоби зброй, попружні пряжки, застібки

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів;

Омельчук Богдан Андрійович, кандидат історичних наук, асистент кафедри туризму Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С. В., Омельчук Б. А., 2018.

від пут і недоуздка) та засоби керування (навершя руків'я батогів). Однак на галицько-волинських землях процес формування місцевих дружин відбувався за специфічних обставин.

Стан дослідження проблеми. Роль різноманітних військових традицій у формуванні давньоукраїнського війська досліджувалась низкою українських істориків починаючи з М.С. Грушевського та І.П. Крип'якевича і завершуючи Л.В. Войтовичем та В.І. Кійком. Велику увагу археологічним аспектам, зокрема, степових впливів на військову справу Київської держави спеціально приділяли археологи А.М. Кірпічников, А.Ф. Медведєв, В.М. Петегирич, С.В. Пивоваров, І.П. Возний, А.М. Федорук, П.М. Котович та інші автори.

Новизна дослідження. За останні десятиліття значно зросла джерельна база стосовно різних сторін давньої історії українського війська, дослідниками зібрано ряд фактів, які дозволяють детальніше з'ясувати обставини формування перших військових спільнот у східних слов'ян. Проте поява ряду окремих досліджень не призвела до створення загальної картини впливу степової військової традиції на формування галицько-волинської дружини у IX – XIII ст. [8; 9; 15; 17; 20], отже потребує ретельнішої деталізації.

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується початкових етапів формування давньоукраїнського війська.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мешканці галицько-волинських земель з давніх часів контактували з степовим населенням. Свідченням цієї активної взаємодії у період становлення української державності є, зокрема, присутність різноманітних категорій предметів озброєння кочівницького кола (трилопастні вістря стріл, кістяна пряжка), зібраних на Зимнівському городищі. Автор розкопок В.В. Ауліх навіть вважав ці знахідки доказом нападу авар на племінний центр дулібів на р. Західний Буг [3, с. 107 – 110].

Однією з причин активної слов'яно-туркської взаємодії були чисельні анклави степу, які пронизували лісостепову зону Правобережної України. Саме з цієї причини на ранньому етапі становлення Київської держави найбезпечнішою, а відтак, головною і визначальною артерією Русі, що з'єднувала Київ з

галицько-волинськими землями був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича, підкоряючи 981 р. Червенські міста та „країну гірську перемишльську“ [8, с. 129-130]. Тільки після певних перемог над степовиками протягом XI ст. остаточно сформувався сухопутний шлях, що з’єднував Київ із Західною Європою через основні центри Волинського князівства – Володимир, Лучеськ, Пересопницю та Дорогобуж. Наймолодшим був шлях через степові анклави Малого Полісся. Ця витягнута на кількасот кілометрів широка степова смуга поміж літописним Юр’євом (тепер – м. Біла Церква) та долиною р. Горинь разом з рештками реліктового степу, відміченими на окремих ділянках цього шляху [11], мала умови для сталого перебування степових племен. Саме цей шлях був найсприятливішим для східних купців, які рухались на верблюдах. Він з’єднував міста Володимир, Переяслав, Крем’янець, Шумськ, Тихомель, Кам’янець з виходом на Білгород біля Києва і сприяв розширенню території князівства у південно-східному напрямку. Саме цей шлях через землі Правобережжя як основний обрала для пересування чисельна армія монгольського хана Батия.

Виділення професійного військового стану, як важливого аспекту становлення племінної державності є можливим завдяки знахідкам характерного військового спорядження: захисного та наступального озброєння, спорядження вершника і коня.

Характерною пам’яткою, що засвідчує існування професійного дружинного стану, є підкурганне поховання у с. Мокрому у верхів’ях р. Стубли, датоване близько 1000 р. [5, кат. 6]. Воно містило гостроверхий шолом четыричастинної конструкції, наконечники стріл і сулицю. Сам шолом належав до типу, що став широко відомим завдяки дослідженням кургану Чорна Могила у Чернігові. Останні порівняльні зброязнавчі дослідження вказують, що шоломи типу “Чорна Могила” сформувалися в салтівській культурно-історичній спільноті Хозарського каганату у VIII – IX ст. і широко запозичувалися як мадярськими племенами, так і скандинавами. Останні часто вивозили з Хозарії ці шоломи як товари чи військові трофеї, внаслідок чого хозарські шоломи потрапляли з новими власниками у комплекси другої пол. X – початку XI ст. на території всієї Східної Європи [7].

На певну військову кооперацію поміж степовиками та скандинавами на території Правобережжя свідчать, насамперед, часті знахідки в дружинних похованнях характерного спорядження вершника і коня. Разом з тим наявність кінної дружини у землеробських племен лісостепу була одним із яскравих свідчень сформованості військового стану [15].

Хоча формування кінної дружини у слов'янських племен Правобережжя Дніпра розпочалось ще за римської доби в європейському культурному колі, про що свідчать чисельні поховання воїнів із залізними острогами, проте саме за ранньо-середньовічної доби в асортименті спорядження давньоукраїнського вершника з'являється чимало степових елементів.

Вважається, що першими кочовиками, які за доби середньовіччя суттєво вплинули на військову справу слов'ян Прикарпаття та Волині були саме авари. Запозичення із степу найбільше стосувались спорядження коня.

Одним із таких були характерні для кочівників кістяні пластиноподібні підпружні пряжки. Про використання їх місцевими дружинами свідчать знахідки на єдиному для VII ст. добре вивченому городищі-племінному центрі в Зимному біля Володимира [3, с. 85, рис. 7: 2], а також у напластуваннях X–XI ст. на Муравицькому городищі поблизу Лучеська (пряжка, довжиною 70 мм, оздоблена циркульним орнаментом).

Поряд з підпружними пряжками, характерними для степовиків, часто вживалися і характерні для них стремена. Вони були найдавнішим типом середньовічних залізних стремен, відомих на Заході України. Одне з них, знайдене на поселенській пам'ятці в околиці Лучеська (ур. Гнідава) у комплексі X ст. [18, с. 391, fig. 4: 2], є близьким до типу VI, виділеного А. Кірпічниковим. Стремена цього типу були найбільш поширеними у Хазарії та Угорщині. За класифікацією салтівських стремен, виконаною А.В. Кригановим, його можна віднести до типу 1 – з прямою підніжкою, але округлою петлею, одним жмутком в основі підніжки та без отворів на останній. Воно має видовжену дужку аркової форми зі стрижнями підквадратного перетину, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для ременя, нешироку рівну підніжку, з потовщенням у вигляді ребра. Інший комплект стремен відомий з поховань вершників-степовиків в околицях пізнішого літописного Галича.

Ці підкурганні поховання в лісі Діброва в числі інших є пам'ятками безпосереднього перебування воїнів-степовиків у галицько-волинських землях [16].

Найдавніше поховання з елементами, притаманними похованням степовиків, виявлене ще на початку ХХ ст. в околицях Шепетівки. Тут в одному з підкурганних поховань VIII ст. у с. Клементовичах [21] виявлено кістки коня та характерну для кочівників кістяну підпружну пряжку.

Важливим джерелом стосовно ролі степовиків у формуванні кінної дружини на Волині є поховання IX–XI ст., виявлені в околицях Лучеська (Великі Рикані, Гнідава). Зокрема, важливий комплекс було досліджено у 2012 р. на території т.зв. Гнідавської гірки (с. Рованці, розкопки О.Є. Златогорського та Т.В. Верби)

Промовистий інвентар мало поховання № 5, вирізане в матерiku на 0,3 м прямокутній ямі із заокругленими краями. Кістяк, випростаний на спині з рівно розкинутими руками, орієнтований головою на захід, з незначним відхиленням на північ. У верхніх шарах поховання на рівні ніг було виявлено остеологічний матеріал тваринного походження, очевидно залишки черепа коня. Похованого супроводжувало 52 предмети (прикраси, у більшості зі срібла з позолотою (техніка вогневого золочіння), що були представлені петлею-кріпленням, наймовірніше до сумки, бляхою-прикрасою зі скляною серцевиною, шабельним підвісом у вигляді напівкруглої пряжки з глухою основою, хвостовиком ременя, прикрасою жовтого металу та накладками, переважно з рослинним орнаментом) та три монети білого металу з отворами – 2 куфічні дірхеми (періоду правління Аббасидського халіфа Аль Маммуна (початок IX ст.) та правління халіфа Аль Муктадіра (поч. X ст.) з династії Саманідів, третя монета являла собою східноєвропейську імітацію Саманідської монети. Похований мав розтрощене обличчя, антропологом засвідчено його принадлежність до європеоїдної раси [4].

Тюркські кочівники проникали в зону осілих племен, насамперед як воїни. Особливо значне просування степовиків на території, підконтрольні Києву, відбулось в середині Х ст. На це вказував візантійський імператор Костянтин Багрянородний, сучасник цих подій. Він відзначав, зокрема, що печенізьке плем'я «Лавдіертіїм» оселилося поряд «з данниками Русі ультінами, древлянінами, лендзанінами та іншими слов'янами» [1, с. 157].

Кочовики могли замешкувати лише степові території поруч з лісистими ділянками лісостепу, де господарювали племена уличів, деревлян та, ймовірно, одного з відгалужень волинян. Ці анклави степу добре відомі у верхів'ях р. Горинь та Случ, а також на території східніше Дністра (частина Волині, що північніше верхів'їв Південного Бугу, та район степу Панталиха на Правобережжі Збруча [16]).

Серед археологічних знахідок, які об'ємно демонструють питання тюркських міграцій на Волинь, вважаються прості вудила, виготовлені з одного, інколи, вигнутого округлого стрижня, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті рухомі кільця (VI за А.М. Кірпічниковим). Фахівці степової археології сходяться на думці, що ці вудила можуть бути ще одним запозиченням від кочівників євразійських степів, а конкретніше, від печенігів [15].

Певна концентрація цих знахідок відзначена у Верхньому Побужжі. Цей тип вудил, зокрема, знайдено у Володимирі (фонди ВВІМ, Р6-446, випадкова знахідка), на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг [10, с. 225] та на городищі в Юріві неподалік Белза [15, с. 31].

Трохи менше знахідок у землі лучан: один екземпляр знайдено в напластиуваннях Х-початку XI ст. на Ринковому пагорбі Лучеська, інший – на городищі в Листвині. Луцький екземпляр (фонди ЛДІКЗ ТВ-1094/22), як і вудила з городища Туліглови та Ромоша, виготовлений з прямого чотиригранного кованого стержня. Збережене кільце луцького вудила, виготовлене теж із чотиригранного в перетині дроту із загостреними кінцями, що заходять один за другий. Вудила типу VI зрідка використовувалися і в більш пізні періоди, про що свідчить їх знахідка на Шепетівському городищі. Зрідка односкладові вудила натраплені й на території польських земель [20, с. 31].

Складовою частиною характерного військового спорядження, принесеного в Європу степовиками, були бронзові ремінні розподілювачі [6; 14], які відносяться до категорії поясної гарнітури. Відомо, що степовики широко використовували кільця-розподільники для підвішення сагайдака.

Два таких екземпляри діаметром 34-35 мм знайдені на городищі в Зимному серед матеріалів VII ст. [2, с. 99]. Щоправда, їх використання в Східній Європі далеко виходила за межі галицько-волинських земель [14].

Особливо значним був вплив на дружинне озброєння та спорядження найбільшої мілітарної сили Сходу Європи – Хазарського каганату. Зібрани на багатьох пам'ятках рогові кистені та булави, низка предметів із числа спорядження вершника і коня були запозичені київським дружинним середовищем [19; 20].

Висновки. Таким чином, предмети спорядження кіннотника, виявлені на багатьох укріплених центрах Заходу України VII–XII ст., свідчать про впливи степу, або навіть присутність окремих представників степової дружины. Міграції причорноморських кочівників у IX–XI ст. були важливим компонентом культури і політики на галицько-волинських землях.

У зв'язку з цим подальшого осмислення потребує вражаюче поширення окремих елементів спорядження воїнів кочового світу (трилопатеві вістря стріл, різні типи ремінних розподільників, кістяні псалії), а також поховань з кіньми в комплексах X–XIII ст. досліджених на широких просторах Східної Європи аж до Прибалтики та Фінляндії.

1. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1989. – 350с.
2. Ауліх В. В. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимнє, Волинської області / В.В. Ауліх // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині (далі – МДАПВ). – Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 92–105.
3. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. у Західній Волині / В. В. Ауліх. – К.: Наук. думка, 1972.– 123 с.
4. Златогорський О.Є. Дослідження у селі Рованці на Волині / О.Є. Златогорський, Т.В. Верба // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К.: «Стародавній Світ», 2015.– С. 29-30.
5. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников. – Вип. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – Ленинград: Наука, 1971. – 120 с.
6. Осипенко М. До питання атрибуції трійників-розподільників золотоордынського часу / М. Осипенко // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів Сьомої Міжнародної науково-практичної конференції/ [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2017.– С. 124–131.

7. *Папакін А.Г.* Шоломи типу “Чорна могила”: нові знахідки та проблема походження / А.Г. Папакін, Ю. Г. Безкоровайна, В.М. Прокопенко // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць. – Випуск 2 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – К., Левада, 2017. – С. 45 – 56.
8. *Терський С.В.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” (далі – ВНУ “ЛПТ”). – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 8–18.
9. *Терський С.* Тюркські кочівники та сліди їх перебування на галицько-волинських землях у Х – XIV ст. / С.В. Терський // *Balcanica Posnaniensis* XIV. – Poznań, 2007. – S. 135 – 143.
10. *Терський С. В.* Княже місто Володимир. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с., іл.
11. *Терський С.В.* ”Батиєва“ дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар / С. В. Терський // Слов’янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2011. – № 11. Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 126 – 131.
12. *Терський С.В.* Сучасний стан історичної реконструкції військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства / С.В. Терський // Військово-науковий вісник. – Вип. 20.– Львів: ACB, 2013. – С. 125 – 133.
13. *Терський С.В.* Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. / С. В. Терський // Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010. Зб. статей / [відп. ред. В. Александрович]. – Львів, 2015. – С. 71 – 114.
14. *Терський С.В.*, Ремінні трійники-розподільники VI–XIII ст. на Правобережжі України / С. В. Терський // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 13.– Ч. 1.– Рівне, 2015.– С. 176 – 179.
15. *Терський С. В.* Формування кінності у слов’ян VI–XI ст. на Правобережжі України / С.В. Терський // Військово-науковий вісник. – Вип. 24.– Львів: ACB, 2015. – С. 29 – 39.
16. *Терський С.В.* Утвердження Київської держави у Східному Прикарпатті та Волині: стан джерел та наукові версії / С.В. Терський, Б. А. Омельчук // Historical and cultural studies. – № 4.— 2017. – С. 94 – 104.
17. *Шеломенцев–Терський С.В.* Південні зв’язки галицько-волинських земель у X–XII ст. за даними археології // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Междунар. научн. конф. 30–31 октября 2014 г. – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 58–59.
18. *Bardetskiy Andriy.* New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavskaya Hirkha (Lutsk Raion, Volyn Oblast) in 2010 / A. Bardetskiy // Sprawozdania Archeologiczne.– 64.– Kraków, 2012. – S. 343–375.

19. Kokowscy Ewa i Andrzej. Kościana rękojeść nahajki z okolic Grabowca, w pow. Hrubieszowskim / E. i A. Kokowscy // Wiadomości archeologiczne.– T. 62.– 2011.– S. 252-253.
20. Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopołowa (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / P. Kotowicz // ВНУ “ЛІГ”.– № 571: Держава та армія.– 2006.– С. 18-47.
21. Musianowicz K. Cmentarzysko kurhanowe z VI-VIII w. w Klementowicach kolo Szepetówka (USSR) / K. Musianowicz // Wiadomości archeologiczne.– T. 39.– 1975.– Z. 3.– S. 100-104.

Надійшла до редколегії 12.02.2018 р.

Рецензент: В. С. Виздрик, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Tersky Sviatoslav, Omelchuk Bohdan

THE ROLE OF THE STEPPE MILITARY TRADITION IN THE FORMATION OF THE HALYCIAN-VOLHYNIAN TROOPS IN IX-XIII CENTURIES. (ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGICAL RESOURCES)

The article is devoted to the analysis of the influence of the steppe military tradition on the formation of communities of local militants. It also analyzes the equipment of militants in the early Middle Ages based on the archaeological finds from the Halician-Volynian lands. It has been found out that elements of offensive and defensive arms were mostly of steppe origin as well as the outfit of horseman and horse. There have been established specific facts of the presence of steppe men as part of local militants. The conclusion is based on the facts of significant growth of borrowings of steppe culture during X-XI centuries.

Key words: early Middle Ages, archaeological finds, belt reins, bridle, Halician-Volynian lands.

ДО ІСТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 2-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ У СІЧНІ 1944 РОКУ

У статті на основі архівних документів, мемуарної та історичної літератури досліджується маловідома сторінка історії Кіровоградської наступальної операції 2-го Українського фронту 5 – 16 січня 1944 року – оточення на західних і північно-західних околицях Кіровограда декількох дивізій 47-го танкового корпусу 8-ї польової армії Вермахту. Автором детально розглядаються бойові дії між німецькими і радянськими військами 6 – 10 січня 1944 р., чітко визначено перелік гітлерівських дивізій, які потрапили в оточення, і здійснено спробу дати характеристику їхнім втратам.

Ключові слова: Кіровоградська наступальна операція, 2-й Український фронт, 8-ма польська армія Вермахту, оперативне оточення, дивізія, роз'їзд, залізнична і шосейна дороги.

Постановка проблеми та її актуальність. 5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту (далі – УФ) під командуванням генерала армії Івана Конєва розпочали наступальну операцію, яка в історичній літературі отримала назву “Кіровоградська”. У ході цієї операції радянським військам вдалося не лише звільнити Кіровоград, а й оточити в його околицях три дивізії 47-го танкового корпусу 8-ї польської армії Вермахту. До цього часу ці події залишаються маловивченими. Через брак архівних документів дослідники, описуючи перебіг операції, обмежуються лише загальними формулюваннями, взятими, головним чином, із мемуарів керівників і учасників Кіровоградської наступальної операції. У присвяченій цій темі історичній літературі відсутній на достатньому рівні аналіз бойових дій радянських і німецьких військ, часто зустрічається плутанина з кількістю і назвами оточених ворожих дивізій. Не до кінця з'ясованим залишається питання про загальну кількість німецького угруповання, яке потрапило в оточення, а також про результати дій радянських військ із його ліквідацією.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Окрім аспекти історії Кіровоградської наступальної операції знайшли відображення у радянській і сучасній українській історіографії.

Шевченко Борис Леонідович, старший науковий співробітник відділу історії Кропивницького обласного краєзнавчого музею, м. Кропивницький.

© Шевченко Б. Л., 2018

Підготовку і проведення операції згадують у своїх спогадах її керівники та учасники. У період існування СРСР їхні мемуари були опубліковані та є чи не найголовнішим надбанням радянської історіографії з цієї теми [6; 15; 18]. Побіжно Кіровоградська операція згадується у статтях, монографіях і збірниках документів, присвячених історії Другої світової війни у масштабах України чи Радянського Союзу.

Говорячи про сучасну українську історіографію обраної теми, варто відмітити наукові статті М.Г. Крома [16], В.М. Грицюка [3], публікації місцевих істориків В.В. Даценка [5], В.П. Колечкіна [13; 14] та ін.

Метою статті є дослідження одного із епізодів Кіровоградської наступальної операції, а саме – оточення військами 2-го УФ німецьких дивізій на західних і північно-західних околицях Кіровограда.

Виклад основного матеріалу. План Кіровоградської наступальної операції полягав у тому, щоб силами 53-ї армії, 5-ї гвардійської армії та 7-го механізованого корпусу обійти Кіровоград із півночі, а силами 5-ї гвардійської танкової армії та 7-ї гвардійської армії – з півдня і знищити кіровоградське угруповання ворога. Наступальні дії наземних військ підтримувала 5-та повітряна армія.

Протистояла радянським військам 8-ма польова армія під командуванням генерала Отто Велера. Першу лінію оборони Кіровограда німці розташовували близько 25 – 30 км східніше міста. Однак після прориву 5-6 січня 1944 р. радянськими військами німецьких оборонних порядків гітлерівські війська змушені були відступити на захід і зайняти кругову оборону Кіровограда. Наступ радянських танкових і механізованих частин у цей час був досить швидким, тому німці не зуміли повноцінно організувати оборону міста. Вже надвечір 6 січня їм стало зрозуміло, що місто не втримати. Уночі 14 танкова, 10 танково-гренадерська й 376 піхотна дивізії залишили Кіровоград і відступили західніше, до околиць с. Лелеківка (нині – частина м. Кропивницький) і Злодійської балки. 14 дивізія зайняла оборону з східного і південно-східного напрямків, а 10 і 376 дивізії – з східного, північного та північно-західного напрямків. Також гітлерівці контролювали роз'їзд Лелеківка – залізничної дороги Кіровоград–Шостаківка.

Тим часом, у ніч з 6 на 7 січня 41-й гвардійській танковій бригаді, 63 і 64-й механізованим бригадам 7-го мехкорпусу було

наказано о 22.30 розпочати наступ і на ранок 7 січня захопити роз'їзд Лелеківка для того, щоб перекрити шлях відступу німців із обласного центру у західному напрямку. В 2.00 7 січня танки 41-ї бригади, знищивши дві артилерійські та одну мінометну батареї, а також до роти німецької піхоти, оволоділи с. Осикувате, що розташовується північно-західніше роз'їзду Лелеківка. Далі, виставивши заслін із 3 танків на північно-західних околицях Осикуватого, 41-ша бригада продовжила рух на південь у напрямку с. Обознівка. О 7.00 7 січня радянські танки захопили Обознівку, однак після цього вони змушені були зупинити свій наступ. Німці зруйнували переправу через місцеву річку. Відновленням переправи зайнявся саперний взвод 41-ї бригади. Затримкою наступу радянських військ скористався ворог. Станом на 9.00 німці поблизу роз'їзду Лелеківка зосередили до 12 танків різного типу, чотири артбатареї великого калібра, бронепотяг, який курсував по залізниці Кіровоград-Шостаківка і до двох рот піхоти на бронетранспортерах [10, арк. 242]. О 10.30, відбивши атаку ворога, радянські танки оволоділи роз'їздом Лелеківка. Однак ненадовго. О 12.30 гітлерівці силою до 40 танків із піхотою перейшли в контрнаступ із напрямку Кіровограда. 41-ша танкова бригада змущена була відступити на північну околицю Обознівки.

О 20.00 7 січня 41-ша бригада отримала наказ прорватися через бойові порядки ворога і до світанку 8 січня вийти в околицю Соколівських хуторів, що були значно південніше роз'їзду Лелеківка. Прибувши у зазначене місце, 41-ша бригада з'єдналася з частинами 5-ї гвардійської танкової армії і стала на перепочинок. 8 січня наступальних дій вона не проводила. О 17.30 9 січня їй було наказано розпочати наступ із околиць Соколівських хуторів у напрямку на Лелеківку і Обознівку. До кінця дня 41-ша бригада захопила роз'їзд Лелеківка і вийшла на північно-західні околиці Обознівки [10, арк. 244].

Аналізуючи дії 41-ї танкової бригади 7 – 9 січня, можна зробити висновок, що роз'їзд Лелеківка так і не був повністю взятий під контроль радянськими військами. Відповідно, німці зберігали можливість виходу з оточення у Лелеківці.

Але радянським військам вдалося повністю перекрити шлях відступу німцям на південь і південний захід. Передові частини 18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії 7 січня вийшли до околиць с. Нова Павлівка і перекрили шосейну дорогу

Кіровоград-Рівне. 8 січня 18-му корпусу було наказано наступати на південний захід від Нової Павлівки [9, арк. 54;56]. Поруч із частинами 18-го корпусу діяв 29-й танковий корпус, який станом на 19.00 – 20.00 7 січня також контролював шосейну дорогу Кіровоград-Рівне.

Таким чином, 18-й і 29-й корпуси, виконавши своє початкове завдання із перекриття шосейної дороги Кіровоград-Рівне, не стали наступати на північ, до роз'їзду Лелеківка, а повернули свої сили в протилежний бік. Коли б частини корпусів все ж продовжили свій наступ на північ і допомогли б 5-ї армії повністю взяти під контроль залізничну дорогу Кіровоград-Шостаківка і шосейну дорогу Кіровоград-Велика Виска, то німецькі війська у Лелеківці опинилися б у цілковитому оточенні. Однак реальна ситуація виявилася іншою.

Радянські війська зуміли оточити 14-ту танкову, 10-ту танково-гренадерську й 376-ту піхотну дивізії 47-го танкового корпусу лише в оперативному плані, тобто німецькі війська зберігали можливість відступу. Слабкими місцями у кільці оточення залишалися західний і північно-західний напрямки, де підрозділи 5-ї армії не мали стійких позицій.

7 січня 1944 р. зі ставки Адольфа Гітлера надійшов наказ, у якому Лелеківка оголошувалася «фортецею», а розташовані в ній дивізії мали залишатися на своїх місцях і якомога довше стримувати наступ радянських частин, доки розрив на фронті не буде ліквідовано.

Якою ж була чисельність оточеного під Кіровоградом німецького угруповання? Точної відповіді на це питання ані опрацьована література, ані архівні документи не дають. Є окремі відомості, спираючись на які можна лише приблизно скласти уявлення про кількісні показники оточених німецьких частин.

Наприклад, у Журналі бойових дій 5-ї гвардійської армії вказується, що станом на 19.00 7 січня в оточенні перебуває німецьке угруповання кількістю 50 танків, 2-3 тис. піхоти і з багатьма автомобілями [11, арк. 25]. Історик В. Колєчкін у своїй статті «Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г.» зазначає іншу кількість оточених у районі Лелеківки німців: 15 тис. солдат і офіцерів [13, с. 51].

Учасник січневих боїв під Кіровоградом військовий кореспондент Борис Полевий згадує: «Нам сказали, что у Лелековки сосредоточилось сейчас около пяти тысяч пехотинцев, около ста танков и много артиллерии...» [17, с. 478].

8 січня 1944 р. командувач 2-им УФ генерал армії І.С. Конєв віддав наказ 5-й гвардійській армії знищити оточені у Злодійській балці і Лелеківці німецькі війська і перейти в наступ у загальному напрямку на Велику Виску. Протягом ночі з 7 на 8 січня підрозділи армії закріпилися на досягнутих позиціях і розпочали підготовку до наступу. Станом на 4.00 8 січня 468 і 399-й гвардійські стрілецькі полки 111-ї гвардійської стрілецької дивізії вийшли південніше с. Осикувате і зайняли оборону з метою недопущення прориву німецьких військ, які перебували в оточенні у північно-західному напрямку. Вночі з 7 на 8 січня 6-7 німецьких танків за підтримки роти піхотинців тричі безуспішно атакували позиції радянських військ.

8 січня близько 12.00 6 німецьких танків рухалися у напрямку Лелеківки з Осикуватого, але через вогонь радянських військ змушені були повернутися на попередні позиції. О 16.00 німці знову здійснили спробу прорватися до своїх частин, які перебували в оточенні. Бойові порядки 468-го стрілецького полку, які розташувалися у с. Осикувате з напрямку с. Лісне, атакували більше 40 танків за підтримки піхоти і авіації. Як зазначається у Журналі бойових дій 111-ї стрілецької дивізії, 468-й стрілецький полк не встиг повністю закріпитися на позиціях до атаки німців і тому змущений був відступити з Осикуватого в Обознівку [8, арк. 2].

399-й стрілецький полк уночі з 7 на 8 січня вів бій із німцями (танки і колона автомобілів), які намагалися вирватися з оточення у напрямку на північний захід. О 14.00 8 січня полк перейшов у наступ, однак через сильний вогонь ворога успіху не досягнув. Документи також фіксують дії протягом 8 січня німецької авіації: періодично розташування радянських військ бомбардували групи від 9 до 12 літаків [8, арк. 28].

9 січня командувач 2-м УФ генерал армії І.С. Конєв знову віддав наказ військам 5-ї гвардійської армії ліквідувати вороже угруповання і розвернути наступ на с. Грузьке. У свою чергу командувач 5-ї армії генерал-лейтенант О. С. Жадов наказав командиру 32-го стрілецького корпусу генерал-майору О. І. Родимцеву силами 110, 111, 97, 95 і 214-ї дивізій наступати з фронту Осикувате-Лелеківка на Грузьке, а частиною сил, взаємодіючи з 7-им механізованим і 33-им стрілецьким корпусами, знищити оточених під Кіровоградом гітлерівців. Остаточним результатом

наступу радянських військ 9-го січня мав стати їх вихід на лінію Олександрівка-Овсяниківка-Івано-Благодатне [11, арк. 38].

9 січня 1944 р. німці провели наступ і дещо потіснили позиції 5-ї армії, але її частини зуміли стискати ворога і перейти у контртакту. Станом на 18.00 підрозділи 5-ї армії досягли Злодійської балки і впритул (1 км) наблизилися до роз'їзду Лелеківка, вийшли на східні околиці с. Карлівка. Але попри ці успіхи не виконаними залишилися завдання з ліквідації оточених під Кіровоградом гітлерівців і вихід на лінію Олександрівка-Овсяниківка-Івано-Благодатне. Крім того, 9 січня німцям вдалося провести досить успішний наступ на с. Грузьке. Із південно-західного напрямку населений пункт був атакований 331-им охоронним батальйоном, а з південного сходу – 3-им батальйоном 36-го танкового полку. Німці зуміли розвинути наступ до Обознівки. Завдяки одночасним із наступом атакам підрозділів 3-ї танкової дивізії гітлерівці майже повністю відтеснили радянські війська з околиць Грузького. У радянських військ поблизу цього села залишилися лише окремі позиції. Метою наступу німців 9 січня на Грузьке було прагнення послабити міцність кільця оточення і підготувати коридор для відступу своїх військ із Лелеківки [2, с. 195].

Радянські війська проводили наступ на оборонні позиції оточених у Лелеківці дивізій головним чином із півдня і сходу. Наприклад, 8 січня у складне становище потрапили саперний і розвідувальний батальйони 14-ї танкової дивізії, яка відповідала саме за оборону південного і східного напрямків. Лише після введення у бій 11 танків і штурмових гармат 14-ї дивізії вдалося стабілізувати їхнє становище. Німці знищили два танки Т-34, 3 самохідні установки і 3 протитанкові гармати. Пізніше на ділянку оборони розвідувального батальйону були передані декілька танків «Пантера» з 11-ї танкової дивізії [2, с. 192].

Радянська сторона активно використовувала артилерію та авіацію. Зайнявши вигідні позиції на панівних висотах, радянська артилерія отримала можливість обстрілювати майже все розташування оточених німецьких частин. Дивізіони 109-ї гаубичної бригади 16-ї артилерійської дивізії у ніч з 8 на 9 січня отримали наказ бомбити оточені ворожі війська для того, щоб унеможливити їхнє перегрупування [7, арк. 10 – 12].

З повітря удари по ворогу здійснювали літаки 1-го штурмового авіаційного полку 5-ї повітряної армії. 8 січня група із 7 літаків Іл-2 з 667-го штурмового авіаполку знищила 5 танків, 10 автомобілів і до 2 рот піхоти. У цей же день інша група радянських літаків знищила до 16 автомобілів із піхотою. Німецька авіація протягом 8 січня збила 9 радянських винищувачів [13, с. 51].

Через деякий час оточеним німецьким дивізіям почало бракувати боєприпасів, пального й продовольства. Частини їхнього забезпечення знаходилися за колом оточення. Наприклад, обози й підрозділи забезпечення 14-ї танкової дивізії ще перед боями за Кіровоград були розташовані в Хмельовому, Злинці та Великій Висці, і, крім зв'язку з бойовими частинами дивізії, ніяких інших контактів із ними не мали.

У Великій Висці німцями було сформовано й відправлено в напрямку Лелеківки колону вантажівок із необхідними предметами забезпечення. Під вогневим прикриттям декількох бронетранспортерів і встановлених на вантажівках ручних кулеметів колоні вдалося прорвати коло оточення й прибути в розташування дивізій. У ніч на 9-те січня в напрямку Лелеківки було відправлено ще одну колону, яка також успішно дісталася місця призначення.

Для того, щоб перервати постачання боєприпасів, пального й продовольства німецьким дивізіям, радянські частини провели наступ на Велику Виску, який, однак, закінчився невдало. Німецький гарнізон села й підрозділи 276-го дивізіону зенітної артилерії зуміли відбити наступ і втримати Велику Виску як найближчу базу забезпечення оточених у Лелеківці дивізій.

Згодом у цьому вже не було потреби, бо Гітлер під тиском наполягань командування 8-ї армії та 47-го танкового корпусу дозволив 14-й танковій, 10-й танково-гренадерській і 376-й піхотній дивізіям залишити околиці Лелеківки. Вихід із оточення німці запланували на ніч з 9 на 10 січня. Були проведені певні приготування. У місці запланованого прориву з півдня були розташовані 1-й батальйон 103-го танково-гренадерського полку і розвідувальний батальйон 14-ї дивізії. Організувавши таким чином прикриття, німці вийшли з оточення. Спочатку – 10-та танково-гренадерська, а за нею – 376-та піхотна дивізії. В ар'єгарді рухались підрозділи 14-ї танкової дивізії. Вийшовши з оточення, 14-та дивізія прибула на залізничну станцію Шостаківка, а згодом зайняла нові позиції між Грузьким і Карлівкою [2, с. 196].

З опублікованих джерел відомо, що німці вийшли з оточення через місце, яке мав контролювати 39-й полк 13-ї гвардійської стрілецької дивізії. Але підрозділи 39-го полку з невідомих причин не зуміли вчасно зайняти потрібні позиції. Винними у цьому, як зазначається в історичній літературі, були тимчасово виконуючі обов'язки керівників дивізії та полку полковник Лайтадзе і майор Фаворов. Щоб віправити ситуацію, начальник штабу 13-ї дивізії полковник Т.В. Бельський спрямував у місце прориву німців 4-й окремий винищувально-протитанковий дивізіон і навчальний батальйон [18, с. 225-226].

В історичні науці періоду СРСР щодо оцінки результатів боїв у Лелеківці і Злодійській балці панувала чітка позиція: радянським військам вдалося знищити більшу частину ворога і лише його невелика група зуміла вирватися з оточення. Витоки цієї позиції слід шукати у спогадах керівників Кіровоградської наступальної операції: командувача 2-м УФ І.С. Конєва [15], командувача 5-ї гвардійською армією О.С. Жадова [6], начальника штабу 32-го гвардійського корпусу І.О. Самчука [18] та ін.

Хоча у багатьох журналах бойових дій радянських частин без найменшої деталізації також вказується, що більшість оточених під Кіровоградом гітлерівців була знищена. Але все ж таки архівні документи дають певні статистичні дані про втрати ворога. Так у Журналі бойових дій 2-го Українського фронту вказується, що 5-та гвардійська армія 9 січня проводить бої з Лелеківським угрупованням, яке нараховує 150 танків [1, арк. 22]. Начальник штабу 5-ї армії генерал-майор М.І. Лямін у бойовому донесенні від 10 січня 1944 р. повідомляє, що поблизу Лелеківки виявлено 400 розбитих автомашин, 52 танки і 50 самохідних гармат ворога [4, с. 53]. В документах 7-го мехкорпуса зазначається, що у Лелеківці виявлено 60 танків і 11 самохідних гармат.

У Журналі бойових дій 8-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії вказується, що 9 січня її підрозділи завдали удару по розташованій в околицях Лелеківки німецькій техніці кількістю до 500 одиниць. Льотчики дивізії повідомили про знищення і пошкодження до 50 танків і автомашин цього дня, а також розсіяння до чотирьох батальйонів піхоти. У Журналі бойових дій 8-ї авіадивізії за 10 січня вказується: «Благодаря массированным действиям нашей авиации Лелековский плацдарм

в течении дня 9.1.44 был ликвидирован. ...разгромлено 3 пд. и 1 тд. противника. Противник на поле боя оставил до 5 тысяч трупов и до 500 единиц танков и автомашин» [12, арк. 68-68 зв.; 69 зв.].

Напевно, вказана у радянських документах кількість гітлерівських солдат та офіцерів, а також техніки перебільшена. Хоча наявність поблизу Лелеківки великої кількості німецької техніки цілком вірогідна. Справа в тім, що у Кіровограді в грудні 1943 р. – січні 1944 р. розташовувався збірний пункт аварійних машин (ЗПАМ) 8-ї піхотної і 1-ї танкової армій, що пояснює наявність у місті, на його залізничній станції, а також на роз'їзді Лелеківка значних обсягів ворожої техніки.

У середині ХХ ст. у Німеччині вийшли друком перші дослідження, присвячені історії окремих німецьких дивізій. Ці праці були написані, як правило, колишніми командирами, офіцерами чи солдатами цих дивізій. У 1957 р. вже згадуваний Р. Грамс опублікував книгу з історії 14-ї танкової дивізії [2], а генерал-лейтенант Август Шмідт у 1963 р. написав історію 10-ї танковово-гренадерської дивізії. Автори цих книг, описуючи бої в околицях Лелеківки, зазначають, що німецьким дивізіям вдалося вийти з оточення майже без втрат.

На жаль, автори вказаних книг не наводять жодних статистичних даних щодо дивізій, а обмежуються лише загальними формулюваннями. Тому нині неможливо достовірно визначити ні кількісний склад розташованих у Лелеківці дивізій, ні їхні втрати під час перебування в оточенні і виходу з нього. Зрозуміло одне: за час боїв 5-6 січня перелічені гітлерівські дивізії зазнали серйозних втрат і поблизу Лелеківки їхні кількісні показники були далекими від штатної комплектації.

Висновки. Отже, відзначимо, що під час проведення Кіровоградської наступальної операції військам 2-го УФ вдалося оточити під Кіровоградом три німецькі дивізії: 14-ту танкову, 10-ту танково-гренадерську та 376-ту піхотну. В оперативному оточенні дивізії перебували 7 – 10 січня 1944 р. Протягом цього часу радянські війська неодноразово здійснювали спроби їх знищити. Проте у ніч з 8 на 9 січня німецькі дивізії зуміли вийти з оточення і зайняли позиції на захід від Кіровограда. Відкритим залишається питання щодо точної кількості німецьких військ, а також їхніх втрат за період перебування в оточенні та прориву з нього.

1. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за январь месяц 1944 г. Период с 13.01.1943 по 31.01.1944 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ф. 240. – Оп. 2779. – Д. 1130.
2. Грамс Р. 14-я танковая дивизия. 1940 – 1945 / Р. Грамс. – М., 2014. – 446 с.
3. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк // Військово-науковий вісник. – Вип. 17. – 2012. – С. 18–27.
4. Грылев А.Н. Днепр-Карпаты-Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году / А.Н. Грылев. – М., 1970. – 352 с.
5. Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис В.В. Даценко. – Кіровоград, 2010. – 304 с.
6. Жадов А.С. Четыре года войны / А.С. Жадов. – М., 1978. – 334 с.
7. Журнал боевых действий 109-й гаубичной бригады. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 9937. – Оп. 1. – Д. 23.
8. Журнал боевых действий 111-й стрелковой дивизии. Период с 01.01.1944 по 30.12.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1306. – Оп. 1. – Д. 37.
9. Журнал боевых действий 18-го танкового корпуса. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3415. – Оп. 1. – Д. 53.
10. Журнал боевых действий 41-й гвардейской танковой бригады 7-го механизированного корпуса. Период с 01.01.1944 по 14.05.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3131. – Оп. 1. – Д. 2.
11. Журнал боевых действий 5-й гвардейской армии. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Д. 168.
12. Журнал боевых действий 8-й гвардейской бомбардировочной авиационной дивизии. Период с 16.07.1943 по 19.06.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 20042. – Оп. 1. – Д. 13.
13. Колечкин В.П. Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г. В.П. Колечкин // Авиация и время. – 2003. – № 6. – С.49–52.
14. Колечкін В.П. Дещо про періодизацію визволення Кіровоградщини у січні 1944 р. / В.П. Колечкін // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Випуск II. – Кіровоград, 2014. – С. 16–23.
15. Конев И.С. Записки командующего фронтом 1943 – 1945 / И. С. Конев. – К., 1983. – 619 с.

16. Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року / М.Г. Кром // Україна в полум'ї війни 1941–1945 pp. – К., 2005. – С. 261–271.
17. Полевої Б.М. Эти четыре года. Из записок военного корреспондента. Книга первая и вторая / Б.М. Полевої // Собрание сочинений в девяти томах. – Т. 7. – М., 1984.
18. Самчук І.А. Тринадцатая гвардейская. Боевой путь Тринадцатой гвардейской Полтавской ордена Ленина дважды Краснознаменной орденов Суворова и Кутузова стрелковой дивизии (1941–1945) И.А. Самчук. – М., 1971. – 280 с.

Надійшла до редколегії 27.10.2017 р.

Рецензент: *O. В. Турчак*, доктор юридичних наук, доцент, начальник НДІ (військово-історичних досліджень) Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Shevchenko Boris.

TO THE HISTORY OF KIROVOHRAD OFFENSIVE OPERATION OF 2nd UKRAINIAN FRONT IN JANUARY 1944

The article examines a little-known page of the history of Kirovohrad offensive operation, based on archival documents, memoirs and historical literature. On January 5-16, 1944, the troops of the 2nd Ukrainian Front surrounded several divisions of the 47th Panzer Corps of the 8th Field Wehrmacht Army in the western and north-western outskirts of Kirovohrad. The author examines in detail the hostilities between the German and Soviet troops on January 6-10, 1944, presents the list of Nazi divisions, that have been encircled, and attempts are made to define their losses.

Key words: Kirovohrad offensive operation, 2nd Ukrainian Front, 8th Field Army of the Wehrmacht, operational environment, division, departures, railroad and highway roads.

УДК 94(477):(477:48) «1920 – 1924»

ВИЗДРИК В. С.

ПЕХІВ В. Б.

ІНТЕРНОВАНІ ЧАСТИНИ АРМІЇ УНР У ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ

У статті проаналізовано перебування вояків армії УНР у таборах на території Польщі після поразки в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Розглянуто кількісний склад, військово-політичну та культурно-освітню діяльність інтернованих українських військових частин.

Ключові слова: армія УНР, українська військова еміграція, інтерновані, табір, Польща.

Постановка проблеми. Після поразки української революції 1917–1921 рр. військові частини армії Української Народної Республіки змушені були залишити українську територію. За межами держави опинилося щонайменше 40 тис. вояків УНР, які були розміщені в спеціальних таборах на теренах країн Центральної Європи (Польщі, Чехословаччини, Румунії), [6, с. 24]. Незважаючи на складні умови перебування, інтерновані вояки, продовжили боротьбу за українську державність. Їх досвід військово-політичної діяльності може бути використаний у патріотичному вихованні особового складу сучасних Збройних Сил України.

Аналіз попередніх досліджень. Окремі аспекти зазначененої теми досліджуються вже декілька десятиліть. Серед сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників ще остаточно не подолані розходження в оцінках діяльності української військової еміграції. Помітний внесок у вивчення проблеми перебування інтернованих українських вояків армії УНР у таборах Польщі зробили українські історики В. Трощинський [20], І. Срібняк [17; 18],

---

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук загальновійськового факультету Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Пехів Володимир Богданович, заступник начальника загальновійськового факультету з навчальної та наукової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Виздрик В. С., Пехів В. Б., 2018

М. Павленко [13], С. Литвин [11] та ін. Серед дослідників української діаспори слід відмітити праці, насычені значним фактологічним матеріалом С. Наріжного [12], В. Удовиченко [21], Л. Шанковського [25], спогади П. Білона [2], Ю. Артюшенко [1], М. Чеботаріва [4]. Дано тематика активно досліджується такими польськими істориками, як: О. Колянчук [8; 29], З. Карпус [27; 28], Е. Вішка [30], Я. Брускі [26] та ін.

Метою дослідження є аналіз історії перебування вояків армії УНР у таборах на території Польщі після поразки в Українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Розглянемо кількісний склад, військово-політичну та культурно-освітню діяльність інтернованих українських військових частин.

Виклад основного матеріалу. На території Польщі українські війська були інтерновані у кількох таборах, а саме: Каліш, Александров-Куявські, Вадовице та Ланцут. Разом із армією УНР до Польщі змущена була піти певна кількість цивільних осіб: державних службовців, а також членів їхніх родин. Так за польськими даними, починаючи, з грудня 1920 р., усього було інтерновано 3266 старшин, 11 229 підстаршин та вояків, 984 держслужбовців та цивільних осіб [23, спр. 652, арк. 93.].

За статистикою Головної військово-санітарної управи в перші чотири місяці інтернування кількісний склад інтернованих армії УНР у таборах становив 14 260 старшин, вояків та урядовців: Каліш: 2-га дивізія – 1746 вояків, 3-тя дивізія – 2479 вояків; Александров (4 та 6-та дивізії) – 3450 вояків; Вадовице: 1-ша дивізія – 2337 вояків, окрема кінна дивізія – 1261 вояк; Ланцут (5-та кулеметна дивізія, юнацька школа, центральні установи тощо) – 2987 вояків [23, спр. 652, арк. 93, 95 – 97].

Умови життя інтернованих вояків армії УНР в Польщі, за спогадами очевидців, в більшості випадків були незадовільні, що призводило до появи різних захворювань (тифу, грипу, дизентерії та холери) серед військових. У шпиталях в той час перебувало 1 198 осіб, у тому числі: хворих на цингу – 561; хворих на туберкульоз – 400; хворих на венеричні хвороби – 564; крім того було 192 інваліди, з них 20 померли [24, спр. 21, арк. 100-зв; 23, спр. 551, арк. 104].

Переважна більшість старшин та вояків УНР серед інтернованих, розчарувавшись політичними рішеннями країн Антанти та відношенням польської влади до вирішення українського

питання, почали на власний розсуд шукати кращої долі. Чимало колишніх військовослужбовців, які не захотіли сприймати радянську владу на Україні залишили тaborи, шукаючи різні шляхи повернення на батьківщину для організації партизанської боротьби (так вчинила група вояків 1-ї Запорізької дивізії). Значна кількість старшин та вояки УГА, вважаючи поляків окупантами свого краю, перебралися до Чехословаччини – у табір інтернованих бійців, який знаходився в Німецькому Яблонному.

Деякі вояки з армії УНР – переважно з числа колишніх червоноармійців та білогвардійців – почали переходити, відповідно, до більшовицьких або білогвардійських тaborів інтернованих та військовополонених, що також розташувались на території Польщі.

Саме з інтернованих вояків на території Польщі у листопаді 1921 р. добровольці з 3-ї Залізної, 4-ї Київської та 6-ї Січової дивізій здійснили спробу підняти повстання в Україні проти більшовицької влади, на чолі з генералом Ю. Тютюнником. Однак Другий Листопадовий рейд закінчився поразкою добровольців. Під с. Міньки близько 250 вояків загинуло, ще 517 потрапило в полон, а із числа останніх 359 було розстріляно під м. Базар 22 листопада 1921 р.

Після провалу Другого Зимового походу тільки невеликі групи та поодинокі вояки намагалися продовжувати збройну боротьбу й підпільну діяльність на українській території. Зокрема, кілька разів на чолі невеликого загону до України проривався сотник Гальчевський-Орел, останній раз – у 1925 р. Відомо, що протягом 1922–1927 рр. в радянській Україні нелегально перебували бувший начальник розвідувального відділу штабу армії УНР сотник О. Шпилинський, начальник оперативного відділу Генерального штабу УНР полковник Б. Сулковський, співробітник розвідчого відділу сотник В. Недайкаша та ін.

Однак з початку 1922 р. організований збройний супротив проти більшовиків на території України пішов на спад. Тому багато молоді почали залишати тaborи інтернованих, перетинати польсько-чехословацький кордон діставалися до Праги та Подебрадів для вступу до Українського педагогічного інституту та Української господарської академії. Тут на території Чехословаччини та Польщі українська військова молодь перекваліфіковувалася

у педагогів та інженерів або виїжджала на сільськогосподарські та лісозаготівельні роботи до інших західноєвропейських країн. Згідно підрахунків С. Наріжного випускниками Української господарської академії стали більше 350 вояків армії УНР, причому майже 300 – це бувши старшини [12, с. 124]. Наприклад, начальник кінноти армії УНР І. Омелянович-Павленко (молодший) домовився з інспекцією польської кавалерії про влаштування на роботу частини кіннотників до польських кавалерійських полків.

Згідно з даними Військового міністерства УНР за лютий 1922 – січень 1923 р. чисельність армії УНР, що перебувала на інтернуванні у Польщі, щомісяця зменшувалась, пришвидшився процес депатріації [22, спр. 544, арк. 55–57-зв.]. Чимало українських вояків прагнули повернутися до родичів та близьких, нелегально перетинаючи радянсько-польський кордон. Інші виїжджали до радянського посольства в Варшаві з клопотанням про повернення на батьківщину. Зокрема, на початку жовтня 1921 р. на батьківщину виїхав колишній начальник штабу армії УНР генерал-хорунжий П. Ліпко [19, с. 212].

З початком українізації біля радянського посольства масово почали збиратися колишні українські вояки, яких по 20 – 30 осіб відправляли в Радянську Україну. Одна з перших таких груп прибула до Києва 23 квітня 1923 р. [16, с. 17]. Відомо, що в червні 1923 р. за не з'ясованих обставин на бік радянської влади перейшов генерал Ю. Тютюнник з найближчим своїм оточенням – підполковниками Й. Добротворським, Ю. Пироговим, Н. Дишлевим та іншими старшинами [19, с.]. Необхідно зауважити, що наприкінці жовтня 1923 р. до військових таборів приїжджала радянська депатріаційна комісія, яка почала агітувати вояків повернутися в Радянську Україну. Загалом зголосилося близько 700 осіб, серед них: генерал М. Мазуренко, полковники П. Бучек, А. Рибицький, Є. Решетников, підполковники М. Білан, О. Ващенко-Захарченко. Вони вже 4 листопада 1923 р. прибули до Києва, де близько тижня їх притримали на фільтраційному пункті, а потім відпустили по домівках. Протягом двох місяців виїхала ще досить велика кількість вояків армії УНР. Так за радянськими даними станом на 15 листопада 1923 р., радянсько-польський кордон перетнуло близько 3 тис. колишніх вояків армії УНР [19, с. 215 – 218].

Проте радянська влада ніколи не забувала за тих, хто протистояв їй зі збросю в руках у 1917 – 1921 рр., тому значна

частина вояків репатріантів були репресовані у 1930 – 1931 рр. за справами ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління). Багатьох було розстріляно, інші дістали різні терміни ув'язнення. Друга хвиля масових репресій відбулася в 1937 – 1938 рр.

Після повернення більшості вояків до Радянської України, частка інтернованих в Польщі зменшилася приблизно до 4,5 – 5 тис. вояків і складалася тепер переважно зі старшин та військових урядовців. Надії на продовження організованої збройної боротьби з більшовиками майже не залишалося. Тим більше, що С. Петлюра видав свій останній військовий наказ, згідно з яким 30 червня 1924 р. армія Української Народної Республіки була остаточно розформована [8; с. 159].

При сприянні польського уряду в Каліші, де знаходився найбільший табір інтернованих вояків було створено Українську Станицю. Так чином на 1 жовтня 1924 р. тут мешкало 740 осіб: 352 старшин, 163 вояки, 132 жінки та 93 дитини. Серед старшинського складу було 11 генералів, 10 полковників, 24 підполковники, 44 сотники, 32 поручники, 28 хорунжих та 15 військових урядовців. Було відкрито: дитячий садок, початкову школу, гімназію ім. Т.Г. Шевченка, український народний хор, церкву Святої Покрови, театр [8, 167 – 182].

Слід зазначити, що незважаючи на складні умови життя інтернованих вояків, відбувалась активна культурно-освітня діяльність. Зокрема велика увага приділялася національно-патріотичному вихованню, просвітницькій роботі серед бувшого вояцтва. Завдяки зусиллям українських військових у Ланцуті був відкритий перший вищий навчальний заклад в еміграції – Український народний університет, також функціонували різноманітні курси, гімназія, школи та гуртки, здійснювалась видавнича діяльність. Незважаючи на короткий період існування (з 10 червня 1921 р. по 26 червня 1922 р.) Український народний університет у Ланцуті дав змогу отримати фахову освіту багатьом учасникам українського визвольного руху. Заклад мав три факультети – економічний, історико-філологічний, математично-природничий, згодом – військовий факультет він був призначений лише для інтернованих у таборі. Студентами спочатку стало 523 особи. Серед слухачів були студенти з вищою освітою (36), із закінченою середньою освітою (188), з незакінченою середньою освітою (139), а інші мали лише початкову освіту [12, с. 42].

Викладачами університету стали також нещодавні професори Українського державного університету в Кам'янець-Подільському: І. Огієнко, І. Свенціцький, Р. Лащенко, О. Ейхельман, О. Колесса, В. Щурат; генерали: С. Дядюша, С. Кульжинський, М. Шаповал, О. Пилькевич, І. Мартинюк.

На військовий факультет було зараховано 62 слухачі, його деканом став генерал М. Юнаків. Слухачі вивчали наступні дисципліни: воєнне мистецтво, воєнна історія, військова адміністрація, воєнна авіація, військова психологія і фортифікація, при цьому відбувалися також практичні вправи.

У Ланцуті, як і в інших таборах на території Польщі, були організовані курси українознавства, слухачі яких вивчали українську мову, історію, географію України та інші дисципліни. У таборі функціонувала спільна юнацька школа, де навчалося понад 400 осіб, підстаршинська школа жандармерії, цивільна гімназія для дорослих, навчальні курси для опанування середньої та неповної середньої освіти. Так 10 травня 1920 р. з ініціативи генерала В. Зелінського у Ланцуті було відкрито Українську збірну станицю, яка займалася освітньою роботою, очолили її підполковник В. Абаза та сотник І. Гончаренко [15, с.150].

Вагомою складовою культурного життя було видання часописів у таборі міста Ланцута. Був налагоджений випуск “Військового вісника”, військово-літературного двотижневика “Наша Зоря”. Навколо часописів згуртувалися відомі публіцисти, письменники Є. Маланюк, М. Вороний, І. Блакитний, О. Луцький, В. Євтимович, А. Лебединський, М. Шаповал [9, с.18]. У Ланцуті також виходив журнал 1-ї Запорозької дивізії «Запорожець», політичний журнал «Аванс», гумористично-сатиричний журнал «Будяк». Тиражування друкованих видань відбувалося за допомогою шапіографа – пристрою для розмноження рукописного або друкованого тексту без друкарського набору. Більшість часописів виходило накладом 200 – 300 примірників. За час існування табору вийшло 20 – 40 таких номерів [10, с. 1]. Існувала також бібліотека з чималою кількістю книг та періодичних видань українською мовою [28, с. 18]. Діяльність табірних освітніх курсів за два з половиною роки дозволила майже повністю ліквідувати неписьменність серед інтернованого вояцтва та значною мірою підготувати їх до переходу на цивільний стан. Освітня робота, започаткована у таборах, заклала підґрунття для

продовження навчання за цивільними фахами в інших країнах Європи. Відомо, що частина колишніх старшини УНР, які здобуваючи освіту в Українській господарській академії та Українському педагогічному інституті, в основному проживали на Закарпатті, а у березні 1939 р. більшість із них взяла участь у створенні військової формaciї Карпатської України Карпатської Січі. Очолював Національну оборону Карпатської України підполковник армії УНР С. Єфремів. Серед командирів Національної оборони були також старшини армії УНР – сотники Дорошенко, Яворський, Михайлів, поручники Петрик, Капля та ін. [14, с. 90 – 102].

Протягом 20–30-х років загальна чисельність мешканців Української Станиці залишалася незмінною, до Каліша поверталися ветерани армії УНР, що виїздили на роботи у різні куточки держави та за межі Польщі. За свідченням полковника І. Литвиненка, який деякий час був керівником Української Станиці, напередодні Другої світової війни у ній залишилося проживати близько 600 ветеранів зі своїми родинами[3, с. 18].

Влітку 1924 р. усі військові табори у Польщі були ліквідовані, інтерновані отримали статус політемігрантів. Необхідно зазначити, що більшість вояків армії УНР, що перебували у польських таборах, мали намір згодом оселитися на Волині. Підтвердженням цього є те, що починаючи з 1921 р. частина вихідців регіону самочинно почала повертатися до дому, а мешканцям з інших регіонів України польська влада вкрай неохоче надавала дозвіл на проживання, тому що почалося масове заселення пограниччя Волині польськими осадниками. Зауважмо, що для переїзду інтернованих з тaborів на постійне місце проживання чи праці в іншому регіоні Польщі необхідний був дозвіл влади, який вона також не хотіла видавати. Але були випадки, коли бракувало робочих рук в певних галузях промисловості Другої Речі Посполитої. Так 20 жовтня 1923 р. перша група – понад 100 осіб, переважно старшин армії УНР – на чолі з генерал-хорунжим С. Білецьким виїхала в район Рівного до с. Бабин для роботи на місцевій цукроварні [19, с. 298]. Згодом тут також було засновано сільськогосподарську колонію вояків армії УНР, у якій проживало близько 200 осіб. Напередодні Другої світової війни на Волині вже мешкало понад 500 старшин та вояків армії УНР. Найбільша їх кількість була в Рівному, де щороку на свято Покрови у приміщені Українського клубу

відбувалися урочисті збори ветеранів. Його організаторами були члени Українського генерального військового комітету: скарбник армії УНР С. Письменний, полковник, командир 2-го кінного ім. І. Мазепи полку О. Недзвецький, а головував Українським клубом генерал – хорунжий Є. Білецький [29, с.32].

Слід зауважити, що колишні вояки армії УНР проживали також у Луцьку, Крем'янці, Сарнах, Цумані, Ковелі й інших населених пунктах Волині, значна кількість осіла у Варшаві, Krakovі, Лодзі, Познані, Любліні, Бресті та в інших місцевостях на території Польщі.

Чимало українських старшин та вояків здобували освіту в польських вищих навчальних закладах Варшави, Krakova, Лодзі та Познані. Найбільше військовиків навчалося у Krakові – близько 300 осіб [8, с. 141, 169].

Слід зазначити, що масово почали виникати Товариства бувших вояків армії УНР, перше було засновано в м. Лодзь 1924 р. Згодом такі ж організації виникли в країнах, де мешкали військові ветерани УНР. Однак точних даних про утворення та кількість товариств не існує, інформаційні дані щодо їх кількості суперечливі.

Важливим моментом є те, що під патронатом польського уряду у 1927 р. було наново сформовано Генеральний штаб УНР, який спочатку очолював генерал В. Кущ, а потім генерал П. Шандрук. В результаті його роботи протягом 1927 – 1928 рр. до польської армії було прийнято 34 старшини армії УНР (згодом їх чисельність зросла до 38 осіб), які проходили службу на контрактній основі.

Потрібно зауважити, що Державний центр Української Народної Республіки в ексилі після вбивства С. Петлюри очолив А. Левицький, який намагався триматися суто пропольської орієнтації. Однак серед української військової еміграції була чисельна група старшин, які вважали поляків такими самими окупантами, як і більшовиків. Так найрадикальніші її представники у 1921 р. увійшли до створеної Є. Коновалецьм Української Військової Організації, а у 1929 р. до Організації Українських Націоналістів. Серед керівників ОУН були колишні старшини армії УНР: начальник штабу Дієвої армії УНР полковник А. Мельник, начальник оперативного відділу генерал-хорунжий М. Капустянський, командир 16-ї бригади 6-ї Січової дивізії

Р. Сушко та деякі інші. Ще одне об'єднання старшин, які теж не погоджувалися з позицією Державного центру УНР на тлі польського питання, утворилося навколо часописів «Немезіда» та «Український ветеран». До цієї групи належали генерал А. Вовк, брати Варфоломій та Сергій Євтимовичі, підполковник С. Сидоренко, сотник Б. Монкевич та інші [6, с. 128].

Отже, на становище інтернованих вояків армії УНР вплинули як зовнішні, так і внутрішні чинники. До зовнішніх належать: відносини між Польщею та Радянською Україною, політика держав Антанти щодо протекторату над Східною Галичиною. До внутрішніх – великий наплив української та російської військової та цивільної еміграції, що зменшило обсяги матеріальної допомоги воякам УНР. Незважаючи на несприятливі умови перебування армії УНР часів еміграції командування не ліквідувало утворені раніше структури армії, не зрадило своїх бойових і державницьких традицій, відбувалась активна культурно-освітня діяльність, тому їхня боротьба за незалежність України є зразком для сучасних військовослужбовців.

1. Артюшенко Ю. Події і Люди на моєму шляху боротьби за державу. 1917 – 1966 / Ю. Артюшенко. – Чикаго: На Чужині, 1966. – 221 с.
2. Білон П. Спогади / П. Білон. – Пітсбург, 1952. – Ч.1. – 159 с.
3. Буткевич Л. Спільна військова школа // Тризуб. – Нью-Йорк, 1977. – Ч. 81. – С. 16–18.
4. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003 – 288 с.
5. Єфремів С. Бої 14 – 15 березня 1939 року на Карпатській Україні / С. Єфремів // За Державність. – Торонто: Гомін України, 1966. – Ч. 11. – С. 128–164.
6. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879 – 1926 / В. Іванис. – Торонто: Накладом 5-ї станиці Союзу бувших українських вояків, 1952. – 258 с.
7. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань армії УНР В Польщі в 1920 р. / З. Карпус, І. Срібняк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.– С. 80 – 95.
8. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939) / О. Колянчук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. НАНУ, 2000. – 278 с.
9. Кость С. Українська таборова преса початку 20-х років ХХ ст. / С. Кость // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – Ужгород, 2008. – Вип.18. – С. 15 – 23.

10. *Лаврінович К.* Поза кільчастими дротами / К. Лаврінович // Свобода. – 1922. – 12 серпня. – С.1.
11. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
12. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. – Прага, 1942. – 372 с.
13. *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. І. Павленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 352 с.
14. *Руклас А.* Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. / А. Руклас // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 90–102.
15. *Руклас А., Ковальчук М.* Діяльність військової секції при українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 р. – липень 1920 р.) / А. Руклас, М. Ковальчук // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 128 – 156.
16. *Середа М.* Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнік / М. Середа // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 11. – С. 15–17.
17. *Срібняк І.* Обезброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у тaborах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І.В. Срібняк. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги ; Філадельфія, 1997. – 187 с.
18. *Срібняк І.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924) / І. Срібняк. – К., 2000. – 280 с.
19. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2011. – Кн. 2.– 424 с.
20. *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трощинський. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
21. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – Вінніпег: Вид. Д. Микитюк, 1954. – 176 с.
22. Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі – ЦДАВО України). – ф. 1, – оп. 2.
23. ЦДАВО України. – ф. 1075, – оп. 2.
24. ЦДАВО України. – ф. 1078, – оп. 2.
25. *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпровська Хвіля, 1958. – 319 с.

26. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1818–1924) / J. Bruski. – Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2000. – 600 s.

27. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. / Z. Karpus. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 209 s.

28. Karpus Z. Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukrainskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy / Z. Karpus // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – Warszawa, 2010. – Nr. 7–8 (116–117), – S. 16–33.

29. Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939 / A. Kolańczuk. – Kalisz; Przemyśl; Lwów, 1995.

30. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka – Toruń: MADO, 2004. – 752 s.

Надійшла до редколегії 27.02.2018 р.

Рецензент: *O. Й. Дем'янюк*, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту після дипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

Vyzdryk V., Pehiv V.

INTERNED UNITS OF THE UPR ARMY IN THE CAMPS ON THE TERRITORY OF POLAND (1921–1924)

The article analyzes the stay of soldiers of the UPR army in the camps on the territory of Poland after the defeat in the national liberation competitions of 1917–1921. The attention is paid to the strength of the army, military-political, cultural and educational activity of the interned Ukrainian military units.

Key words: UPR army, Ukrainian military emigration, interned, camp, Poland.

УДК 94(477.81/.82)
ДАВИДЮК Р. П.

ОРГАНІЗОВАНІ ТРУДОВІ ОСЕРЕДКИ ІНТЕРНОВАНИХ АРМІЇ УНР У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

У науковій статті на основі джерельного матеріалу прослідковано умови появи перших організованих трудових поселень інтернованих Армії УНР на території Волинського воєводства. Звертається увага на побутові умови, морально-психологічні проблеми, а також аналізується культурно-освітня, мистецька робота колишніх військових та ставлення до них польської влади.

Ключові слова: інтерновані, Армія УНР, трудові осередки, Волинське воєводство, Друга Річ Посполита.

Постановка проблеми та її актуалізація. Поразка Української революції та неприйняття більшовицької влади призвело до появи міжвоєнної української політичної еміграції, що складалася з військових та цивільних груп. Початок формування української еміграційної спільноти в Другій Речі Посполитій припадає на 1919 р., а значне її зростання – на 1920 р. – час переходу через Збруч армії та урядових інституцій УНР. Військові емігранти впродовж кількох років перебували на становищі інтернованих і військовополонених у спеціальних таборах, а після їх закриття постало питання про їх подальшу адаптацію та працевлаштування.

Аналіз досліджень проблеми. Таборовий період існування військової еміграції, умови життя і побуту, культурно-просвітницьку роботу досліджували українські вчені І. Срібняк, М. Павленко, польські науковці З. Карпусь, О. Колянчук та ін. Водночас подальша доля і працевлаштування колишніх вояків Армії УНР на українських територіях, що відійшли до складу Другої Речі Посполитої, не знайшла свого детального висвітлення, за винятками згадок про це у роботах О. Вішки [29], Я. Тинченка [27] та зацікавлень автора [11]. Джерельну базу наукової статті склали архівні документи та міжвоєнна періодика.

Мета наукової статті полягає у з'ясуванні появи організованих трудових осередків військових емігрантів на території Волинського воєводства та аналізі їхньої діяльності.

Давидюк Руслана Петрівна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне.

© Давидюк Р. П., 2018

Більшість українських політичних емігрантів, що опинилися на території Польщі, зосереджувалася навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові. Військові емігранти впродовж кількох років перебували у спеціальних таборах на становищі інтернованих і військовополонених. Д. Дорошенко з іронією писав, що «українці, які билися «за нашу і вашу вольность», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами» [21, с. 519]. Життя «за дротом» гнітило українських вояків. Частина інтернованих, ще до ліквідації обозів, поодинці чи групами виїздила чи просто втікала з таборів на роботу, часто опиняючись у ще гірших умовах. Багато хто намагався переселитися на західноукраїнські землі, кілька тисяч виїхали до Чехословаччини, тисячі виїздили на роботу до Франції, інші шукали прихистку на етнічних польських землях [22, с. 18]. Розпорощуючись по території Польської держави, емігранти стикалися з різними складностями: фізичні, побутові проблеми часто посилювали моральні, психологічні труднощі.

На західноукраїнські землі колишні військові могли потрапити за умови працевлаштування та отримання дозволу місцевої влади [15, арк. 6-7]. Пошуками роботи для емігрантів опікувався УЦК у Варшаві як орган, що представляв їхні інтереси після ратифікації польським сеймом Ризького миру. За період із 20 серпня до 20 жовтня 1923 р. УЦК удавалося отримати дозвіл на виїзд до східних воєводств чотирьохсот інтернованих [20, с. 5]. Звільнені з таборів отримували двомісячний пайок і карту подорожі до нового місця роботи, проте коштів і засобів катастрофічно не вистачало. «Щодня звільнялося до 20 обдертих, без одягу і взуття, українських емігрантів, які не мали шматка хліба та засобів виїхати на працю. Особливо важкою була зима 1923–1924 р., коли більшості бракувало близни, одягу, взуття», – писали «Вісті УЦК в Польщі» [24, с. 36].

Колишні вояки Армії УНР, звільнені з таборів, здебільшого могли претендувати на важку фізичну працю, нерідко сезонну чи тимчасову, як-от: вирубка лісів, робота на тартаках, цементовнях, цукроварнях, фільварках, на будівництві залізничних колій, мостів тощо. Близько двох тисяч осіб (варто додати, що серед останніх були не лише українці, але й росіяни) після звільнення з таборів оселилися на території Поліського воєводства. Більшість із них працювала на лісових розробках, утворюючи великі

колонії, зокрема в Косівському, Пінському, Лунінецькому, Пружанському, Берестейському повітах. Адміністративні посади часто обіймали колишні старшини [8, л. 46]. Однак знайти роботу й адаптуватися до нових умов удавалося далеко не всім. Складні умови, безробіття спонукали частину емігрантів наважитися на нову еміграцію, зокрема до Франції, де переважна більшість могла розраховувати знову ж лише на важку фізичну працю, чи за океан, до Аргентини, Бразилії.

Пошук роботи інтернованими ускладнювали протидія місцевої польської влади та високий рівень безробіття у західно-українському регіоні. Складну ситуацію із працевлаштуванням ілюструє спроба переїхати на Західну Волинь у 1924 р., після звільнення з табору інтернованих, І. Литвиненка, майбутнього керівника мережі контрольно-розвідувальних пунктів у польсько-радянському прикордонні. Після прибууття до м. Острога Іван Литвиненко два місяці прожив у свого побратима Костя Смовського (на той час керівника відділу УЦК в Острозі), але не зміг знайти роботи, тож був виселений поліцією як такий, що немає права проживати у прикордонній зоні [4, арк. 67–68].

За сприяння УЦК у жовтні 1923 р. із табору інтернованих на роботи до цукроварні Бабина, поблизу Рівного, прибули українські вояки, переважно старшини, під керівництвом генерал-хорунжого Армії УНР Євгена Білецького та його помічника підполковника Юрія Ордановського, заснувавши сільськогосподарську колонію. Інтерновані переїхали також на цукроварню Шпанова, працювали в Оржеві, на каменоломнях у Костополі та в навколишніх селах [17, арк. 1]. Таким чином на Волині з'явилися перші організовані трудові осередки емігрантів.

Умови життя та праці на цукроварнях були дуже важкими. Газета «Дзвін» писала: «Бабинська цукроварня має сумний вигляд напівзруйнованого, закинутого в степу, городища. Арендуюче її чеське товариство зовсім не дбає про якісні там капітальні ремонти, рівно ж про створення самих елементарних санітарно-гігієнічних умов праці для робітників, в тім числі і для наших інтернованих [...] В кімнатах, ледве вистарчає на 8–10 осіб – міститься до 50 інтернованих юнаків. Крім того у «кімнатах» цих немає підлоги, мало світу. Решта 60 козаків і старшин – живуть чи ще не в гірших умовах. Через таку тісноту всі не можуть навіть положитися спати в один ряд – «покотом», а

мусяť користуватися двоповерховими нарами. Такої «роскоши», як сінник та подушка, інтернованому, очевидно, не належиться, бо сплять вони на якісь мерві з гороховиння [...] Гороховиння доти не міняється, поки не зітреться на попіл. Уявіть собі, яке повітря у тім помешканні, де спочиває інтернований?! Крім того, інтерновані вояки бідні на близну, не миються зовсім, бо на фабриці лазні немає» [1, с. 3-4]. Крім цих проблем, актуальними були нестача одягу, робота по 14–16 годин на добу, мізерна заробітна плата.

Незважаючи на важкі побутові проблеми, група у Бабині, за твердженням УЦК, вирізнялася організованістю, провадженням активної культурно-освітньої роботи [24, с. 40]. Театральний гурток, струнний оркестр (мандоліністи й гітаристи), світський і духовний хор емігранти організували в колонії с. Бабин Рівненського повіту, що нею керував Євген Білецький. Вистави та концерти були не лише способом дозвілля, а й уможливлювали отримання коштів на життєві потреби емігрантів цукроварні чи на поповнення каси допомоги [26, с. 13-14; 29, с. 594]. У Цумані склався хор під орудою хорунжого Армії УНР Олекси Танцюри [26, с. 14-15].

Генерал-хорунжий Євген Білецький допомагав емігрантам у реєстрації, посприяв 100 старшинам у отриманні карт азилю, 12 дозволів для проживання на «кресах» [2, с. 6; 29, с. 593]. Зауважимо, що на генерала намагалася здійснювати тиск більшовицька сторона, що підтверджував у своїх спогадах Петро Філоненко: «Ген. Білецький, що жив в селі недалеко Бабина, одного разу показав мені листа з намовою вертатися на Україну. Такі листи хтось підкидав йому часто. Хто це робив – дізнатися він не міг» [28, с. 28]. До цього додавався страх генерала за долю двох дочок, що залишилися у СРСР [19, арк. 11].

Пересування колишніх інтернованих територією воєводства за наявності спеціальних дозволів староств контролювала польська поліція, хоча реалізувати згадані приписи на практиці було складно. Частина працівників жила у навколишніх селах і на роботу до цукроварні приходила самостійно, багато хто одружився із місцевими дівчатами, проживав у їхніх будинках. Робітники цукроварень Бабина та Шпанова підтримували між собою тісні контакти, проводили спільні забави, концерти, аматорські вистави [17, арк. 2-3]. Силу духу та мужність

колишніх інтернованих визнавали навіть опоненти УЦК і генерала Є. Білецького. Так дописувач «Дзвону» стверджував: «Не дивлячись на три роки таборового животіння, так би мовити договорання, у цих виснажених постатях ще затримався дух бадьорості, впертості, завзяття. Не хникають, не нарікають, а терплять, зціпивши зуби, або у хвилі підйому виливають свій настрій нашою чарівною, єдиною у світі, безсмертною піснею» [1, с. 3-4].

Інспектором плантацій Бабинської цукроварні працював підполковник Армії УНР Леонід Ступницький, прикажчиком на цукроварні із 1923 р. до 1927 р. був Сергій Статкевич, технічним помічником директора – Степан Паламарчук, референтом плантаційного відділу – Юстин Сіхневич, завідувачем цукрових магазинів у с. Бабин – Тимофій Домбровський, дяком Бабинської парафії служив Микола Редько. Знайшли працю на цукроварні багато інших вояків: Гнат Ієрклевич, писар Армії УНР, згодом зарахований до Богданівської сотні, випускники Спільної юнацької школи Артем Гандзієнко, Леонід Єрмолаєв [11, с. 144] та ін.

Місцева влада насторожено поставилася до появи у Волинському воєводстві колишніх інтернованих, «людей військово вишколених і з цього погляду небезпечних» [15, арк. 7 зв.]. Їх намагалися виселити у глибину краю, адже «той елемент згідний підтримати кожний заклик, а вишколені солдати стануть на чолі української маси, формуючи з себе сильні кадри військових керівників» [16, арк. 4]. Рівненський староста доповідав, що колишні інтерновані національно свідомі, проводять антидержавну агітацію, поширюючи ідею незалежності України серед місцевого населення, налагоджують контакти із православними священиками й українською інтелігенцією [17, арк. 1].

Значної шкоди спільній українській справі завдавало відкрите чи приховане суперництво, що було властиве емігрантському середовищу. Протистояння в середовищі української еміграції у першій половині 20-х рр. на Західній Волині було пов’язане з діями Володимира Оскілка, відомого організацією заколоту проти Симона Петлюри у 1919 р. Постійними були вербальні звинувачення між Володимиром Оскілком та Євгеном Білецьким. Okрім ідеологічного протистояння з прихильниками Симона Петлюри, причиною поведінки Володимира Оскілка була боротьба за вплив і на еміграційну спільноту, і на місцеве українське населення.

З великою шаною ставилися колишні військові до Головного отамана Симона Петлюри. За підписом генерал-хорунжого Білецького емігранти цукроварні Бабина у привітанні С. Петлюрі відзначали: «В імені українського воящства, працюючого на Бабино-Томахівській цукровні, прошу Вас зволити прийняти поздоровлення з днем Вашого Ангола та побажання сил, здоровля та енергії перенести всі злидні на вигнанню, – ті сили й енергію, що так будуть потрібні при відбудові Самостійної Незалежної України. Всі як оден свято віримо в відродження нашої Батьківщини під Вашим мудрим керівництвом» [24, с. 82]. Після загибелі Головного отамана пріоритетними у роботі осередків стали урочистості, присвячені його пам'яті.

Щороку в Рівному 14 жовтня, на день Святої Покрови, відбувались урочисті збори ветеранів під головуванням Євгена Білецького. Неодмінними співорганізаторами дійства виступали давні члени Українського генерального військового комітету Степан Письменний, Олександр Недзвецький та інші відомі старшини [27, с. 150–151].

У другій половині 20-х рр. група генерал-хорунжого Євгена Білецького частково розпорошилася, не провадила активної діяльності, тому набула значення меншого осередку у підпорядкуванні Головної управи УЦК. У 1930 р. на цукроварні змінився власник, після чого втратив роботу Є. Білецький, виїхавши до с. Воскодави Рівненського повіту [6, арк. 29], а більшість працівників відбула на лісові розробки чи переїхала до інших населених пунктів Волині.

Організовані трудові осередки емігрантів, крім Бабина, постали в селах Шпанові, Оржеві, Цумані [18, арк. 69]. Навесні 1924 р. на лісові розробки до Цуманя, серед інших, прибули колишні випускники Спільної юнацької школи Федір Макаревич, Григорій Голуб [27, с. 220–221]. На роботу до цукроварні Шпанова 1923 р. із табору інтернованих у Каліші – Сергій Полікша, Андрій Дубиновський, Олекса Матух та інші [5, арк. 43–44]. Їхніми зусиллями активізувалася культурно-освітня робота, було засновано аматорський гурток, відзначалися українські свята, організовувалися вечори, прибуток від яких ішов переважно на власні потреби [18, арк. 20].

З огляду на мистецький досвід, здобутий іще в тaborах інтернованих, українські політичні емігранти активізували

театральне життя у Волинському воєводстві. Драматичні гуртки в селах поблизу Рівного організував колишній ад'ютант Володимира Оскілка Андрій Дубиновський, який до того керував театром у таборі Каліша [5, арк. 43; 25, с. 213]. Не покидав свого старого захоплення – театру – генерал-хорунжий Армії УНР, у минулому начальник Головної військово-морської управи, Володимир Савченко-Більський, влаштовуючи українські вистави в Сарнах [10, с. 9].

Групами переїжджали емігранти до Костопільського повіту, знаходячи роботу на каменоломнях Берестовця та Янової Долини. У 1924 р. до Берестовця прибула перша група із шістнадцяти емігрантів, очолювана підполковником Олексієм Кмет-Кметиком і хорунжим Василем Самсоновим. Із табору Стшалків потрапив до Рівного, а згодом перебрався до Костополя Степан Рощинський, улаштувавшись робітником на заводі з виробництва скла. Працювали емігранти на копальні каоліну в с. Дерманка поблизу Корця [12, арк. 36].

Емігранти, що поселялись у різних регіонах Польщі, незважаючи на заборони, намагалися не втрачати контактів, підтримувати комунікацію. Так у Костополі поселився Іван Лиходько [3, с. 43; 12, арк. 35 зв.], який до того працював і керував відділом УЦК у Камінь Каширську [7, л. 46]. Українські емігранти, що працювали у Поліському воєводстві, знаходили спільну мову із місцевим, українським і білоруським, населенням. Яскравим прикладом цього може слугувати діяльність Івана Лютоого-Лютенка, який, отримавши роботу на тартаку в Івацевичах, сприяв переїзду туди до сотні інтернованих козаків Армії УНР. «Велика громада калішських таборовиків зразу оживила всю околицю [...] Щодня під вечір збирався натовп людей і розмовам та пісням не було кінця [...] Мало-помалу почали активно проявляти свої таланти, здібності» [23, с. 71–72]. Емігранти відділу УЦК в Івацевичах на Поліссі збиралися у «Хаті козака», де читали книги, співали українські пісні [6, л. 33].

Хвороби, стари рани, важкі умови життя та праці вкорочували вік емігрантів: останній спочинок на цвинтарі Бабина знайшли Григорій Бочарів, Василь Клименко, Кость Пономаренко та багато інших працівників цукроварні, яких, зазвичай, ховали побратими. Впорядкування могил загиблих товаришів по зброй, вшанування пам'яті борців за Українську державу було

важливим для емігрантів. У Корці, Межирічах, Тучині, Здовбиці, Острозі, Глинську, Ульбарові, Дермані й інших волинських селах діяли гуртки, учасники яких опоряджали військові могили. Пам'ятник загиблим українським воякам установили в Костополі, в Рівному поставили пам'ятник Василеві Тютюннику. У міжвоєнний період збирали кошти на встановлення надгробків померлим побратимам, зокрема Борисові Магеровському, Олексі Алмазову, Костянтинові Вротновському-Сивошапці й ін. [11, с. 158].

У винятково складних умовах перебували інваліди, що втратили працевдатність. На Волині їх було небагато, адже поселитися тут можна було за умови працевлаштування, хоча такі випадки були. У м. Острозі у 1927 р. поселився адміністративний старшина Армії УНР Оникій Богун, який вцілів після розстрілу під Базаром. У боях із більшовиками він був двічі поранений, контужений, втратив слух і 75% працевдатності. Воєводська влада двічі відмовляла йому в отриманні громадянства, вимагаючи реальних матеріальних засобів до життя у Польщі, знання польської мови. Незважаючи на хвороби та проблеми, Оникій Богун займав активну громадянську позицію, спілкувався з багатьма емігрантами, мав про багатьох із них власну думку. Не дочекавшись обіцяної земельної ділянки, у жовтні 1937 р. він помер у місцевому шпиталі Острога [11, с. 155]. У Державному архіві Рівненської області зберігається унікальна справа: власноручна написана автобіографія Оникія Богуна [13]. Крім того, вдалося віднайти внучку Оникія Богуна Людмилу Іванівну Богун, яка змушенена була у 2014 р. залишити Харцизьк і перебратися до Києва. Нещодавно вона із синами приїздила до Острога. Зараз йдеться про пошуки могили її діда – Оникія Богуна.

Таким чином, ліквідація таборів для інтернованих на території Польщі призвела до появи організованих трудових поселень військових емігрантів, зокрема у Волинському воєводстві. Важкі соціально-економічні умови праці, «старі» рани слугували причинами частих і ранніх смертей емігрантів у трудових колоніях, тому справою честі стало впорядкування могил загиблих товаришів по зброї, вшанування пам'яті борців за Українську державу, а також адаптація до нової батьківщини через активну громадську, культурну роботу, почали через шлюби з місцевими дівчатами.

1. *Бабинський*. Інтерновані вояки армії У.Н.Р. в Бабинській цукровні / Бабинський // Дзвін. – 1923. – Ч. 36. – 1 грудня. – С. 34.
2. Вісті УЦК в Польщі. – 1924. – Ч. 3. – Листопад.
3. Вісті УЦК в Польщі. – 1925. – Ч. 4. – Серпень.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ, ф. 5, спр. 1018.
5. ГДА СБУ, м. Рівне, ф. П., спр. 5219.
6. ГДА СБУ м. Рівне, ф. П., спр. 5223.
7. Государственный архив Брестской области (ГАБО), ф. 1, оп. 9, д. 33.
8. ГАБО, ф. 1, оп. 9, д. 45.
9. ГАБО, ф. 1, оп. 9, д. 1888.
10. *Грищенко І*. Генерал В. Савченко-Більський присвятив своє життя Україні / Ігор Грищенко // Свобода. – 2011. – № 41. – 14 жовтня. – С. 9.
11. *Давидюк Р*. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Давидюк. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – 704 с.
12. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721.
13. Держархів Рівненської обл., ін. номер 834. Автобіографія адміністративного старшини військового міністерства Української Народної Республіки О. Богуна, 1925–1927 рр., 82 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 145.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 863.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1017.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 19, спр. 287.
18. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 38.
20. Діяльність Секретаріату УЦК (за час з 20.VIII. – 20.X. б. р. // Вісті УЦК в Польщі. – 1923. – Ч. 2. – 1 листопада. – С. 5.
21. *Дорошенко Д*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
22. *Лівицький М*. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівицький. – Вид-во Укр. Інформ. Бюро. – Мюнхен–Філадельфія, 1984. – 72 с.
23. *Лютий-Лютенко І*. Вогонь з Холодного Яру. Спогади / Отаман Іван Лютий-Лютенко. – Детройт, США, 1986. – 151 с.
24. Організаційні здобутки української еміграції в Польщі (серпень 1923 р. – червень 1925 р.) // Вісті УЦК в Польщі. – 1925. – Ч. 4. – Серпень. – С. 36.

25. Прот. Андрій Дубиновський [некролог] // Літопис Волині. – 1979/82. – Ч. 13/14. – С. 213.
26. Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р. – 1 вересня 1926 р. // Вісті УЦК в Польщі. – 1926. – Ч. 7. – Грудень. – С. 14–15.
27. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. II / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
28. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника) / Петро Філоненко. – Вінніпег, Канада: Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. – Ч. 4. – 60 с.
29. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka. – Toruń : MADO, 2004. – 752 s.

Надійшла до редколегії 27.12.2017 р.

Рецензент: І.Р. Соляр, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Davydiuk R.

**ORGANIZED LABOR SETTLEMENTS OF UPR INTERNED ARMIES
IN VOLHYNIAN VOIVODESHIP**

The research article observes the circumstances of appearance of the first organized UPR army labor settlements on the territory of Volhyn Voivodeship on the basis of the source material. The attention is paid to the living conditions, moral and psychological problems, and there is the analysis of the cultural, educational and artistic work of the former military officers and the Polish government's attitude towards them.

Key words: interned, the UPR army, labor settlements, Volhynian Voivodeship, 2-nd Republik of Poland.

УДК 94:355 (477. 82) «1917»
ДЕМ'ЯНЮК О. Й.

ВОЛИНЬ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Аналізуються військово-політичні особливості розвитку Волинської губернії в добу Української Центральної Ради, зокрема, складові державотворчого процесу на місцевому рівні, включаючи формування місцевих органів влади, боротьбу за вплив на волинське населення, діяльність різних політичних сил і військових формувань. У дослідженні характеризуються новостворені військові комітети, ради робітничих і солдатських депутатів, а також події, які суттєво впливали на військово-політичний розвиток волинських земель.

Ключові слова: Українська революція, Волинська губернія, Українська Центральна Рада, військово-політична ситуація, військові комітети, українське військо.

Постановка проблеми та її актуальність. Столітній ювілей революційних подій, які мали місце на території українських, у тому числі й волинських, земель привернув увагу дослідників вітчизняної минувшини до детального вивчення окремих сторінок Української революції 1917–1921 рр., відкриття й публікацію невідомих досі документів тієї доби, переосмислення висновків, які зробили попередні дослідники. У розрізі зазначеного вище збільшилася кількість публікацій краєзнавчого характеру, де вивчаються особливості різних аспектів революційних процесів, які протікали на конкретній території сучасної України.

Щодо волинського терену, то події столітньої давнини мали свої особливості, викликані, насамперед, довготривалим перебуванням тут військових різних держав. Принагідно вкажемо на те, що активні бойові дії на території західних повітів Волинської губернії тривали від 1915 р. й на початок Української революції Ковельський, Володимир-Волинський і частково Луцький повіти були окуповані австро-угорським й німецьким військовим контингентом.

Отож руйнація політичної системи Російської імперії на території Волинської губернії від лютого 1917 р. мала низку

Дем'янюк Олександр Йосипович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О. Й., 2018

особливостей, адже місцеве населення активно залучалося до революційних процесів під впливом військовослужбовців російської імператорської армії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Новітня незалежність України стала періодом об'єктивного висвітлення маловивчених чи сфальсифікованих сторінок вітчизняної історії. Так до вивчення подій Української революції долучилася ціла низка науковців. Їхні праці окреслили загальну парадигму тих революційних подій. У цих дослідженнях державотворчий процес 1917–1921 рр. розглядався в цілому, без детального аналізу ситуації в окремих регіонах. На регіональному рівні авторами окремих публікацій були: О. Власюк, І. Гуцалюк, О. Дем'янюк, М. Костриця.

Мета та завдання дослідження. З огляду на стан наукової розробки означеної проблеми, спробуємо з'ясувати військово-політичні аспекти перебігу Української революції на території Волинської губернії в добу УЦР, з'ясувати вплив революційних подій на життя пересічних волинян, залучення їх військово-політичних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події, що відбулися в лютому 1917 р. у російській столиці, не відразу знайшли підтримку в регіонах. І причини тут не лише у незадовільному рівні свідомості жителів периферії, але й низькому рівні поширення інформації. Так лише вранці 3 березня київська громадська преса видрукувала повідомлення про повалення самодержавства та переход влади до Тимчасового комітету Державної думи.

У повітових і волосних центрах українських губерній інформація про революцію в Росії поширилася впродовж найближчого тижня. Паралельно тут проходив процес ліквідації царської адміністрації та формувався апарат губернських і повітових комісарів під орудою Тимчасового уряду Росії. Так Волинським губернським комісаром в Житомирі став уродженець Волині кадет А. В'язлов.

Відтак, 6 квітня 1917 р. у Києві розпочав роботу Всеукраїнський національний конгрес, метою якого була консолідація українського руху та визначення найближчих пріоритетів політичної діяльності. На цьому форумі відбувся процес конституціювання УЦР. За повноваженнями ця державна інституція набуvalа статусу представницького органу влади українського народу. Від Волині до складу УЦР було обрано О. Головка, П. Колесника, Н. Касяnenка,

Б. Козубського [1, с. 1]. Пізніше від Волинської губернії до складу УЦР увійшли: М. Кухаренко, С. Дмиш, С. Підгірський, П. Драчук [2, с. 173].

Щодо більшості волинських земель, то вони не були однорідними ні щодо державної приналежності (вище про це вже згадувалося), ні щодо ставлення до владної вертикалі – Тимчасовий уряд Росії / Українська Центральна Рада. Прифронтовими територіями Волинського краю, що перебували під владою Росії, були: Рівненський, Дубенський, Кременецький та частина Луцького повітів. Тогочас межі фронту проходили по лінії Кисилин – Затурці – Локачі – Свинюхи – Горожів – Броди [3, с. 37].

Тут з перших днів зміни політичного режиму держави активізувалася робота партійних, культурних, освітніх, національних організацій. Серед них: громада Товариства українських поступовців, «Селянська спілка», філія українського військового клубу ім. П. Полуботка. У Луцьку було засновано товариство «Українська громада», до якого увійшли здебільшого українці – вояки російської армії. Народний рух поступово набув організованих рис і чіткого національно-державного спрямування, демонструючи зрушення в українському суспільному житті в регіонах. На підтримку діяльності української влади українськими містами пройшли військові паради і маніфестації робітників, солдатів: 11 березня у Прокоповичах, Козятині, Староконстантинові, 17 березня – у Білій Церкві, Василькові, Житомирі.

Місцеві органи влади намагалися стати організаційним центром суспільних змін на місцях. У них концентрувалися представники найпотужніших місцевих політичних і громадських сил. І саме тут невдовзі розгорнулася найбільша робота з підпорядкування собі місцевих органів влади політичними силами Української Центральної Ради, Тимчасового уряду Росії та російської більшовицької партії. До політичної боротьби почали долучатися Ради робітничих і солдатських депутатів, куди навесні 1917 р. входили, здебільшого, меншовики, есери та бундівці. Однак реальною політичною силою ради стали влітку 1917 р., коли більшість їх складу стало більшовицькими.

Щодо військової палітри Волинської губернії, то тут продовжували перебувати підрозділи російського Південно-Західного фронту: Осібна, 11, 7, 8- ма армії. Станом на 1 квітня 1917 р. в частинах Південно-Західного фронту нараховувалось

2315,1 тис. солдатів і офіцерів [4, арк. 90], третина з яких були українцями. На території Волинської губернії перебувало 11 гарнізонів, загальною чисельністю 65,5 тис. осіб [5].

Зазначимо, що командування російської армії в березні поточного року ще не визначилося зі своєю роллю в нововиявлених політичних обставинах. Так, штаб головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова повідомляв, що «армія виконає свій обов'язок перед рідним краєм» [6, с. 62 – 63], чітко не зазначаючи, яку з політичних сил підтримає колишнє імперське військо.

7 березня в губернському місті замість жандармського управління створено міліцію [7, с. 95]. 9 березня тут відбулася демонстрація, в якій взяли участь офіцери та солдати місцевого гарнізону, учні початкових та середніх навчальних закладів, громадяни міста [8, с. 72].

8 березня 1917 р. Луцьку міську раду було перейменовано у громадську раду, збільшивши її кількість з 25 до 40 членів шляхом довиборів [9, арк. 1]. 17 квітня збори уповноважених таємним голосуванням обрали 12 членів громадської ради. Через 10 днів після виборів луцький міський голова підполковник В. Малявчик зняв з себе повноваження мера та передав їх бухгалтеру А. Варковицькому.

Навесні 1917 р. на території Волинської губернії розпочалося створення рад різноманітних гатунків та політичних забарвлень. На прифронтових волинських територіях почали діяти ради солдатських депутатів і солдатські комітети. Так лише впродовж березня-квітня 1917 р. в містах Волинської губернії утворилося близько 60 відповідних структур. Майже у всіх великих гарнізонах у березні-квітні 1917 р. були створені ради солдатських депутатів, що виглядає цілком логічним явищем з огляду на те, що лише в Луцькому гарнізоні перебувало понад 20 тис. військово-службовців [10, с. 103].

21 березня ради солдатських і офіцерських депутатів запрацювали в Житомирі, Староконстантинові, Шепетівці. Дещо пізніше вони почали діяти лише у Луцьку (11 липня) та в Рожищах (15 липня) [11, с. 30]. У березні-квітні 1917 р. ради робітничих і солдатських депутатів були утворені в Рівному, Дубно, Острозі, Коростені [12, с. 69].

Паралельно до створення рад розгортається український національний рух в підрозділах російської армії. Там почали

організовуватися українські ротні громади, до складу яких входили солдати-земляки з різних повітів України. Для координації своєї діяльності вони об'єднувалися у групи з 10–12 чоловік і були постійно діючим органом [13, арк. 2]. На терені Південно-Західного фронту створювалися військові гуртки, клуби, ради та інші організації. Так уже в квітні 1917 р. вони були організовані у XXIV армійському корпусі 9-ї армії, в 155-й Піхотній дивізії 11-ї армії, в гарнізонах Тернополя, Рівного, Житомира.

Уже 12 березня 1917 р. командуючий Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилов доповідав воєнному міністру ТУ Росії О. Гучкову про створення фронтового, армійського і корпусного комітетів із заоченням до їх роботи військових громадських організацій. У другій половині травня тут уже діяло близько 107 тис. різноманітних солдатських і офіцерських комітетів. Задля контролю над створенням і діяльністю солдатських комітетів, ставка «Тимчасовим положенням по організації чинів діючої армії і флоту» визначила місцем створення комітетів роти, полки, дивізії, корпуси, армії, штаби фронтів.

15 квітня 1917 р. в Кременці зібралися делегати 11-ї армії для обрання армійського комітету. Його головою було обрано більшовика – прапорщика М. Криленка, який відразу почав піднімати питання припинення війни, зменшення ролі офіцерів, саботування рішення ТУ Росії та УЦР. До літа 1917 р. на Південно-Західному фронті до складу комітетів різних рівнів входило більше 75 тис. солдатів.

По містечках і більших селах почали обиратися волосні і сільські виконавчі комітети. В населених пунктах, у яких, або поблизу яких розташовувалися гарнізони та військові підрозділи, під впливом діяльності рад солдатських депутатів, створювалися ради селянських депутатів. При цих радах організовувалися дружини для охорони громадського порядку, захисту інтересів селян.

Загалом територія Західної Волині, на відміну від її східних повітів, швидше підпаля під вплив більшовицької ідеології, яка починала зароджуватися в солдатських лавах. Базою для більшовицької агітації стали волинські селянські маси, визначальним гаслом для яких залишалося соціально-економічне визволення, насамперед, вирішення земельного питання.

З іншого боку, десятки організацій, що з'явилися на селі у перші місяці після Лютневої революції, стали на заваді

консолідації волинського селянства. Більшовицькі агітатори вдало скористалися зволіканням УЦР у вирішенні земельного питання, роздмухуючи ворожнечу до української влади. На фоні цього почастішли випадки переростання протистояння селян і поміщиків у відкриту боротьбу. Непоодинокими стали грабунки маєтків, підпали господарських споруд та поміщицьких садіб, викрадення худоби і сільськогосподарського реманенту, вирубка панських лісів, захоплення поміщицької землі.

Повітова влада вже не могла стримувати стихійного селянського руху. Не маючи змоги самочинно навести порядок вже існуючими методами, керівники місцевих органів влади намагалися пришвидшити процес створення нових судових органів. Зокрема, Кременецький повітовий комісар звернувся до повітового земельного комітету з пропозицією щонайшвидшого облаштування примирної камери в повіті, яка мала стати своєрідним третейським судом у земельних справах [14, с. 8]. 23 квітня 1917 р. Луцький волосний земельний комітет постановив конфіскувати поміщицьку, монастирську, удільну землі та передати її безкоштовно селянам. Це рішення, щоправда, не знайшло підтримки у повітового і губернського комітетів [12, с. 76 – 77].

Щоб запобігти поширенню масового захоплення поміщицьких, монастирських і державних земель, Луцька повітова земельна управа прийняла рішення про дозвіл всьому населенню повіту на безкоштовний випас худоби у казенних, церковних, монастирських й приватних лісах, за винятком посадок, вирубок та молодого лісу [14, с. 9]. Проте серед членів Луцького повітового земельного комітету це рішення не знайшло підтримки.

Характерною ознакою доби УЦР стала відсутність чіткої концепції військового будівництва держави, а відтак нерозуміння частиною українських політиків ролі війська у тогочасних політичних процесах. Унаслідок цього більшовики отримали широке поле для агітації. Так навесні 1917 р. при штабі Особливої армії в 322-му Обоянському полку, що дислокувався в Луцьку, 47-му Панцерному загоні, який розташувався в Дубно, 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні, 18-й Ярославській дружині діяли більшовицькі організації [15, с. 6 – 7].

Почастішли випадки, коли військовослужбовці російської армії свідомо йшли на грабунки і погроми, вважаючи, що таким чином вони повертають собі матеріальні блага, недоотримані через війну з вини влади. Так солдати 2-го гусарського ескадрону

стрілецького полку 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії 29 серпня 1917 р. розгромили торгові лавки та магазини м. Ямпіль Кременецького повіту. За повідомленням очевидців, вони по 30–40 осіб заходили до лавок і забирали товар. Наприклад, у магазині Б. Розенберга було забрано галантерейного та бакалійного товару на загальну суму 700 рублів, у магазині І. Гольдфарба на суму 200 рублів, у магазині В. Вайнштейна цигарок, мила, шоколаду, цукерок та фруктів на суму 200 рублів [16, арк. 26 – 27].

Щоразу частіше солдати російської армії відмовлялися виконувати військову присягу, вести бойові дії, зміцнювати оборонні рубежі. Так 12 липня 1917 р. солдати 8-го Туркестанського стрілецького полку відмовилися наступати на Ковель; солдати 501-го стрілецького полку, який розташувався в Луцьку, відмовилися виступати на бойові позиції проти німецьких бойових частин; солдати 496-й Оргївського полку, який розташувався в районі м. Торчин Луцького повіту, відмовилися займати оборону в окопах поблизу їх місця перебування; в районі с. Мерви Дубенського повіту солдати 622-го полку припинили бої та вели переговори з німецькими солдатами.

Більшовицька агітація серед особового складу російської армії наростала впродовж усього літа. На Південно-Західному фронті восени 1917 р. працювали більшовики: М. В. Криленко, Г. І. Чудновський, І. Л. Дзвевалтовський, Я. К. Пальвадре, М. М. Коковихін, М. Д. Марченко, Г. В. Разживін [11, с. 35].

Групи РСДРП(б) діяли в Дубні, Луцьку, Олевську, Рівному, Сарнах, Староконстантинові, інших прифронтових населених пунктах Волинської губернії. В Луцькому гарнізоні більшовицьку агітацію здійснював О. М. Дмитрієв. Більшовицькими за складом стали ради солдатських робітничих і селянських депутатів у Луцьку, в Рожищах, в Коростені і Новограді-Волинському, а невдовзі у Сарнах, Дубровиці, Костополі, Острозі, Староконстантинові.

У жовтні 1917 р. Волинський губернський комісар А. В'язлов повідомляв про зростання рівня злочинності в повітах губернії, збільшення випадків саботажу й поширення анархії. Звіти комісарів Луцького, Рівненського, Дубенського повітів показували жахливу картину зростання противправних дій місцевого населення і солдатів Південно-Західного фронту, анархію й дезертирство в російському війську, озлоблення сільських жителів на більш заможних своїх односельців, поширення серед місцевого населення недоброякісного та контрабандного товару.

Непоодинокими стають випадки, коли місцеві чиновники відмовляються від своїх посад. Так «староста Староконстантинівського повіту безсилий боротися з анархією і просить звільнення» [12, с. 85].

Альтернативою до поширення більшовицької пропаганди в армії повільно, однак поступально стає український рух. Спроби організувати українські військові частини з'явилися на Волині: в Острозі, Житомирі, Рівному [11, с. 95]. На Волині українізація розпочалася у VI армійському корпусі 11-ї армії Південно-Західного фронту. Піхотний полк, який перебував у Житомирі, змінив назву на український полк ім. П. Сагайдачного. Окрім нього, українізаційні процеси охопили VI, XVII, XLI армійські корпуси цього ж фронту.

У вересні – на початку жовтня 1917 р. в багатьох частинах V, VI, XXXI, XXXIV і XLI армійських корпусів Південно-Західного фронту були проведені військові з'їзди солдатів-українців, які вимагали від ТУ Росії українізації війська усіх гарнізонів в Україні, усунення деяких комісарів і командирів.

Не зважаючи невизначеність української політичної верхівки щодо створення власних Збройних Сил, Генеральним Секретаріатом до серпня 1917 р. в загальних рисах було розроблено план українізації армії. Однак відсутність національної концепції військового будівництва, непорозуміння в українському політикумі, нерозуміння частиною членів УЦР ролі армії в політичних процесах дали можливість іншим, насамперед, більшовикам перейняти на себе ідеологічну роботу у солдатському середовищі.

Через гальмування процесу українізації армії та більшовицьку агітацію почали розпадатися щойно створені українські підрозділи. Передислокация військових частин нерідко приводила до їх самоліквідації. Прикладом може слугувати історія, що трапилася з українським куренем 102-ї пішої дивізії XXXIX армійського корпусу Осібної армії Південно-Західного фронту [17, с. 6]. Після його відправки з фронту в тил він перестав існувати як бойова одиниця.

Можемо констатувати, що впродовж 1917 р. військово-політична ситуація на волинських теренах суттєво змінювалася в залежності від загальноукраїнських процесів і особливих чинників, притаманних для Волинської губернії. У прифронтових волинських повітах каталізатором змін стала більшовицька

пропаганда спочатку в солдатському, а згодом у селянському середовищі. Тут з різною інтенсивністю діяли представники ТУ Росії і більшовиків, створюючи свої організації та перешкоджаючи становленню національних органів влади. Okрім того, УЦР не змогла підпорядкувати собі армію колишньої Російської імперії та залучити її до вирішення державотворчих завдань.

1. *Пясецький В.* Перші паростки відродження (Історії Луцької української громади) / В. Пясецький // Краєвид. – 2001. – листопад-грудень.
2. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. – Львів: Каменяр, 1994. – 572 с.
3. *Соловйов О.* Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1997. – № 2. – С. 35–40.
4. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 2067, оп. 1, д. 3792.
5. *Литвин С.* Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.
6. *Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В. Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
7. *Ковальчук М. А.* Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Український історичний ж.-л. – 2007. – № 4. – С. 91–102.
8. *Рудницька Н.* Політичні партії і громадські рухи національних меншин на Волині у 1911–1921 рр. / Н. Рудницька // Шляхами творення Української держави: За м-лами регіон. наук.-практ. конф. «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках». – Житомир, 2006. – С. 72–76.
9. Державний архів Волинської області, м. Луцьк (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1614.
10. *Косміна Р. І.* Наш край у 1917–1920 рр. // Наш край в курсі вивчення історії України / Р. І. Косміна, Р. Я. Самостян; упор. С. Ю. Рибчинчук. – Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – С. 103–115.
11. *Кичий И. В.* Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И. В. Кичий. – Львов : Вища школа, 1986. – 152 с.
12. *Оксенюк Р. Н.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 11.
14. Дем'янюк О. Й. Волинська губернія в Українській революції: доба Української Центральної Ради / О. Й. Дем'янюк // Педагогічний пошук. – 2017. – № 2. – С. 7–11.
15. Заболотний І. Нескорена Волинь / І. Заболотний. – Львів: Каменяр, 1964. – 204 с.
16. Держархів Волинської обл., ф. 49, оп. 1, спр. 511.
17. Халло Л. Співвідношення військових сил прибічників УНР та їхніх суперників на кінець 1917 – початок 1918 р. / Л. Халло, В. Солдатенко // Історія України. – 2001. – № 27 – С. 6–9.

Надійшла до редколегії 27.01.2018 р.

Рецензент: А.І. Харук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Demianiuk O. J.

**VOLYN IN THE PERIOD OF UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL:
MILITARY-POLITICAL ASPECTS**

The article analyses the military-political peculiarities of the development of Volyn province in the period of the Ukrainian Central Council, in particular, the components of the state-building process at the local level, including the formation of local authorities, the struggle for influence on the Volyn population as well as the activity of various political forces and military formations. The work describes the newly created military committees, councils of workers and soldiers' deputies and also the events, which significantly influenced military-political development of the Volyn lands.

Key words: Ukrainian Revolution, Volyn region, Ukrainian Central Council, military-political situation, military committees, Ukrainian army.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ЗБРОЙНИХ СІЛ УНР В 1920 р.

У статті проаналізовано зміни в системі вищого військового управління Збройних Сил УНР у 1920 р. Українське Військо в 1920 р. перебувало під військово-політичним впливом Польщі. Українська армія зберегла основи, закладені у попередні роки. Пріоритети централізації було зафіксовано в законі про вище військове управління в УНР 12 листопада 1920 р. У листопаді 1920 р. було визначено 3 основні напрями військового командування: Військове міністерство, Генеральний Штаб та Генеральна інспекція військ. В умовах війни важливу роль відігравав Командувач військами. Такі підходи покращили функціональність Збройних Сил УНР. В законі визначено повноваження «Viщої Військової Ради», до складу якої входили представники військового командування та уряду. Було використано як український досвід 1917 – 1919 рр., так і досвід Російської імперської армії. Новакції 1920 р. сприяли подальшому посиленню впливів Головного Отамана С. Петлюри на Збройні Сили та політичний провід УНР.

Ключові слова: Збройні Сили, Вище військове управління, Українська Народна Республіка, Військовий міністр, Генеральний Штаб, Генерал-Інспектор, Вища Військова Рада.

За підсумком військово-політичної катастрофи в листопаді-грудні 1919 р. Українська Галицька Армія перейшла на бік Збройних Сил Півдня Росії (пізніше Червоної Армії), а Наддніпрянська армія УНР втратила дієздатність і ліквідувалася повноцінний фронт. За таких обставин на початку грудня лише невелика частина Наддніпрянської армії продовжила бойові операції спочатку в запіллі Збройних Сил Півдня Росії, а потім Червоної Армії. Значною мірою все це й обумовило призупинення повноцінного функціонування УНР та поважне руйнування відповідної військової системи.

Взимку-навесні 1920 р. Головний Отаман Республіканських військ УНР С. Петлюра, який одночасно й очолював державу, став одним із ініціаторів військово-політичної співпраці з II Річчю Посполитою під проводом Ю. Пілсудського. За підсумком часткового порозуміння, зафіксованого у Варшавській конвенції

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу, Український католицький університет, м. Львів.

© Задунайський В.В., 2018

в квітні 1920 р., Військо Польське та військові формування УНР розпочали спільні військові дії проти Червоної Армії на Правобережній Україні. Зрозуміло, що напередодні бойових дій почалося відновлення українського військового потенціалу на теренах, контролюваних Військом Польським. У подальші часи відповідні процеси продовжувалися і забезпечили відновлення повноцінних Збройних Сил УНР.

За таких обставин важливим є належний аналіз усіх аспектів військового будівництва тих часів, що дозволить зрозуміти тенденції його розвитку за нових геополітичних обставин з урахуванням як попереднього досвіду, так і тогочасних реалій. Все це в першу чергу стосується й аналізу системи вищого військового керівництва, без функціонування якого неможливо уявити повноцінні Збройні Сили.

Отже, дослідження пріоритетів розвитку системи вищого військового управління Збройних Сил УНР в 1920 р. заслуговує на увагу науковців.

Хочу зазначити, що важливі аспекти українського військового будтя за революційної доби намагались висвітлити у своїх працях як політичні, так і військові діячі тих часів [1; 2; 3; 4; 5]. Попри цікавий огляд військово-політичної ситуації та безпосередніх бойових операцій і окремих формувань, в них бракує аналізу розвитку системи вищого військового керівництва УНР.

Свострідним підсумком згаданих підходів стала й поява авторитетного колективного дослідження «Історія Українського Війська», в якому має місце зосередження уваги на загальних пріоритетах військового будівництва та висвітлення основних військових зіткнень українських військових формувань від найдавніших часів до революційної доби включно [6].

Серед радянських науковців українська військова проблематика 1917 – 1921 рр. обмежувалась оглядами історії лише червоних формувань, які вели боротьбу з «буржуазно-націоналістичними» угрупуваннями, що вписувалося в тогочасні заідеологізовані контексти історії України [7; 8; 9].

Ситуація кардинально змінилася після 1991 р., коли представники вітчизняної історіографії почали активно досліджувати військові утворення Української Народної Республіки [10; 11; 12; 13; 14; 15]. Попри це поза увагою науковців все ще залишилися вагомі тенденції розвитку вищого військового управління Армії УНР в 1920 р.

Автор представленої статті неодноразово аналізував різні аспекти військового будівництва в УНР, у тому числі й становлення структур вищого керівництва, але досі не заглиблювався у розгляд особливостей його розвитку впродовж 1920 р. [16; 17; 18; 19].

Треба наголосити й на тому, що певну увагу історії Українського Війська в 1917 – 1920-х рр., у тому числі й співпраці з Військом Польським у 1920 р., приділили польські вчені [20; 21; 22; 23]. Попри це не всі важливі аспекти розвитку української системи вищого військового керівництва ними було висвітлено у повному обсязі.

Отже, в історіографії досі не було проведено ретельного аналізу вищого військового управління Армії УНР в 1920 р., що й обумовило належну актуальність представленої статті. Метою цієї розробки є огляд тенденцій розвитку системи вищого військового управління Збройних Сил УНР весною-весні 1920 р. з урахуванням як попереднього досвіду, так і тогочасних обставин. Такі пріоритети вимагають вирішення низки дослідницьких завдань:

- розкрити основний зміст змін вищого військового управління;
- виявити розмежування впливів та відповідальності структурних одиниць;
- проаналізувати використання не тільки власних досягнень і прорахунків революційної доби, але й дореволюційної імперської військової спадщини;
- провести паралелі між розвитком вищого військового керівництва та змінами в державно-політичній системі УНР в 1920 р.

Основою джерельної бази представленої розробки стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).

Перед початком безпосереднього аналізу зазначеної проблематики хочу підкреслити, що ця стаття є своєрідним продовженням низки попередніх публікацій, що стосувались огляду важливих аспектів розвитку системи вищого військового керівництва Збройних Сил УНР часів Центральної Ради та Директорії [18; 19]. Цей факт не тільки дає підстави використати підходи і методики, застосовані у попередніх дослідженнях, але й засвідчує спробу формування автором певного науково-дослідницького напряму у вітчизняних військово-історичних студіях.

Підкresлю, що у даний статті увагу буде зосереджено виключно на Збройних Силах УНР, без урахування Української Галицької Армії/Червоної Української Галицької Армії.

Треба наголосити, що відновлення та розвиток військової системи УНР в 1920 р. упродовж тривалого часу відбувалися в умовах гострої збройної боротьби. Маю на увазі спільні операції Війська Польського та Збройних Сил УНР проти Червоної Армії, що тривали з кінця квітня – до кінця жовтня 1920 р. [4]. Упродовж всього цього періоду мали місце як успішні наступальні та контрнаступальні операції, так і важкі оборонні бої і поразки союзних військ. При цьому українські формування весь цей час діяли згідно з польськими стратегічними планами і розпорядженнями, виявляючи самодіяльність лише на оперативному і тактичному рівнях.

Відносну військово-стратегічну самостійність Українське Військо змогло продемонструвати лише на останньому етапі збройної боротьби проти Червоної Армії. Йдеться про бойові дії в листопаді 1920 р., коли під українським військовим керівництвом короткий час діяли навіть кілька російських антирадянських збройних формувань, з'єднаних в армію на чолі з генералом Б. Перемикіним [4]. Окремо відзначу тісну співпрацю українського військового і політичного проводу з керівництвом Окремої зведенії козацької дивізії на чолі з осавулом В. Яковлевим в жовтні-листопаді 1920 р. [17, с. 91].

До речі, саме на цей час припадає остання й найбільш цікава спроба вдосконалити систему вищого військового керівництва Збройних Сил УНР. Припускаю, що такий крок був опосередкованим свідченням прагнення українського військово-політичного проводу до вияву належної самодостатності.

Ведучи мову про зміни у системі вищого військового управління Українського Війська в 1920 р., треба відзначити, що вони стосувалися як окремих структур, так і цілої системи. При цьому спочатку помічаємо намагання вдосконалити чи реформувати окремі структури чи напрями. Одним із прикладів такого підходу є проект нового штатного устрою Військового міністерства, представлений на розгляд проводу держави 14 березня 1920 р. [25, с. 11]. За цим проектом у складі згаданого міністерства мало бути сформовано 6 Управ (у тому числі й Головну Управу Генерального Штабу та Військово-Морську Управу), а також

Головну Військову Прокуратуру. У зазначеному документі також було подано загальну кількість службовців (133 особи), які мали перебувати на відповідних посадах і забезпечувати функціонування цілого міністерства.

Представлені підходи засвідчили збереження логіки скорочення штатів управлінських структур у складі Збройних Сил, які виявилися ще за часів Директорії УНР влітку 1919 р. Залишились актуальними і попередні пріоритети щодо підпорядкування Військово-Морського відомства Військовому міністерству, чітко виявлені ще Директорією УНР в серпні-вересні 1919 р. [19, с. 91]. Все це було продемонстровано й у новому березневому проекті 1920 р.

Вочевидь, окреслені підходи відповідали й попереднім тенденціям щодо загального визначення меж діяльності згаданого міністерства та Генерального Штабу. При цьому ідея підпорядкування структури Генштабу Військовому міністерству виявилася ще за часів Центральної Ради, коли 11 квітня 1918 р. було видано відповідний наказ [18, с. 180]. Цей підхід мав місце і в реорганізації вищого військового управління Наддніпрянської армії за часів Директорії УНР в лютому 1919 р. [18, с. 183]. Подібні підходи було помічено і в системі вищого управління Російської імперської армії напередодні Першої світової війни. Маю на увазі підпорядкування Головного управління Генштабу Військовому міністру [18, с. 181]. Інакше кажучи, в березневому проекті 1920 р. були присутні тенденції, які мали коріння як у попередньому досвіді українського військового будівництва, так і у колишній російській імперській системі.

Попри наведені вище факти намагання підпорядкувати структуру Генштабу Військовому міністерству викликали й зворотні підходи. Одним із свідчень цього стало рішення про окреме функціонування Генштабу, прийняте в листопаді 1920 р. (про це детальніше йтиметься пізніше).

Під час огляду системи вищого військового управління Збройних Сил УНР варто відзначити й вагомість намірів щодо співвідношення повноважень і розмежування впливів між Військовим міністерством та Дієвою армією на чолі з відповідним проводом. Вважаю, що зазначена тенденція була вповні виправданою і забезпечувала пріоритети функціональності згаданих структур, а також надавала можливість скорочення

кількості офіцерського складу в командно-тилових установах, враховуючи його брак у стрійових частинах. Не зайвою була й певна економія фінансів у справі становлення системи вищого військового управління в той час.

До речі, згаданий проект упродовж місяця було належним чином проаналізовано та після схвалення прийнято в якості нового нормативного акта щодо структурно-штатного устрою Військового міністерства УНР 17 квітня 1920 р. [26, с. 1-2]. Інакше кажучи, вже напередодні відновлення широкомасштабних бойових дій наприкінці квітня 1920 р. відбулось запровадження оновленої системи вищого військового управління на рівні Військового міністерства та Дієвої армії УНР.

Хочу відзначити, що впродовж бойових дій головну увагу військового і політичного проводу УНР було спрямовано на забезпечення адекватного функціонування діючих військ відповідно до актуальних планів військової кампанії. Важливу роль відігравало й налагодження співпраці між фронтовими і тиловими армійськими установами, а також підтримка ладу і спокою у запіллі Збройних Сил. Поважне місце у діяльності фронту і тилу займало забезпечення військовою амуніцією та необхідними припасами військово-постачальними структурами. окремо наголошу на надзвичайно складному й важливому питанні налагодження й підтримки військово-політичної співпраці з Військом Польським та II Річчю Посполитаю.

Зрозуміло, що за згаданих вище обставин питання докорінної реорганізації системи вищого військового управління Збройних Сил УНР тривалий час не стояло на порядку денному в якості першорядної потреби попри зміни чисельності українських військових формувань та перемінні успіхи на фронті.

Припускаю, що певне значення відігравав і той факт, що УНР та її військові формування впродовж квітня-жовтня 1920 р. значною мірою залежали від стратегічного планування та рішень польського військового керівництва, а тому більше зосереджувались на проведенні конкретних бойових операцій і не займалися стратегічним військово-політичним будівництвом, як це мало місце за сприятливих обставин в 1919 р.

Поряд із цим сам факт потреби подальшого вдосконалення системи управління Збройними Силами не ігнорувався, свідченням чого стали напрацювання відповідних проектів упродовж

тривалого часу. Безпосереднім підтвердженням таких підходів стало оприлюднення законопроекту про військове управління в УНР восени 1920 р.

Далі й пропоную зосередитися на детальнішому огляді закону про вище військове управління в УНР, затвердженого 12 листопада 1920 р. [24, с. 1]. Підкresлю, що цей закон було прийнято ще під час реального існування УНР та її Збройних Сил, які саме тоді проводили цілком самостійні військові дії проти Червоної Армії. Відповідно до згаданого закону на чолі усіх сухопутних і військово-морських сил мав перебувати Голова Держави, який був Головним Отаманом Військ і Флоту УНР. Відразу помічається зміна терміну для позначення головнокомандувача, бо за часів Директорії вживалася назва «Головний Отаман Республіканських Військ УНР» [18, с. 182]. Новий підхід видається цілком слушним, бо в УНР могли існувати лише республіканські війська, а тому у новій назві було поставлено акцент саме на керуванні Військами і Флотом.

Головний Отаман (за мирних обставин) мав здійснювати керівництво військовою системою через підлеглих йому Військового міністра, Начальника Генерального штабу та Генерал-Інспектора військ УНР [24, с. 1-2]. В умовах війни йому також підпорядковувся Командувач Дієвої армії (по це йтиметься пізніше). Всі свої розпорядження Головний Отаман видавав через накази Головної команди військ УНР або у наказах військам УНР (при цьому, візував накази Головної команди військ УНР саме Начальник Генерального Штабу). Підкresлю ѹ те, що у згаданому документі було чітко окреслено той факт, що визначення напрямів розвитку Збройних Сил і всіх головних аспектів їх функціонування належало виключно Головному Отаману. Дуже важливим було й повноваження призначати та затверджувати на посадах усіх старших командирів (у тому числі й Командуючого Дієвої армії, Начальника Генштабу та Генерал-Інспектора) та значну частину членів Вищої Військової Ради. Зазначені функції свідчили про пріоритетний вплив Головного Отамана (Голови УНР) на становлення, розвиток та діяльність Збройних Сил УНР.

Далі коротко зупинюсь на повноваженнях Військового міністра, Начальника Генерального штабу та Генерал-Інспектора військ УНР. Так Військове міністерство мало опікуватися питанням розвитку військової справи в країні, у тому числі й

загальної підготовки Збройних Сил до війни [24, с. 10]. Тут не було суттєвих відмінностей від підходів, що домінували у попередні роки як в УНР, так і в Російській імперії. Вагомість посади голови цього відомства підтверджував і той факт, що всі акти стосовно військового життя, набували характеру закону лише після додаткового їх підписання (контрасигнуванням) Військовим міністрам.

Щодо функцій Генерального Штабу, то вони теж були звичними для цієї установи й стосувались безпосереднього забезпечення підготовки Збройних Сил (у тому числі й облік та вишкіл військовозобов'язаного населення) до військових дій на усіх ймовірних напрямках і з усіма ймовірними противниками [24, с. 6]. Для цього були визначені відповідні напрями діяльності штабних установ, які було розділено на 3 Генерал-Квартирмейстерства. Така кількість згаданих підструктур та зміст їх повноважень дещо переважали аналоги часів Центральної Ради (за наказом 11 квітня 1918 р. діяло лише 2 Отаман-Квартирмейстерства, а система постачання виділена була в окрему структуру) [18, с. 180-181].

Генеральна Інспекція військ мала досить значні повноваження, які не обмежувались лише інспектуванням військ на предмет вияву їх боєздатності (у тому числі й вияв рівня відповідності офіцерів посадам, які вони займали) та матеріально-технічного забезпечення [24, с. 8-9]. Досить своєрідним кроком стало надання керівнику цієї установи – Генерал-Інспектору права представляти через Військового міністра кандидатів на посади старших командирів (від окремої частини і вище), яких мав затверджувати Головний Отаман. Інакше кажучи, керівництво Генеральної інспекції військ отримало можливості для суттєвого впливу на кадровий склад військового командування. В порівнянні з аналогом часів Директорії УНР тут йшлося не про «Державний інспекторат», а про «Генеральну інспекцію військ», яка вже контролювалась у першу чергу Головним Отаманом, а не колегіальною Директорією [19, с. 92].

Окреме і досить впливове місце у системі вищого військового управління в умовах війни посідав Командувач Дієвої армії, якому підлягали усі військові формування та структури, що були задіяні під час виконання відповідних завдань на фронті [24, с. 12]. З огляду на майже безперервне ведення військових дій Збройними Силами УНР впродовж усього часу існування цього державного

утворення згадана посада ставала досить важливою й впливовою в системі вищого військового управління. Зрозуміло, що для повноцінного керування Дієвою армією Командувач мав окремий штаб та відповідні структури, штати яких було розроблено та впроваджено ще напередодні бойових дій. Такі підходи цілком відповідали як попередньому українському, так і імперському досвіду та тогочасним аналогам і реаліям збройної боротьби.

Наприкінці зупинюєсь на Вищій Військовій Раді, повноваження та принципи формування якої було досить детально вписано у листопадовому законі. Тут варто наголосити на тому, що подібна структура вже існувала раніше у складі Наддніпрянської Армії УНР в 1919 р. [19, с. 90]. Восени 1920 р. лише було уточнено деякі аспекти її формування і функціонування. Наголошу ї на тому, що створення згаданої установи засвідчило використання деяких взірців колишньої Російської імперської армії та частково нагадувало тогочасну Революційну Військову Раду Радянської Росії [19, с. 90].

До складу Вищої Військової Ради відповідно до закону входили: Військовий міністр, Начальник Генштабу, Генерал-Інспектор, 3 міністри (делеговані Радою Міністрів УНР), Командувач Дієвої армії (під час війни) та 5 членів (їх призначав Головний Отаман, у тому числі й Голову цієї установи) [24, с. 3]. Повноваження цієї установи були досить чіткими й забезпечували своєрідне порозуміння між цивільним і військовим проводом за певного домінування впливу саме Головного Отамана. Для підтвердження наважу їх перелік:

- розгляд законопроектів щодо функціонування Збройних Сил та розвитку військової справи в країні;
- координування діяльності Військового міністерства, Генштабу та Генеральної інспекції військ;
- надавання дозволів на визначення військових витрат та планування постачання тощо;
- висування кандидатів на посади Начальника Генштабу (у тому числі й Генерал-Квартирмайстрів), Генерал-Інспектора (як головного, так і за родами військ) та Командувача Дієвої армії (у випадку війни).

Отже, Вища Військова Рада певною мірою символізувала комплексність системи вищого військового управління й надавала їй відносно колегіального вигляду завдяки представництву і

відстоюванню інтересів не тільки військовим, але й цивільним проводом УНР. Такі пріоритети мали забезпечити загальнодержавне порозуміння у військовому будівництві та сприяти уникненню зайвого протистояння і конкуренції між структурами вищого військового керівництва.

Підсумовуючи огляд системи вищого військового управління Збройних Сил УНР в 1920 р., хочу виділити наступне:

1. Вже напередодні активних військових дій відбулось відновлення та певне вдосконалення окремих складових вищого військового керівництва.

2. Основні складові цієї системи у більшості випадках лише вдосконалювались завдяки використанню досягнень Наддніпрянської армії Директорії УНР, а не створювалися наново.

3. Збережено підходи попередніх часів щодо скорочення штатів структурних одиниць.

4. Виявлено й факти запозичення певних взірців і прикладів створення та функціонування військово-командних структур за взірцем колишньої Російської імперської армії.

5. Підходи щодо централізації військової системи і застосування своєрідних вищих військових рад та інспекцій мали певну подібність до аналогів Червоної Армії, де вони стали особливо дієвими.

6. Зміни принципів формування вищих військових структур та специфічна процедура призначення на посади засвідчили послідовне зростання ваги посади Головного Отамана, яку в цей час займав Голова УНР – С.В. Петлюра, що стало логічним продовженням подібних тенденцій впродовж 1919 р.

Таким чином, весною - восени 1920 р. мало місце подальше вдосконалення системи вищого військового управління Збройних Сил УНР, що відповідало нагальним потребам збройної боротьби та засвідчило вагомість використання досягнень як власного досвіду, так і імперської військової спадщини. Своєрідним підсумком реформ став закон від 12 листопада 1920 р., що підтверджив вагомість не тільки потреб вдосконалення системи вищого військового управління, але й певної самодіяльності Збройних Сил УНР саме в цей короткий період. Показовим є й той факт, що згаданий закон засвідчив суттєве зростання впливу Головного Отамана Військ і Флоту УНР на функціонування військової системи завдяки змінам у формуванні вищих

військових структур та процедурі призначення на відповідні посади. Все це обумовило подальше посилення статусу і ролі Голови УНР – Головного Отамана С. В. Петлюри, що було важливим аспектом військово-політичного розвитку УНР в той час.

У представлений статті розкрито зміст лише одного з напрямів українського військового будівництва революційної доби, що має посприяти подальшому опрацюванню дотичної проблематики в історіографії.

1. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / М. Капустянський. – К.: Темпора, 2004. – С. 19 – 286.
2. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр. / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
3. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 56 – 236.
4. Удовиченко О. Україна у війні за державність 1917 – 1921 / О. Удовиченко. – Київ: Україна, 1995. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1002111>
5. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпровська Хвиля, 1958. – 318 с.
6. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [Кріп'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін.]; упоряд. Б.З. Якимович. – [4-е вид.]. – Львів: Світ, 1992. – 703 с.
7. Дубинский И. Червонное Казачество / И. Дубинский, Г. Шевчук. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1987. – 244 с.
8. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні / А.В. Лихолат. – К.: Держполітвидав, 1955. – 662 с.
9. Супруненко Н.И. Очерк истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / 1918 – 1920/ Н.И. Супруненко. – К.: Наука, 1966. – 420 с.
10. Голубко В.Є. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу / В.Є. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288с.
11. Литвин М. Збройні Сили України I пол. ХХ ст. Генерали і адмірали / М. Литвин, Ю. Науменко; Інститут українознавства ім. І. Кріп'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Сага», 2007. – 244 с.

12. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) / Я. Тинченко – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
13. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 р. / Я. Тинченко – Київ: Темпора, 2009. – 480 с.
14. Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917 – 1921 рр. / П.П. Ткачук. Монографія; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «ЛП» – Львів, 2009. – 312 с.
15. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. / І. Хома. – К.: Наш час, 2011. – 104 с.
16. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
17. Задунайський В. Військова співпраця Збройних Сил УНР та російських козацьких формувань восени 1920 р. / В. Задунайський // Схід. – 2010. – № 5. – С. 91 – 93.
18. Задунайський В. Структура вищого управління військ Української Народної Республіки за часів Центральної Ради (квітень 1918 р.) і Директорії (лютий 1919 р.): спільне і відмінне / В. Задунайський // Військово-науковий вісник. – Випуск 27. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 176 – 189.
19. Задунайський В. Зміни у системі вищого управління Збройних Сил Директорії УНР влітку-осені 1919 р. / В. Задунайський // Військово-науковий вісник. – Випуск 28. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 85-96.
20. Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku / Z. Karpus. – Toruń: Wydawnictwo UMK, 1994. – 230 s.
21. Krotofil M. Siły zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r. – grudzień 1919 r.) / M. Krotofil. – Kijów: Stylos, 2011. – 223 s.
22. Pruszyński M. Dramat Piłsudskiego. Wojna 1920./ M. Pruszyński. – Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza „BGW”, 1994. – 298 s.
23. Skrukwa G. Formacje wojskowe Ukrainskiej „rewolucji narodowej” 1914 – 1921 / G. Skrukwa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 717 s.
24. ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 1, спр. 59.
25. ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 2, спр. 34
26. ЦДАВО України. Ф. 1075, оп. 2, спр. 150.

Надійшла до редколегії 20.02.2018 р.

Рецензент: *П.П. Ткачук*, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч освіти України, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Zadunayskyi Vadym

**DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF HIGHER MILITARY
ADMINISTRATION OF THE UNR ARMED FORCES IN 1920**

In this article the author analyzes the changes in the system of higher military administration of the Armed Forces of the Ukrainian People's Republic (UPR) in 1920. The Ukrainian Army in 1920 was under the military-political influence of Poland. The Ukrainian Army kept the achievements of previous years. The priorities of centralization were fixed in the law on higher military administration in the UPR on November 12, 1920. In November 1920, 3 main directions of the military command were determined: the Ministry of War, the General Staff and the General Inspection of the troops. During the war the Commander of the Army played an important role. Such approaches considerably improved the functionality of the Armed Forces of the UPR. The new law clearly defined full powers of the "Supreme Military Council", which include representatives of the military command and the government. It used not only the Ukrainian experience of 1917-1919, but also the experience of the Russian imperial army. Novations of 1920 strengthened the influence of Chief Otaman S. Petliura on the Armed Forces and the political leadership of the UPR.

Key words: Armed Forces, Higher military administration, Ukrainian People's Republic, Military Minister, General Staff, General Inspector, Supreme Military Council.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТИЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ)

Проаналізовано зародження та розвиток системи організації тилового забезпечення в Революційній повстанській армії України (махновців) у вересні 1919 – початку 1920 р. Розкриті основні складові цього виду забезпечення та висвітлено їх особливості.

Ключові слова: тилове забезпечення, Революційна повстанська армія України (махновців), анархізм.

Постановка проблеми. Досвід воєнних конфліктів, у тому числі й на Сході України, доводить, що результат ведення бойових дій значною мірою залежить від якісного тилового забезпечення бойових підрозділів. Вивчення організації різних видів постачання, в тому числі й тилового, повстансько-партизанських загонів, що діяли на українських землях у 1917 – 1920-х рр., а також аналіз допущених тоді помилок, дає можливість уникнути їх у сьогоднішній війні. Тому дослідження організації тилового забезпечення Революційної повстанської армії України (махновців) (далі РПАУ(м)), що являла собою потужне збройне формування Півдня України часів Української революції, має особливу актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує чимало публікацій, присвячених історії махновського руху. Серед досліджень вітчизняних істориків можна виділити праці В. Верстюка, В. Волковинського, В. Савченка, В. Чопа, Д. Архірейського та інших [1–5]. Варто підкреслити, що більшість науковців в основному зосереджувала увагу питанням, пов’язаним із суто бойовою діяльністю анархістських загонів, лише частково згадуючи, або й зовсім упускаючи, факти про тилове забезпечення РПАУ(м). Винятком можна назвати працю О. Тимощука, де вказаному питанню автором була приділена певна увага, яка була опублікована понад двадцять років тому й відтак уже застаріла з фактографічного боку [6]. Однак існує достатня

Зайцев Сергій Іванович, аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Зайцев С. І., 2018

кількість джерельних матеріалів, представлених документами повстанського штабу, мемуарною літературою та історичними працями сучасників тих подій, що дозволяє глибоко та всебічно дослідити організацію тилового забезпечення махновської армії.

Метою дослідження є вивчення організації та особливостей функціонування тилового забезпечення у РПАУ(м) у вересні 1919 – початку 1920 рр. Хронологічні рамки статті пов’язані з періодом виникнення РПАУ(м), найвищим рівнем її розвитку та фактичним занепадом.

Виклад основного матеріалу. РПАУ(м) була утворена 1 вересня 1919 р. Тоді ж було утворено й її штаб. Однак окремого відділу, що мав би займатися суттєвими питаннями тилового забезпечення, при ньому не існувало. Натомість було затверджено інспекторат, представники котрого мали займатися організацією тилу. Відомо, що інспектором артпостачання став В. Данилов, а харчового постачання – Г. Серьогін [7, с. 341].

Однією зі складових тилового забезпечення є харчове. Проте у перші дні існування РПАУ(м), незважаючи на наявність вищезгадуваного інспектора продпостачання, воно не було налагодженим. Про це свідчать спогади одного із учасників махновського війська В. Мірошевського, який вказував, що постачання загонів здійснювалося коштом селян, в оселіях яких розквартировувалися повстанці [8, с. 200].

Проте після звільнення від білогвардійських військ значних просторів степової України харчове забезпечення повстанської армії значно покращилося. З цього часу відділ постачання починає займатися заготівлями запасів продуктів харчування з розрахунком на визначену кількість осіб терміном до одного місяця при військах і на 5-6 місяців в окружних складах. Ці запаси зберігалися у рухомих складах: на станціях, пароплавах та млинах. Продукти харчування добувалися кількома способами. Найбільш розповсюдженим було привласнення захоплених у білогвардійців складів. Також практикувався збір пожертв у незаможних верств населення та реквізіції в більш заможних жителів. Крім того, поширилося й система закупівлі продуктів на ринках [7, с. 384]. Варто зазначити, що в останньому випадку загони Н. Махна, на відміну від регулярних окупаційних армій, вирізнялися значною щедрістю [9].

Зберігся опис раціону повстанців. За ним, кожен боєць мав отримувати на добу 150 г білків, 110 г жирів та 510 г вуглеводів [7, с. 384].

Приблизне повстанське меню можна дізнатися з опису полоненого білогвардійця А. Біпецького, що проходив службу на бронепотязі біля кічкаського мосту Олександровська: «Обід складався з трьох страв: борщ, м'ясне (котлети) і солодке. На солодке давали кавун або каву з вершками. Іноді перед обідом давали й горілку... Годували на бронепотязі смачно та поживно» [10, с. 789].

Значно складнішою для РПАУ(м) стала організація речового забезпечення, що було викликане значним збільшенням чисельності армії та наближенням зими. За словами Білаша неменше 30% повстанців були фактично без одягу [7, с. 385]. Аналогічну ситуацію змалював і член Катеринославського підпільнного більшовицького губкому Коневець (Гришути), котрий, описуючи відступ махновців з Олександровська на початку листопада 1919 р. перед армією білогвардійців, згадував: «Позаду усіх, натовпом у кількості 3 000 осіб рухалися босоніж, у халатах, в одній білизні, закутані у простирадла та ганчірки...» [11, с. 83].

Звичайно, що у такій ситуації не могло бути й мови про існування якогось військового однострою. Повстанці одягалися різноманітно [12, с. 4, 18].

Найпоширенішим способом дістати новий одяг була реквізиція його у багатьох прошарків населення. Таку позицію поділяв сам Махно, дозволяючи своєму війську брати необхідні речі, «але не більше».

Також над забезпеченням одягом війська працював і махновський штаб. Відомо, що з відібраних у білогвардійців військових трофеїв, повстанській армії було виділено 25 тисяч комплектів англійських однострій. Також на приватних ринках проводилася закупівля сиро вини та готового одягу і взуття для бійців. Крім того, нерідко з метою захоплення військової форми у добровольців, відправлялися разові експедиції [7, с. 385-386]. Як засіб використовувалося навіть роздягання полонених, що не бажали добровільно вступити до лав Повстанської армії [10, с. 776].

Складовою тилового забезпечення є й організація лазнево-прального обслуговування. Тут ситуація також була доволі складною, оскільки РПАУ(м) була представлена суто партизанськими загонами, котрі постійно переміщувалися й доволі часто не мали можливостей елементарно помитися. Так М. Ірchan згадував, що через постійні мандрівки степовою місцевістю обличчя махновців були завжди чорними від пилиок [12, с. 4, 6].

Нерідко відсутність елементарних умов дотримання власної гігієни призводила до поширення серед бійців шкіряних та інших захворювань, що передавалися також і місцевим жителям, і часто закінчувалися летальними випадками [9].

Чи не найбільшою проблемою для партизан були воші. За спогадами очевидця основною причиною вошивості була саме відсутність лазнево-пральних загонів. Для боротьби із ними використовувався метод прожарювання одягу над вогнем [13, с. 257].

Однак, окрім сuto принесення дискомфорту, воші нерідко були переносниками тифу. Для вирішення цього питання партизанське командування було змушене вживати певних заходів. Наприклад, у жовтні 1919 р. командиром 13 полку РПАУ (м) було організовано у лазнях Катеринослава миття для всього особового складу підрозділу [14, с. 189–190]. Пізніше були відкриті місцеві, полкові, корпусні та армійські лазні, а також пральні на усій території, зайнятій махновцями [7, с. 388 – 389]. Проте як відомо, навіть названі заходи не змогли зупинити страшенної епідемії тифу, що лютувала тоді по всій Україні.

До тилового забезпечення відноситься й медичне, оскільки одним із основних принципів організації будь-якої армії можна назвати прагнення до збереження свого живого бойового складу. Внаслідок цього обов'язковим є існування у мілітарних структурах мережі закладів медичного обслуговування. Однак у цій галузі РПАУ(м) теж мала значні проблеми. Першою із них була відсутність постійного тилу, де можна було б обладнати лікувальні заклади. Крім того, армія Н. Махна не мала постійних джерел постачання медикаментами, котрі завжди були у дефіциті. До цього додавалося й постійне пересування партизанського війська, що виключало можливість безпечної евакуації поранених та хворих, котрих, як правило, перевозили з собою до безпечного місця [14, с. 189 – 190]. Проте за твердженням сучасника тих подій, важкопоранених могли добивати за їх власним бажанням [12, с. 17].

Про намагання повстанського командування розв'язати цю проблему свідчить те, що укладаючи 20 вересня 1919 р. союз із Директорією УНР, махновці домоглися, щоб один із пунктів союзного договору засвідчував їхнє право на організацію на контролюваній українськими військами території лазаретів, котрі мали бути забезпечені медикаментами, перев'язочними засобами

та медичним персоналом [7, с. 343 – 344]. Відомо, що цим скористалося більше 3 тис. хворих та поранених бійців, які були залишені в Умані [15, с. 93 – 94]. Однак, як відомо, далі шляхи цих двох армій розійшлися, і більше відомостей про лікування махновців у медичних закладах Директорії на сьогоднішній день немає.

Для вирішення проблем, пов’язаних із медичним забезпеченням, командування РПАУ(м) вдавалося до найрізноманітніших заходів. Так, займаючи Катеринослав, воно намагалося організувати санітарно-медичну допомогу [14, с. 190].

Штабом армії було організовано у Катеринославі курси при армійському лазареті, на які мали відправлятися фельдшери та сестри милосердя з усіх частин та полків. Там їм мали читатися лекції про надання невідкладної медичної допомоги хворим і пораненим. Але ця спроба завершилася невдачею через розповсюдження самими сестрами венеричних захворювань [16, с. 274].

Для вирішення проблем із медикаментами, апаратом махновської контррозвідки було розпочато інтенсивну закупівлю ліків у низці міст українського та російського Причорномор’я, а також конфісковано запаси медикаментів із аптек та земських і військових складів у деяких приазовських містах. Щоправда, здобутих медичних препаратів виявилося недостатньо [7, с. 386].

Для вирішення питань, пов’язаних із лікуванням хворих та поранених бійців, при штабі армії було створено спеціальний військово-санітарний відділ. Окрім того, кожний піхотний полк та кожна кавалерійська бригада мали свої рухливі шпиталі на 50 ліжок, корпуси – на тисячу ліжок, а штаб – на 5 тис. Також усюди, де це було можливим, відкривалися місцеві лазарети, магазини медичних та аптечних матеріалів. Було мобілізовано медичних працівників і санітарів, що дозволило мати у кожному корпусі корпусного лікаря з відповідним штатом, а у полках по одному головному та по 5 батальйонних лікарів, а також по одному фельдшеру у кожній роті [7, с. 388].

Крім того, у зв’язку із значним поширенням епідемії тифу, для обслуговування хворих і поранених махновців, примусово було мобілізовано й місцеве населення [17, с. 18]. Для них були відкриті короткострокові курси фельдшерів та сестер милосердя у Катеринославі, Нікополі, Олександрівську, Мелітополі та Ново-Воронцовці [7, с. 388].

Також у частинах, що не мали власного лазарету, було заборонено тримати хворих вояків разом із здоровими [16, с. 274]. Однак, за словами М. Кубаніна, цей захід не увінчався успіхом, оскільки після чергового відступу армії Махна, організація медичного забезпечення в махновському війську повернулася до попереднього стану [14, с. 190].

Значною проблемою була й організація побутових умов у шпиталях. Уявити їх стан можна з описів очевидця тих подій вже згадуваного вище білогвардійця Білецького: «Санітарний стан та становище хворих не піддається опису: повна відсутність медикаментів, холод, бруд і легіони вошої робили свою справу. Щоденно саніtarи виносили кілька трупів і складали у двох задніх вагонах як дрова... Трупи померлих лишалися лежати по кілька днів на нарах разом із хворими, печі у теплушких не топилися, і, часом, не приносили цілими днями їжі та води... Ешелон був схожий на мертвий дім...» [10, с. 801].

Аналогічна картина вимальовується й зі спогадів нікопольчанина І. Успенського, котрий стверджував, що у Комерційному училищі, котре було перетворене махновцями на лазарет, усюди були бруд, нечистоти та сморід [17, с. 18].

Підтвердження низького рівня медичного забезпечення можна знайти й в офіційних повстанських документах. Наприклад, у тексті протоколу спільногo засідання Військово-революційної Ради та командування Повстанської армії махновців від 24 грудня 1919 р. зазначено, що у місті Нікополі, організація шпиталів перебуває на вкрай низькому рівні, відчувається дефіцит на медичний персонал, медикаменти, білизну та матраци для хворих, а також посуд для лазаретів [16, с. 283].

Як відомо, складовою тилового забезпечення є й забезпечення бойових підрозділів боєприпасами. Вже зазначалося, що при заснованому у вересні інспектораті був окремий інспектор артпостачання. Не пізніше кінця жовтня 1919 р. при штабі вже існувало артилерійське управління, що займалося забезпеченням війська патронами та артилерійськими снарядами. Ним було встановлено комплект, що складався з 250 набоїв для гвинтівки, 5 тисяч набоїв для станкового та 2,5 тисячі набоїв для ручного кулеметів, а також 124 снаряди для артилерійської гармати. Завдяки постійним нападам на тил противника, махновська армія не відчувала нестачі у зброї та боєприпасах. Крім того, артуправлінням було здійснено спробу організувати власне виробництво набоїв і снарядів, котра, щоправда, завершилася

невдачею через брак необхідних для цього засобів, а також налагоджено ремонт матеріальної частини артилерії власними силами та через домовленості з приватними та акціонерними підприємствами Олександрівська, Бердянська, Гуляй-Поля, Катеринослава та інших міст [7, с. 386].

Варто підкреслити, що у РПАУ(м) зовсім не існувало грошового забезпечення [12, с. 20]. Це мотивувалося тим, що кожен повстанець, від рядового до командира, несе службу суто заради революції. Виняток становила лише допомога сім'ям загиблих бійців, розмір якої визначався фінансовою комісією Революційної Повстанської Військової Ради [7, с. 386].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна стверджувати, що РПАУ(м) хоча й була не регулярною військовою формациєю, а лише об'єднанням суто партизанських загонів, проте мала доволі розвинену службу тилового постачання. Це підтверджується існуванням у ній харчового, речового, лазнево-прального, медичного забезпечення, а також забезпечення підрозділів боєприпасами. Також можна переконатися, що успіх даного виду забезпечення багато в чому залежав від сприяння місцевого населення та наявності військових трофей. Подальше вивчення розглянутої теми дозволить глибше зrozуміти принципи організації повстансько-партизанських військ і застосовувати їх досвід у сьогоденні.

1. *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / Верстюк В.Ф. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.
2. *Волковинський В.М.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. – 256 с.
3. *Савченко В.А.* Махно / Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2005. – 416 с. – (Сер. «Історичне досьє»).
4. *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Чоп В.М. – Запоріжжя, 2002. – 289 с.
5. *Архіреїський Д.В.* Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918 – 1921 рр.: наук.-популяр. вид. – К.: Темпора, 2015. – 296 с.: іл.
6. *Тимоцук А.В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.
7. *Белаши А., Белаши В.* Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / Александр Белащ, Владимир Белащ. – Київ, 1993. – 591 с.

8. Мирошевский В. Вольный Екатеринослав // Пролетарская революция. – 1922. – № 9. – С. 197–208.
9. Герасименко Н.В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/315>.
10. Білецкий А.В. Борьба с Махно в районе Александровска // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. –900 с.
11. Коневец (Гришути). 1919 год в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 74–88.
12. Ірчан М. Махно і Махнівці. Вражіння очевидця. – Видання «Стрільця», органу Галицької Армії. – Камінець, 1919 р. – 32 с.
13. Голованов В. Я. Нестор Махно / Гл. ред. А. В. Петров. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 482 с. – (Жизнь замечательных людей: серия биографий. – Вып. 1121).
14. Кубанин М.И. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны. – Л.: Прибой, 1927. – 228 с.
15. Левко (Чертолин). Коммунисты среди партизан // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 89–98.
16. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.
17. Шеремет С.В. Медицина Никополя в ХХ веке: Историко-документальный очерк. – Дніпропетровськ: Пороги. 2001. – 184 с.

Надійшла до редакції 28.11.2017 р.

Рецензент: В.С. Голубко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

**Zaytsev Sergiy
ORGANIZATION OF SERVICE SUPPORT OF THE REVOLUTIONARY
INSURGENT ARMY OF UKRAINE (MAKHNOVISTS)**

The article analyzes the beginning and development of the organization of the service support system in the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists) in September 1919 – early 1920. The main components of this type of support are described and their features are highlighted.

Key words: service support, Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists), anarchism.

УДК 94 (100) „1916 – 1917”
BARTOSZ KRUSZYŃSKI

**ORGANIZATIONS AND COMBAT OPERATIONS
THE GERMAN 10TH INFANTRY DIVISION
ON THE WESTERN FRONT OF WORLD WAR I (1916-1917)**

This paper presents organization and combat actions of German 10th Infantry Division of 5th Army Corps on the Western Front of World War I (1916-1917) in the battles: Verdun, Aisne, Champagne region and Laon. The service of Poles in the German army and the German-Polish brotherhood are still somewhat of an inconvenient truth. However, many textual sources regarding the 10th Infantry Division of the 5th Army Corps indicate that this indeed took place. The analysis of available sources and subject literature has allowed a recreation of the 10th Infantry Division's organizational changes which took place during the war, the role of the division in respective battles, and the losses suffered by regiments, including soldiers of Polish nationality which were only partially trained.

Key words: German 10th Infantry Division; Western Front of WWI; battle of Verdun; battle of Aisne, battle in the Champagne, battle of Chemin des Dames; Poles in the German army.

The battles in which the 10th Infantry Division was involved before 1916 proved to be only an introduction to the forthcoming struggle. It was in this year on the Western Front that one of the most devastating battles of this war took place - the Battle of Verdun. The regiments of the 10th Infantry Regiment were sent to this line of the Front, which was already marred by thousands of bullets, in October 1916. The Battle of Verdun is present in Polish family stories because the Poles from the today's Greater Poland (*Wielkopolska* in Polish, known as the Province of Posen before 1918) were participating in it. These memories constitute the Polish national identity in the context of World War I. Therefore, the one of the objectives of this article is to reconstruct the involvement of the regiments of the 10th Infantry Division in the Battle of Verdun; battle of Aisne, in the Champagne (1-27 May 1917) and battle of Chemin des Dames (June 1917). In addition, the changes in the organization of units, tactics, and their armament and equipment are analyzed.

Bartosz Kruszyński, Ph.D., is an assistant professor at the Military History Department, The Faculty of History, The Adam Mickiewicz University in Poznań – Poland.

© Bartosz Kruszyński, 2018

The reorganization of the structure of troops and the introduction of new types of weapons were the result of the intense fighting in 1916 on the Western Front. In February, a divisional field recruit depot was created in each division. In August, increasing the number of heavy machine guns to 15 strengthened the regiment machine gun companies. Also that month, M1916 steel helmets were introduced in the individual equipment, which significantly improved the survival rate of soldiers on the Front. The M1916 helmet protected the head of the soldier from the debris and, in some cases, from rifle fire (helmet puncture depended on the angle of impact projectile) [1, p. 133].

The 10th Infantry Division filled the positions on the Silent Saint-Mihiel when the battle of Verdun began in February 1916. The 6th Grenadiers Regiment, which was on the left flank of the Division and neighbored with the 154th Infantry Regiment of the 9th Infantry Division, filled the positions Northwest of the village of St. Remy. The 50th Infantry Regiment took positions further to the right of the grenadiers of von Kleist and Northwest of the Combres. The 47th Infantry Regiment filled the positions in a northerly and northeasterly. On the right wing of the 10th Infantry Division, was the 36th Landwehr Regiment from the 5th Landwehr Division. On August 28, the Front was pushed in a northwesterly direction to the town of Fresnes-Trésauvaux-North ridge of Cota 420 (southwest of Combres) as a result of the attack carried out on line of the 5th Landwehr Division and the 47th Infantry Regiment. When Posen regiments of the 5th Reserve Corps were attacking the village Vaux and Fort Vaux on the Northern line of the Battle of Verdun, the regiments from the 5th Army Corps still occupied positions in the Silent St. Mihiel in March and April 1916 [2, pp. 152–169, 3, pp. 216–229].

Due to the high activity of the French Division at Verdun, the 10th Infantry Division was moved within the 5th Army from the Armee-Abteilung "C" to Gruppe "Lochow" and subordinated to the Generalkommando 54 (with staff in St. Laurent) at the beginning of October 1916 [4, p. 193; 5, p. 218]. Then, Posen regiments passed to the sector of Marville – Grand Failly – St. Laurent to the North of Verdun. On 5 October, due to the large losses, the 14th, 15th and 16th companies of the 47th Infantry Regiment were resolved. At the end of the month, the 20th Artillery Regiment was taken from the 10th Artillery Brigade, the 10th Infantry Division and assigned to Heeresfeldartillerie (the Army Field Artillery), where it remained until the end of the war [6, pp. 201–203].

While the French infantry was carrying out the strike that was developing successfully on 25 October, the 6th Grenadiers Regiment was thrown to counter-offensive in the region of Fort Douaumont. The Regiment stopped the progress of the enemy [7, p. 98, 592; 8, pp. 283–287]. Grenadier Jellenta from the 6th Grenadier Regiment described these dramatic moments in this way: "The German front position was inconvenient. It was not chosen and arranged deliberately. Indeed, it was cast during the fight on 24 October as ordered by combat location, regardless of the location on the terrain. So it was observed and shelled from the wing, and the position of the company of the regiment commander [Lt. Col. Max von Kaisenberg – BK] was on the combat line. Rifle and lead trenches were in largely destroyed and did not form a continuous line. The distance to the enemy ranged from 100 to 200 m, so foreground was short. There were no barbed wire barriers in front of the trenches. Frequent and sometimes hurricane French artillery fire was constantly destroying the parts of trenches, which had been repaired. The positions, machine guns, grenades and mine throwers were being covered by pieces of iron. The access to the front positions was possible only from the back, during the night. The access was more than difficult because of muddy and similar to the deep water of crater field. The French fire almost always caused the losses" [9].

In mid-December 1916, the 10th Infantry Division, along with the 14th Reserve Division and the 39th Infantry Division, were part of the 5th Reserve Corps commanded by Gen. Lt. Otto von Garnier [10, p. 150]. The 6th Grenadier Regiment took positions in the center of the grouping of the 10th Infantry Division, in the forest of Chaufour. The forest was marked on the map but, in fact, there was no real forest but only tree stumps remained. Next to the Germans, were the French colonial units of the 2nd Regiment of Algerian Tirailleurs (French: 2e Régiment de Tirailleurs Algériens) of the 73th Brigade, the 37th Infantry Division, the 4th Regiment of Zouaves (French: 4e Régiment de Zouaves) of the 76th Brigades of the 38th Infantry Division. Both divisions were part of the 2nd Army commanded by Gen. Robert Georges Nivelle.

In the morning of 15 December 1916, the French artillery opened up a massive fusillade on positions of the 10th Infantry Division, focusing on the positions of German artillery. A significant part of the missiles fired were filled with combat gas. Soon all depressions on the

line of the 6th Grenadier Regiment filled up with clouds of deadly gas. The French infantry was preparing to attack, and the French artillery subsequently began shelling. The barrage moved towards the positions of the 10th Infantry Division. The French 73rd Brigade was attacking, but it was stopped in the middle of the defense section of the 6th Grenadier Regiment in the Helly Gorge. However, the 2nd Battalion of the 398th Infantry Regiment, which was to the left of the grenadiers, was surprised. The enemy infantry broke through its positions at the junction of the 10th Infantry Division and the 39th Infantry Division. A similar situation existed on the right wing of the grenadiers, who were relegated to their positions and attacked by the one of the battalions of the 47th Infantry Regiment. The attack of the French infantry to wings of the Posen Grenadier Regiment threatened them with encirclement. At the same time, though, the French infantry attacked positions of the 3rd Battalion of the Grenadiers. The companies of the Battalion had to set up in a defensive circle and were temporarily prevented from attempts at breaking into their positions with grenades. The struggle was becoming bigger with every hour. In the machine gun company, only two Maxim 08 serviceable heavy machine guns were serviceable, but they were soon hit by artillery debris and became silent. The French then introduced flamethrowers to the fight, which broke the resistance of the Posen grenadiers. Hand grenades were again used to eliminate these dangerous weapons. Lieutenant Gunter Perkiewicz (born 11 June 1887 in Ludwigsberg – Osowa Góra near Śrem), adjutant in the 3rd battalion, was decorated for this action. In addition, the French aircraft flew at low altitude, shooting grenadiers with the weapons they had onboard [7, p. 593, 9, 11, p. 17096].

The crisis in the line of the 398th Infantry Regiment was resolved – companies of reserve of the Regiment under the command of Major von Stütz were alerted and stopped the French advance. At about 12 pm the French infantry captured the Hill 378, which dominated over the rear of the 3rd battalion of Grenadier Regiment position. The 1st Battalion of Grenadier Regiment and the remnants of the two companies from the 398th Infantry Regiment were designated to regain the Hill. The action succeed and the French troops were pushed from the Hill 378, where the already organized point of resistance was captured. Next, the attack stopped in craters full of water and mud on the road Louvemont-Ornes. The 2nd Battalion of the 6th Grenadier

Regiment reached this position soon. The 5th company of the Regiment recaptured Chambrette farm and filled it with half-platoon with two heavy machine gun MG-08 under the command of Sergeant Kubacki [8, 9, pp. 289–300].

Meanwhile, the fire from French machine guns and mortars was so intense on the line of the encircled 3rd Battalion of the 6th Grenadier Regiment that none of the liaisons were able to be dispatched for assistance. Carrier pigeons with dispatches were also captured by the French troops. The soldiers of the 3rd Battalion were not able to break through Chauffour Forest where they were. In the afternoon, African shooters hit on command position of Lt. Col. Max von Kaisenberg in Helly Gorge. Lt. Col. Max von Kaisenberg, along with his troops, officers and privates died at close quarters combat with his rifle in hand. The French officers commanding the action appreciated the bravery of the German commander of grenadiers and honored him. The death of the commander of the regiment motivated the soldiers of the 3rd Battalion to fight. However, they were attacked on all sides by the enemy and did not have much chance to survive. Soon, only a few defenders were left, including the commander of the 3rd Battalion. When they tried to withdraw to the shelter, the grenades that were collected there exploded. The battalion commander, together with the other surviving defenders was captured [8, p. 17070, 9, 11, p. 300–303].

In the fighting from 26 October to 19 December 1916, the units of the 10th Infantry Division suffered severe losses. According to Gen. Max von Gallwitz (About Gen. Max von Gallwitz wrote J. Jung, Max von Gallwitz (1852–1937). General und Politiker, Osnabrück 1995), on 15 December 1916 alone, the regiments of the 10th Infantry Division lost three infantry battalions in full, and two were lost by half [10, p. 151]. The losses of the 6th Grenadier Regiment totaled 292 soldiers. Among the dead were many Poles, for example second lieutenant Gunter Perkiewicz, senior private Anton Abramczyk and grenadiers: Andreas (Polish: Andrzej) Dzierla, Stephan (Polish: Stefan) Fronda, Mathias (Polish: Mateusz) Marcinkowski, Karl (Polish: Karol) Ponik and Martin (Polish: Marcin) Stróżyk. The losses of the 6th Grenadier Regiment amounted: 3 officers, 81 non-commissioned officers and grenadiers dead; 3 officers and 168 grenadiers injured; and 37 soldiers missing [8, 9, pp. 304–306]. The 47th Infantry Regiment suffered even bigger losses that amounted to 753 soldiers. The detailed losses of the 47th Infantry Regiment in 15–16 December 1917 amounted 24 dead (including 2 officers), 96 wounded (1 officer) and 633 missing (including 14 officers) [4, pp. 583–584].

The fierceness of the fighting of the 10th Infantry Division at Verdun is indicated by the consumption of artillery shells. For instance, 18 field guns FK 96 n.A 7,7 cm caliber of the 56th Field Artillery Regiment, fired 14 977 missiles in November 1916, and 26 983 shells in the following month. Eighteen light howitzer IFH 98 10,5 cm caliber fired 15 070 shells in November, and 23 408 in December. the losses of the 56th Field Artillery Regiment in 1916, amounted 22 non-commissioned and privates and 9 horses dead; 3 officers, 105 non-commissioned officers and privates, 26 horses dead; 1 officer and 7 non-commissioned officers and privates missing [12, p. 75, 230].

At the end of December 1916, the 10th Infantry Division was withdrawn from the 5th Army. The losses of the regiments of the Division was so severe that in January 1917, the Posen Division was withdrawn from the front and send to the region of Mars-la-Tour, where it went through a reorganization for three weeks. Then the position of commander of the pioneer battalion division was created in the staff of the 10th Infantry Division [1, p. 96]. Additional changes took place in the organization of the artillery. The 10th Artillery Brigade was dismissed on 15 February 1917. Its place was formed the Division Artillery Command No. 10 (German: *Artillerie-Kommandeur No. 10* - in short, *Arko No. 10*) on 27 February 1917. The 56th Field Artillery Regiment was the one, which recalled the organic artillery units in the structure of the Division. It was to remain like that until the end of the war. Additional artillery units were allocated to the Division where appropriate regarding the needs and tasks. The units of the 56 Artillery Regiment were sent temporarily to other units [13, pp. 16, 64, 259–260].

From 24 January 1917 the units of the 10th Infantry Division led operations in positions between the rivers The Meuse and The Moselle on the hilly terrain Côtes de Lorraines. There were numerous clashes with French troops until 1st May in the Forest Loclont and Seuzey [5, p. 262]. Particularly intense fighting took place on 5-7 March, which was associated with the French offensive on the front stretch. The 10th Infantry Division remained in the above line until the beginning of May 1917 [7, pp. 181–183; 8, p. 594; 14, pp. 309–315; 15, p. 103].

Trench warfare activity, due to new weapons and improved tactics, led to the subsequent changes in both the weapons and the organization of German troops in 1917. Twenty-four *Granatwerfer M16* grenade throwers were assigned to the infantry regiments in February.

The regiments were organized into three detachments, each with four throwers. The *Granatwerfer M16* was a primitive design, with low firepower and range. A fragmentation grenade Weighing 1.9 kg, was designed to destroy the live force, but only had a range of 460 m. It soon became clear that this model of organization was impractical. In August, a troop of the mine throwers in the regiment was dissolved. Two pitchers were assigned to each infantry company. At the same time, the use in infantry caps' grenade was discarded because it turned out to be impractical [1, p. 113].

Twelve *Leichter Minenwerfer 7.85 cm M16* light mortars were introduced to infantry regiments at the end of February. In each infantry battalion deployed one troop with four mortars. On 17 October 1915, the 10th Mortar Company (German: *10. Kompagnie Minenwerfer*) was formed in the 10th Infantry Division. The Company had troops with mortars of three different calibers. The troops were assigned to individual regiments. The 6th Grenadier Regiment had the Troop of Heavy Mortars no. 55 (German: *Schwerer Minenwerfer Abteilung Nr. 55*), armed with heavy mortars with a caliber of 250 mm - *Schwerer 25 cm Minenwerfer n/A*. The Troop of Medium Mortars No. 145 (German: *Mittlerer Minenwerfer Abteilung Nr. 145*), which was armed with medium-caliber mortars of 170 mm - *17 cm Mittlerer Minenwerfer*, was assigned to the 47th Infantry Regiment. The Troop of Light Mortars No. 235 (German: *Leichter Minenwerfer Abteilung Nr. 235*) and the Troop of Light Mortars No. 266 (German: *Leichter Minenwerfer Abteilung Nr. 266*) were assigned to the 398th Infantry Regiment. The embodiment of mortal troops significantly strengthened the capacity of defense of the regiments of the Division. The mortar grenades were also very good for breaking the barbed wire barriers of the enemy, and thus clearing the way for infantry during the attack [16].

At the beginning of April 1915, Colonel Friedrich Stadthagen was removed from the position of commander of the 20th Infantry Brigade, and his place was taken by Gen. Maximilian Sydow [17, p. 244]. During this time, infantry regiments of the 10th Infantry Division deployed for training purposes four machine guns MG-08/15, which then represented a new approach to combat maneuverability. In May two MG-08/15 was introduced in the armament company of infantry, and in September its number was increased up to four. In December, the infantry section of communication was formed [1, p. 113].

Then the regiments of the 10th Infantry Division were to take part in the double battle of Aisne and in the Champagne region, which took

place on 1–27 May 1917. On 1 May 1917, the regiments of the 10th Infantry Division were flipped by rail from the Mars-la-Tour by Conflans, Montmédy, Sedan, Cherleville and Hirson to the North of the Aisne River (Picardy region). There they occupied the positions of the North-West of Bray-en-Laonnois. They were then assigned to the Grupee “Bailly” (11th Army Corps) from the 7th Army. The change on the commander position in the 5th Army Corps had place in May. Infantry Gen. Adolf von Oven took command of Gruppe “Metz” [5, pp. 102–103; 18, p. 268, 270]. The fight began on 6 May and lasted until the end of May on this line [15, p. 103]. The losses of the 6th Grenadier Regiment amounted to 5 officers, 1 officer’s aspirant, 10 non-commissioned, 62 privates dead and 8 officers, 26 non-commissioned and 351 grenadiers and Fusiliers (privates) wounded [8, p. 343].

On 3 June 1917, the French troops stormed the position the 10th Infantry Division at the Chemin des Dames in the Northwest of the village of Froidmont-Ferme [15, p. 103]. The attack was repulsed with large losses for the attacking troops. The Germans captured 6 French officers, 126 non-commissioned officers and soldiers and 20 machine guns [5, p. 280]. On 14 June, the regiments of the 10th Infantry Division started to storm out from their line of defense at the Chemin des Dames on French positions to the North of Braye [15, p. 103]. The Germans seized them. On June 20, the Division was sent to rest in Crécy-sur-Serre, where it stayed until 25 July [8, p. 356; 12, pp. 83-87]. Then there was a change in the position of commander of the 20th Field Artillery Brigade. The commander Gen. Hermann Eugen Rudolf Ludwig von Gostkowski went on another post and was replaced by Gen. Karl Hugo Paul Meyfarth [17, p. 498].

After the regeneration, the 10th Infantry Division was deployed from Crécy-sur-Serre to the near of the village of Giza (to the North-East of Laon). It was planned that the Division would participate in the trench fighting between July 1917 and February 1918. The particularly fierce fighting took place on 30 July in the Ailles Hurtebise, where intense artillery shelling of the allied countries was causing a large losses in the ranks of the Division. In addition, the Posen regiments fiercely resisted the French attacks several times. The first resistance took place on 15th August near Hurtebise-Ferme, and the second – from 30th August to 2nd September – to the South of Ailles and Hurtebise-Ferme [15, p. 103].

On 6th September, the 10th Infantry Division was assigned to the Gruppe “Crépy” which was under the authority of the 8th Reserve

Corps. It remained there until 30th November 1917. The regiments of the Posen Division from 15th September for five consecutive days took Saint-Gobain sector (North of Soissons) [4, pp. 181–183; 14, p. 290]. In September 1917, there were changes in the structure of the staff of the Division. New positions were created: division commander of communication, anti-gas officer and an officer for training [1, p. 96].

In September 1917, a innovative tactic of assault troops, which were named *Stosstruppen*, was applied to the units of the 10th Infantry Division. The assault troops were intended for special tasks. This kind of troop - the *Kommando* was formed in the 47th Infantry Regiment. The *Kommando* was composed of three subunits of the assault, which were formed by volunteers only. An experienced non-commissioned officer or Lieutenant commanded each assault subunit. The cast of the subunit was 14-16 soldiers including 2-3 non-commissioned officers. The *Kommando* also consisted of 5 pioneers from the 2nd company of the 5th Pioneer Battalion. The pioneers were experts on the use of explosives and were led by the non-commissioned officer. The first subdivision was equipped with two machine guns Maxim MG 08/15, which were to provide firepower overpowering during rapid movement. The armament of the assault soldier, who was not equipped with weapon team, included a dozen handle grenades that were carried in bags which were hung by the arm and made of light fabric. This system of transportation of grenades in combat was innovative, simple and effective. It enabled more grenades for each soldier, which increased the firepower of the troops. Cold weapons were also imperative in the assault. Cold weapons included the statutory assault knife and weapons produced by the soldiers, such as shortened bayonets or a tightened shovel. Firearms were different models of guns and pistol Mauser *Gewehr 98a*. The *Stosstruppen Kommando* was a special troop and its aim was to capture prisoners with the purpose of obtaining intelligence, the destruction of crucial points in the opponent's defense, staffs, magazines, and carrying out reconnaissance [4, pp. 299 – 300].

In October the 10th Infantry Division was located in the vicinity of the town of Crépy-en-Valois, where it rested. At the end of October 1917, the French troops had gone on the offensive, and the Posen Division regiments were in emergency mode, directed at the front line. On the night of 23/24 October 1917, the 10th Infantry Division covered the retreat of smashed troops. From 24 October to 2 November,

the Division led the fight to the South of the Ailette, and from 3 November to 1 December - to the North of the Ailette [15, p. 104]. At the end of November, the Posen Division was moved from the 7 Army of to the 2 Army [7, p. 564].

On 1 December, the 10th Infantry Division was included in the Gruppe "Quentin" (command of the 9th Army Corps) [7, p. 564]. The Division filled the position on the Siegfried Line (German: *Siegfried Stellung*) and was fending off attacks by the Allied troops on 1-9 December [15, p. 104]. Then, the Division received orders to leave the position and returned to the 7 Army, where it ran a fighting position to the North of the Ailette. On 31 December 1917, the regiments of the 10th Infantry Division were let-up by the 211th Infantry Division and passed on the back of the front in the Berlancourt-Marle region (40 km to the West of Saint Quentin). After reorganizing the ranks, incorporating of supplies, equipment and weapons, the regiments of the 10th Infantry Division returned to the front line and took over the position in the North of the Ailette, by loosening the 211th Infantry Division on 1st January 1918. The Posen Division came to the Gruppe Liesse which was under the authority of the 39th Army Corps, where it remained until 8 February 1918 [4, p. 385, 8; p. 307-308; 15, p. 104].

The extreme environment of the Verdun Battle at the end of 1916 was for the German 10th Infantry Division a test of its effectiveness – the fighting value of soldiers, the quality of command, level of training and tactics. The defeat of this unit could be decided by many unfavorable factors, and the morale of its soldiers was subjected to a hard test. In October 1916, in extremely difficult conditions, the regiments of the 10th Infantry Division stabilized their sectors on the front line at Verdun, and in December 1916 they stopped a strong French blow, however, incurring significant losses amounting to 1/3 of the division's state. The combat activities of the 10th Infantry Division from 1917 had nature of trench warfare. This year, the tactics of the assault units *Stosstruppen* was used for the first time in this unit. The fights of 1917 brought significant losses to the 10th Infantry Division. In the German *Verlustliste*, many Polish surnames were published - residents of the *Province Posen*. The scale of losses 10th Infantry Division is confirmed by data from April 1917 regarding the 47th Infantry Regiment. Then 72 officers, 16 of which were in active service (before 1914), and 46 were reserve officers (conscripted during the mobilization in 1914 or later) served in this unit. The ratio

of professional officers for the reserve officers reveals the scale of the loss of the first group. Out of the 3130 non-commissioned officers and privates, 760 soldiers had two years of combat experience, 900 soldiers – one-year experience, 430 soldiers – over six months experience, and 1040 – less than six months. A large percentage of veterans had an impact on the unit's effectiveness in battle [4, p. 236]. The last year of the World War I – 1918 was particularly bloody for the 10th Infantry Division. Again soldiers of Polish nationality in German uniforms were to die for Kaiser Wilhelm II, fighting for the strange matter.

1. *Cron H.* Imperial german army, 1914–18: organization, structure, orders of battle / H. Cron. – Havertown: 2006.
2. *Altmann H.* Das fusilier-regiment v. steinmetz (westpreussisches) nr. 37 : im weltkrieg 1914–1918 / bearbeitet von hans altmann / H. Altmann. – Berlin: Verlag Bernard & Graefe, 1931.
3. *Arens W.* Das königlich preußische 7. westpreuß infanterie-regiment nr. 155 / W. Arens. – Berlin: Verlag Bernard & Graefe, 1931.
4. *Loosch G.* Das königl. preuss. infanterie-regiment könig ludwig iii. von bayern (2. niederschl.) nr 47 im weltkrieg 1914–1918 und im grenzschutz 1919 nach d. amtl. kriegstagebüchern u. berichten von mitkämpfern / G. Loosch. – Zeulenroda : Sporn, 1932.
5. Die schlachten und gefechte des grossen krieges 1914–1918 / Berlin: H. Sack, 1919.
6. *Kraus J.* Handbuch der verbände und truppen des deutschen heeres 1914 bis 1918 teil ix: feldartillerie, band 1 / J. Kraus. – Wien: Verlag Militaria, 2007.
7. Der weltkrieges 1914 bis 1915, band 11: die kriegsführung im herbst 1916 und im winter 1916/17: vom wechsel in der obersten heeresleitung bis zum entschluß zum rückzug in die siegfried-stellung / Berlin: E.S. Mittler & Sohn, 1938.
8. *Gottberg F. D. von* Das grenadier-regiment graf kleist von nollendorf (1. westpreußisches) nr. 6 im weltkriege / F.D. von Gottberg. – Berlin : Bernard & Graefe, 1935.
9. *Jelenta S.* Grenadierzy poznańscy pod douaumont (15. xii. 1915) / S. Jelenta. – 1938.
10. *Gallwitz M. von* Erleben im westen 1916–1918 / M. von Gallwitz. – Berlin: Verlag Mittler & Sohn, 1932.
11. Verlustliste / Armee-Verordnungsblatt. – 1917. – Vol. 1333.
12. *Angerstein K.* Das 2. posensche feldartillerie-regiment nr. 56 (1914 bis 1918) / K. Angerstein, P. Schlemm. – Berlin : 1927.
13. *Bauer G.* Handbuch der verbände und truppen des deutschen heeres 1914 bis 1918 teil vi: infanterie, band 1: infanterie-regimenter / G. Bauer, J. Kraus. – Wien : 2007.

14. United States. Army. American Expeditionary Forces. General Staff G.-2 Histories of two hundred and fifty-one divisions of the german army which participated in the war (1914–1918) / G.-2 United States. Army. American Expeditionary Forces. General Staff. – Washington D.C.: Washington G.P.O., 1920.

15. Ruhmeshalle unserer alten armee / Leipzig: Militär-Verlag, 1927.

16. Stein von H. R. Die minenwerfer-formationen 1914–1918 / H. R. Stein von // Zeitschrift für Heeresk und Uniformkunde. – 1959. – No. 165. – P. 90–96.

17. Wegner G. Stellenbesetzung der deutschen heere 1815 – 1939 / G. Wegner. – Osnabrück 1990 : Biblio Verlag.

18. Möller H. Geschichte der ritter des ordens “pour le mérite” im weltkrieg / H. Möller. – Berlin: Bernard & Graefe, 1935.

Надійшла до редколегії 27.12.2017 р.

Рецензент: Л.Ю. Питльована, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії Українського католицького університету, м. Львів.

Крушинські Бартош ОРГАНІЗАЦІЯ І БОЙОВІ ДІЇ НІМЕЦЬКОЇ 10-Ї ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ НА ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1916 – 1917)

У статті відображені організацію та бойові дії німецької 10-ї піхотної дивізії 5-го армійського корпусу на Західному фронті Першої світової війни (1916–1917), зокрема її участь у боях під Верденом, на Ені, у Шампані та під Лаон. Служба поляків у німецькій армії та німецько-польське братство все ще є дещо незручною правдою. Однак багато текстових джерел щодо 10-ї піхотної дивізії 5-го армійського корпусу вказують на те, що в ній поряд з німцями служило багато поляків. Аналіз доступних джерел і літератури дозволив відтворити організаційні зміни 10-ї піхотної дивізії, що відбулися під час війни, роль дивізії у бойових діях та втрати, яких зазнали полки, включаючи солдатів польської національності, які досі лише частково вивчені.

Ключові слова: німецька 10-та піхотна дивізія, Західний фронт Першої світової війни, битва під Верденом, битва на Ені, битва у Шампані, битва за Шемін де Дамс, поляки у німецькій армії.

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРСЬКИХ КАДРІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ АВСТРО- УГОРЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлюються питання особливостей системи підготовки офіцерських кадрів сухопутних військ у збройних силах Австро-Угорщини, в хронологічному порядку з 70-х рр. XIX ст. і до Першої світової війни. Розглядаються особливості структури збройних сил, історія створення системи навчальних закладів для фахової підготовки офіцерів збройних сил, зокрема академій, школ кадетів та офіцерських фахових курсів.

Ключові слова: Збройні сили Австро-Угорщини, фахова підготовка офіцерів, військові академії, школи кадетів, однорічні добровольці.

Постановка проблеми. Збройні сили Австро-Угорської монархії були багатонаціональними та базувалися на принципах загального військового обов'язку і територіальному формуванні військових частин. Концепт – «багатонаціональні збройні сили» більшість дослідників того часу і сучасності вважають основним недоліком австро-угорської армії. Ця концепція була широко розповсюджена у німецькій військовій думці як оціночний фактор збройних сил Австро-Угорської імперії. З такою оцінкою були знайомі і австрійські військові кола. Особливості політичного облаштування «двоєдиної» монархії, потрійна система збройних сил, згадана вже багата національна палітра монархії – все це було викликами для збройних сил. Однією з проблем, яку австро-угорські збройні сили змогли, в цілому, вирішити – створення єдиної для всіх трьох частин армії системи підготовки і виховання офіцерських кадрів. На жаль ця проблема не повною мірою досліджена у вітчизняній історіографії, хоча значна частина офіцерів колишньої австро-угорської армії, взяла безпосередню участь в українському державотворчому процесі.

Метою публікації є ознайомлення із системою й основними принципами підготовки офіцерських кадрів сухопутних військ у збройних силах Австро-Угорщини.

Лосєв Олександр Сергійович, асистент кафедри сходознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Лосєв О.С., 2018

Аналіз попередніх досліджень. Практично єдиними публікаціями у сучасній українській історіографії з питань системи підготовки офіцерських кадрів та системи військової підготовки населення «двоєдиної» монархії є статті київського історика-дослідника Дмитра Адаменка. Вони представлені на його сайті: ah.milua.org, присвяченому історії Австро-Угорщини. Серед сучасних зарубіжних дослідників слід відзначити дослідження американського професора угорського походження Іштвана Деака, присвячені історії та розвитку офіцерського корпусу збройних сил Австро-Угорщини, повсякденному життю офіцерів та їх підготовці, а також національним проблемам в армії. Цікавою є тематична праця австрійського дослідника Герхарда Яначека щодо розвитку системи військової освіти та повсякденного життя вихованців військових навчальних закладів в Австро-Угорщині. Розвиток військової освіти та навчальні військові заклади в угорському королівстві розглядаються у статтях угорського дослідника Жолтана Міклоша. Інформативним є електронний ресурс: *the Austro-Hungarian Army 1914–18*, заснований на дослідженнях військовопольової пошти британського полковника Джона Фредеріка Диксон-Натталла. Попри таку вузьку тему на сайті досить розгорнуто представлена структура збройних сил Австро-Угорщини, подається інформація про систему підготовки офіцерів напередодні та в роки Першої світової війни. Ще одним електронним джерелом є австрійський сайт *weltkriege.at*, звідки був взятий австрійський закон про військовий обов'язок (*Wehrgesetz*), у редакції 1912 р., що чітко регламентує вимоги до кандидатів на звання офіцерів резерву та умови здобуття цього звання у різних родах військ. До джерельної бази щодо питання історії установ військової освіти «двоєдиної» монархії можна віднести довідники з військового та цивільного викладацького і виховательського персоналу військових навчальних закладів, а також довідники офіцерського та чиновницького складу армії, ландверу і гонведу. Для цієї статті автор користався даними довідника-шематизму (Schematismus) ландверу за 1914 р. Ще одним джерелом, на жаль не позбавленим деяких недоліків, є фундаментальна праця у двох частинах – «Вооруженные силы Австро-Венгрии», видана Головним управлінням Генерального штабу російської імператорської армії у 1912 р. У першій частині цієї праці подається інформація про систему підготовки офіцерського складу збройних сил Австро-Угорщини.

Мета статті. Висвітлення питань системи підготовки офіцерських кадрів сухопутних військ у збройних силах Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Особливість устрою «двоєдиної» Австро-Угорської монархії значно вплинула на організацію збройних сил імперії. Нагадаємо, 21 грудня 1867 р. Імперський парламент прийняв 6 конституційних законів один з яких остаточно оформлював «розлучення» Австрії та Угорщини і утворював формальний союз двох держав – Австрійської імперії та Угорського королівства. При цьому, за військовим законом 1868 р., Австрія і Угорщина утворювали деякі спільні міністерства, а саме: спільне військове міністерство, фінансове міністерство (тут слід додати, що одним із головних його завдань був контроль за податками на спільну армію) і міністерство іноземних справ. Якщо раніше назви імперських міністерств і установ містили предикат (*kaiserliche-königliche*) «імператорсько-королівський», що відображало службу імператору і королю з роду Габсбургів, то тепер з'являється нове визначення (*kaiserlich und königlich*) – «імператорський і королівський» – для спільних установ Австрії та Угорщини, предикат (*kaiserliche-königliche*) залишився тільки для установ коронних земель Австрії і (*königlich ungarische*) «королівсько-угорський» – для установ земель угорської корони. Згодом довгі назви скоротили до абревіатур: k.u.k., k.k., k.u. У 1878 р. Австро-Угорщина окупувала, а в 1908 р. анексувала територію Боснії та Герцеговини, які так і не увійшли ані до складу земель австрійської корони, ані до складу угорської корони. Ця територія управлялася спільним міністерством фінансів.

Вже у 1889 р. закріпився остаточний розподіл збройних сил двоєдиної імперії, з яким вона і вступила у Першу світову війну:

- спільна армія (*Gemeinsame Armee*), яка включала у свій склад сухопутні сили (*k.u.k. Heer*) і військовий флот (*k.u.k. Kriegsmarine*), що формувалися з мешканців обох частин імперії, податки на яку також сплачували всі мешканці двоєдиної імперії;

- крайова оборона Австрії (K.K. LANDWEHR) і австрійське ополчення (K.K. LANDSTURM), які формувалися лише з громадян земель австрійської корони і фінансувалися податками з цих земель;

- крайова оборона Угорщини (K.U. LANDWEHR, або угор. MAGYAR KIRALYI HONVEDSEG – M.K. HONVED) і угорське

ополчення (K.U. LANDSTURM або угор. M.K. NEPFELKELES), які формувалися лише з громадян земель угорської корони і фінансувалися податками з цих земель.

Тут треба зазначити, що королівство Хорватії і Славонії, згідно зі спільними домовленостями з угорським парламентом, також мало свої частини хорвато-словенської крайової оборони (хорв. domobrantsvo). Командною мовою у підрозділах спільних імперських армії та флоту, а також австрійського ландверу була німецька, у підрозділах гонведу – угорська, а у підрозділах домобранства – сербо-хорватська.Хоча домобранство і було окремою одиницею, воно підпорядковувалось спільному з гонведом міністрові національної оборони Угорщини, тому вважалося частиною гонведу.

1882 року, після запровадження загального військового обов'язку у Боснії та Герцеговині, там було створено декілька добровольчих боснійсько-герцеговинських батальйонів, кількість яких поступово зростала, і на 1893 рік їх налічувалося вже 11. З 1 січня 1894 року почався процес інтеграції цих підрозділів у спільну армію, що завершився 1897 року. З цих батальйонів були створені чотири боснійсько-герцеговинські піхотні полки і, 1903 року – один окремий боснійсько-герцеговинський егерський батальйон. Командною мовою у цих підрозділах була німецька, а полковою – їх рідна, сербо-хорватська. «Босняки», як їх зазвичай називали, вважалися надійними солдатами імперії.

Розглядаючи систему підготовки майбутніх офіцерів у Австро-Угорщині, слід згадати про систему початкової військової освіти, метою якої було з дитячого віку прищепити любов до військової справи і виховати майбутнього командира. Ця система створювалася для спрямування її вихованців у військові академії та школи кадетів. Однією з особливих ідей цієї системи була турбота про військових сиріт (у даному контексті йдеться про сиріт офіцерів і військових чиновників), що повинно було підкреслити турботу монархії до своїх захисників. Втіленням цієї ідеї було заснування 1877 р. «Притулку для сиріт військових» у м. Фішau, з 1891 р. – «Освітній інститут для сиріт-синів офіцерів», а з 1911 р. – «Інститут офіцерських сиріт». У 1898 р. цей заклад був переведений у м. Хіртенберг, де проіснував до кінця монархії. За деякими даними [1, с. 169], цей навчальний заклад був розрахований на 120 місць. Сюди приймалися хлопчики не раніше

шестирічного віку, навчання тривало чотири роки і мало на меті підготувати до вступу у молодшу (або нижчу) військову реальну школу, або цивільний навчальний заклад. Строк перебування у даному закладі – до 14 років. Діти цього навчального закладу були на державному утриманні. Система освіти відповідала загальній початковій освіті, до навчального процесу залучалися і жінки-вчителі [2].

Наступним етапом системи військової підготовки молоді були військові реальні школи. Вони поділялися на нижчі (або молодші) і вищі (або старші). Відповідно до реформи освіти у 1852 р. було створено 6 нижчих і 6 вищих військових реальних шкіл. Система освіти у них відповідала курсам початкової та старшої загально-освітніх гімназій, але з елементами військової дисципліни і підготовки. У 1900 р. набули сили нові правила навчання у військових навчальних закладах, які визначали, у тому числі, форму навчання:

1. Безкоштовна і частково оплачувана – коштом стипендій, що засновувалися спільним військовим міністерством і міністерствами краївої оборони Австрії та Угорщини.

2. Безкоштовні і частково оплачувані відомчі державні, земельні, митні і приватні військові школи.

3. Платна для громадян Австрії та Угорщини [2].

Ця система дозволяла деяким категоріям учнів (наприклад, дітям-сиротам офіцерів і військових чиновників, або дітям офіцерів і військових чиновників чинної служби, або у відставці) навчатися за рахунок держави чи якоєсь стипендії, або мати суттєву знижку в оплаті навчання – половину суми. Оплата у військових реальних школах була 828 крон на рік [1, с. 169]. У нижчі навчальні школи приймали хлопчиків у 11-12 річному віці за заявою батьків, з обов'язковим медичним оглядом при зрості не нижче 125 см [4, с. 18]. Прийом абітурієнтів був позбавлений дискримінації в етнічному чи релігійному сенсі, вступні обов'язкові іспити абітурієнт складав будь-якою з офіційно визнаних у імперії мов, але подальше навчання здійснювалось німецькою (4 школи, що розташувалися в австрійських землях) чи угорською мовами (2 школи). Термін навчання – чотири роки, мета – підготувати учня до вступу у вищу військову реальну школу, або у школу кадетів. Усього нижчі військові реальні школи були розраховані на 1188 навчальних місць [1, с. 169].

Деяким аналогом нижчих військових реальних шкіл був «Військовий пансіонат для хлопчиків» у столиці Боснії м. Сараєво, створений 1879 року. Офіційно він створювався для дітей офіцерів XV і XVI військових округів, що розташовувалися в окупованій Боснії та Герцеговині, але також мав на меті популяризувати військову кар'єру серед місцевого населення. Усього за період існування закладу з 1879 по 1914 у ньому пройшли навчання 1025 хлопчиків, з яких 346 – діти місцевих жителів [4, с. 12]. Система і терміни навчання відповідали нижчим військовим реальним школам.

Кількість вищих військових реальних шкіл постійно змінювалась у 1912–13 рр. навчальному році їх було лише дві, а вже у наступному 1913–14 н.р. – стало вже шість [3, с. III]. Термін навчання у них тривав три роки і відповідав програмі старших класів загальних гімназій, але з суровою військовою дисципліною і військовою підготовкою. Вступати у такі школи могли юнаки 14–16 річного віку, як після закінчення нижчих військових реальних шкіл, так і після початкових класів звичайних гімназій. Вступний іспит німецькою (або угорською) мовою, оплата за навчання – така сама, як і в нижчих школах [4, с. 36]. Основною метою навчання була підготовка до вступу у військові академії.

Нижче наводиться таблиця початкових військових навчальних закладів, військових реальних шкіл за даними 1913 р.

Назва закладу і місце його розташування	Рік	Начальник школи
Інститут офіцерських сиріт м. Хіртенберг (k.u.k. Offizierswaiseninstitut)	1877/ 1911	Оберстлейтенант Роберт Росток [3, с. 1]
Військовий пансіонат для хлопчиків м. Сараєво (Militärknabenpensionat)	1879/ 1903	Майор Адальберт Наглік фон Гліна [3, с. 82]
Нижча військова реальна школа м. Еннс (Militär-Unterrealschule)	1908	Оберст Карл Смутни [3, с. 3]
Нижча військова реальна школа м. Фішау	1898	Оберстлейтенант Карл Цан [3, с. 6]
Нижча військова реальна школа м. Кьюшег	1874	Оберст Фердинанд Йержабек [3, с. 8]
Нижча військова реальна школа м. Марошвашаргелі	1879/ 1909	Оберстлейтенант Оттокар Кунст [3, с. 11]
Нижча військова реальна школа м. Санкт Польтен	1875	Оберстлейтенант Оттокар Партель [3, с. 14]
Нижча військова реальна школа м. Штрасс	1881/ 1904	Оберстлейтенант Рудольф Епельтауер [3, с. 17]
Вища військова реальна школа м. Кашау	1913	Майор Арпад Альбрехт [3, с. 20]

Продовження табл.

Назва закладу і місце його розташування	Рік	Начальник школи
Вища військова реальна школа м. Кішмартон	1909	Оберстлейтенант Людвіг Штрокай [3, с. 22]
Вища військова реальна школа м. Krakiv	1913	Майор Мечислав Кулінський [3, с. 25]
Вища військова реальна школа м. Marisch-Wajskirchen	1875	Оберст Франц Латцер [3, с. 27]
Вища військова реальна школа м. Марбург	1913	Оберстлейтенант Вільгельм Мартінек [3, с. 31]
Вища військова реальна школа м. Пожони	1913	Майор Йоганн Тільцер [3, с. 33]
Вища військова реальна школа ландверу м. Віден	1912	Оберст ген.штабу Генріх Віден Едлер фон Альпенбах [7, с. 399]

Одним з основних джерел поповнення офіцерського складу збройних сил двоєдиної імперії були школи кадетів. Тут треба зазначити деякі особливості австрійської системи підготовки офіцерського складу. Школи кадетів не готували офіцерів, а лише кандидатів на офіцерський чин. Випускникам цих шкіл, у разі успішного закінчення, присвоювалось звання «кадет» (до 1908 р. – кадет-заступник офіцера, з 1908 – фенріх). Тому ці навчальні заклади і отримали свою назву «школи кадетів». Кадет після закінчення школи вступав у підрозділ на стрійову посаду, де повинен був прослужити не менше одного року, отримати від начальства схвальну атестацію по службі, а від офіцерського складу підрозділу – згоду на присвоєння первинного офіцерського звання – лейтенант. Як правило, кадети, а згодом, фенріхи служили у своєму званні до отримання звання лейтенанта 2–3 роки. Досить часто у вітчизняній літературі трапляється помилковий переклад звання фенріх як прапорщик. Хоча дослівно корені цих слів і відносяться до значення слова «прапор», проте самі звання, а точніше ранги – абсолютно різні. Прапорщик у збройних силах Російської імперії – первинне офіцерське звання осіб, що не закінчували військових навчальних закладів, проте мали певний освітній ценз та могли перебуваючи на військовій службі, добровільно скласти іспити на чин. У 1912 року в ході підготовки до великої війни царем Миколою II був підписаний наказ на випадок мобілізації про прискоренні випуски військових та спеціальних навчальних закладів, випускникам яких також присвоювали цей чин [10, с. 387]. Згодом з'являються спеціалізовані навчальні заклади – школи прапорщиків. Проте у збройних силах Російської імперії прапорщик – це вже офіцер, а фенріх в Австро-Угорщині – лише кандидат в офіцери.

За підрахунками автора, школи кадетів у Австро-Угорщині забезпечували від 4/5 на початку ХХ ст. до 2/3 річної потреби офіцерського кадру. Від 1/5 до 1/3 забезпечували випускники військових академій. На відміну від шкіл кадетів випускники академій, у разі успішного складання іспитів, сразу отримували первинні офіцерські звання лейтенантів.

Вперше в австрійській армії проблему спеціальної підготовки офіцерського складу визначила імператриця Марія-Терезія у 1740 р. До цього часу офіцерський патент можна було просто придбати за гроши. Вже у 1751 р. була відкрита «Школа військових вихованців» для навчання військовій справі 100 дітей бідних дворян і офіцерів. У 1752 р. у Вінер-Нойштадті з'являється перша школа кадетів «Cadetenhauses» з тією ж метою, але із залученням вихідців із всіх верств населення. Так в імперії почалася історія закладів військової підготовки майбутніх офіцерів. Одним із важливих кроків щодо вдосконалення системи військового навчання був проект 1869 р. оберста Пехмана фон Массена, за яким створювалася спеціалізовані школи кадетів для підготовки кандидатів на офіцерський чин, без закінчення академії. Тоді ж 13 вже існуючих військових шкіл були переформовані у школи кадетів. Продовженням процесу вдосконалення системи військового навчання став проект оберста генерального штабу Адольфа фон Вурмба [8], поданий у 1874 р., який передбачав адаптацію навчального курсу з цивільними гімназіями, збільшуочи строк навчання до 4-х років. У 1875 р. цей проект ліг в основу реформи військової освіти.

Загалом, на початку ХХ ст. існувало 17 шкіл кадетів піхоти, 1 школа кадетів артилерії, 1 школа кадетів кавалерії, 1 школа кадетів інженерних військ, курс кадетів обозних військ при Празькій школі кадетів піхоти, курс кадетів санітарних військ, при Будапештській школі кадетів піхоти, 1 школа кадетів ландверу, 2 школи кадетів гонведу. Цікаво, що зазначені вище школи кадетів, відповідно до адміністративно-політичного поділу двоєдиної монархії, підпорядковувались трьом міністерствам. Спільному військовому міністерству підпорядковувалися всі школи кадетів піхоти, кавалерії, артилерії, інженерних військ та курси при них, міністерству країової оборони Австрії – школа кадетів ландверу у Відні, міністерству країової оборони Угорщини – школи кадетів гонведу у Надьвараді і Печі. Таке

підпорядкування могло б спричинити чимало проблем з різними вимогами та стандартами підготовки, проте проект згаданого вище Адольфа фон Вурмба передбачав єдині стандарти підготовки у військовій освіті. Тому випускники шкіл кадетів до кінця існування монархії навчалися за єдиними програмами підготовки [8].

Вступити у школу кадетів можна було з 14 до 17 років, і від абитурієнтів вимагалося задовільне фізичне здоров'я і достатня успішність у навчанні для складання вступного іспиту. Навчання було платним – 300 крон на рік, але для дітей військовослужбовців передбачалася пільгова платня. Наприклад, за сина офіцера резерву чи резерву ландверу потрібно було сплатити лише 160 крон, а за сина офіцера чи військового чиновника чинної служби – лише 24 крони! Решту видатків сплачувала держава [1, с. 170]. Щоправда, держава вимагала за це відслужити у збройних силах після закінчення не менше трьох років за кожен рік навчання. Повний курс навчання тривав 4 роки. Виняток – школа кадетів кавалерії, там термін – 3 роки, але вступити до неї можна було тільки після закінчення 1-го курсу школи кадетів піхоти. Учнів шкіл кадетів називали «цолінги». Як зазначалося вище, курс навчання відповідав дисциплінам цивільних навчальних закладів, першого–третього року навчання – відповідно 5-6 рік гімназій або реальної школи, а четвертий рік навчання – курсу старшої гімназії або курсу старшої реальної школи. До навчального плану, наприклад школи кадетів піхоти, входили наступні дисципліни: німецька і французька мови, географія, історія, математика, фізика, хімія, геометрія, креслення і малювання та низка військових дисциплін – військові устави, організація збройних сил, зброя, інженерна підготовка, стройова підготовка, тактика, військова топографія. Викладання в школах велося німецькою мовою, але у школах, що розташувалися на території угорського королівства і у класах артилерійської та кавалерійської шкіл, деякі предмети викладалися угорською. Відповідно до умов Угорсько-Хорватської угоди 1868 р., за яким королівство Хорватія і Славонія входили на певних умовах до складу земель угорської корони, у школах кадетів піхоти, що розташувалися на території цього королівства у містах Карлштадт (суч. Карловац) і Камениц (суч. Сремська Камениця), замість угорської мови викладали сербо-хорватською мовою. У школі кадетів ландверу викладання велося повністю німецькою

мовою, а в школах кадетів гонведу – угорською. Загалом мовна ситуація у державі, і зокрема у збройних силах, змушувало військове керівництво готувати офіцерський склад зі знанням не тільки іноземних мов, але і декількох з десяти визнаних у імперії мов. Починаючи з 1870 р., Військове міністерство проводило збір та публікацію статистичних даних про вивчення офіцерами мов.

Нижче наводиться таблиця вивчення офіцерами офіційно визнаних мов імперії (виключаючи німецьку) [5, с. 100].

1870		1904	
Мова	Відсоток тих, які вивчають	Мова	Відсоток тих, які вивчають
1. Італійська	32,76	1. Чеська	47,0
2. Чеська	30,18	2. Угорська	33,6
3. Угорська	19,77	3. Польська	19,3
4. Польська	17,62	4. Сербо-хорватська	15,3
5. Сербо-хорватська	17,36	5. Румунська	8,8
6. Румунська	8,95	6. Італійська	8,5
7. Русинська	5,14	7. Русинська	7,8
8. Словенська	5,11	8. Словенська	7,3
9. Словацька	-	9. Словацька	6,9

Із графі відсотків можна побачити, що певна кількість офіцерів вивчала дві або і три мови.

В угорському гонведі ситуація бала дещо іншою. Мадяри спромоглися на рівні свого законодавства ввести угорську мову як єдину командну мову і мову підрозділів. Це не стосувалося хорватсько-словенської домобрані, де командною мовою і мовою підрозділів була сербо-хорватська мова, і де офіцерський склад був хорватським.

Школи розташовувалися таким чином, щоб представляти усі регіони імперії. Загальна кількість кадетів у школах, за даними 1912 р., сягала 3107 осіб [1, с. 170]. У 1913 р. була проведена чергова реорганізація військових навчальних закладів, у результаті якої 4 школи кадетів піхоти (м. Лобзов біля м. Krakів, м. Марбург (суч. Марібор), м. Каша (суч. Кошице), м. Прессбург (суч. Братислава)) переформувалися у вищі військові реальні школи. У 1904 і 1907 рр. були перепрофільовані школи у м. Штрасс-ін-Штаєрмаркі у м. Тріест. Також школа кадетів інженерних військ у 1913 р. була приєднана до Технічної військової академії у Мъодлінгу. Це було необхідно у зв'язку із підвищенням вимог до підготовки майбутніх офіцерів.

Також відбулися зміни і в австрійському ландвері, у 1912 р. школа кадетів ландверу була переформована у Військову

академію ландверу Франца Йосифа, а також при академії відкривається вища військова реальна школа ландверу.

Нижче наводиться таблиця шкіл кадетів за даними 1914 р.

Назва школи і місце її розташування	Рік заснування	Начальник школи
Школа кадетів піхоти м. Віденської (Infanteriekadettenschule)	1869	Оберстлейтенант 4 боснійсько-герцеговинського полку піхоти Фрідріх Томанек Едлер фон Беерфельд [3, с. 70]
Школа кадетів піхоти м. Будапешт	1869/1875	Оберстлейтенант 39 полку піхоти Віктор Мора [3, с. 48]
Школа кадетів піхоти м. Прага	1869/1875	Майор 95 полку піхоти Антон Тлусті [3, с. 65]
Школа кадетів піхоти м. Кьонігсфельд (суч. м. Брно)	1869/1877	Майор 8 полку піхоти Едуард Прокеш [3, с. 57]
Школа кадетів піхоти м. Інсбрук	1869/1875	Майор 4 полку тірольських егерів Альбрехт Путцкер [3, с. 51]
Школа кадетів піхоти м. Темешвар (суч. Темешвара)	1869/1875	Майор 19 полку піхоти Фрідріх Гланц [3, с. 68]
Школа кадетів піхоти м. Надьсебен, (суч. Сібіу)	1869/1875	Оберстлейтенант 31 полку піхоти Август Шпайс фон Браціофорт [3, с. 63]
Школа кадетів піхоти м. Лібенау біля м. Грац	1876	Оберстлейтенант 99 полку піхоти Фрідріх От [3, с. 61]
Школа кадетів піхоти м. Карлштадт (суч. Карловац)	1868/1880	Оберстлейтенант 4 боснійсько-герцеговинського полку піхоти Адольф Курелец Ріттер фон Бойне-Мір [3, с. 55]
Школа кадетів піхоти м. Камениц (суч. Сремська Камениця)	1895	Майор боснійсько-герцеговинського батальйону фельд'егерів Інноценц Бехаль [3, с. 53]
Школа кадетів піхоти м. Лемберг (суч. Львів)	1899	Майор 15 полку піхоти Габріель Вернер [3, с. 59]
Школа кадетів кавалерії м. Маріш-Вайскірхен (суч. Границ) (Kavalleriekadettenschule)	1878	Оберстлейтенант 14 полку драгунів Маріо Франц [3, с. 75]
Школа кадетів артилерії м. Трайсікірхен (Artilleriekadettenschule)	1903	Оберстлейтенант арт.штаб. Людвіг Меккель [3, с. 78]
Школа кадетів гонведу м. Надьварад (суч. Орадя) (готувала кадетів для піхоти і кавалерії гонведу)	1898	Оберстлейтенант 28 полку гонведу Ріхард Міллер
Школа кадетів гонведу м. Печ	1898	Майор 18 полку гонведу Олександр Тут фон Фельшу-Сопор

Ще одним джерелом підготовки офіцерського складу були військові академії, які, на відміну від шкіл кадетів, одразу

готували і випускали офіцерів – лейтенантів. Рівень загальноосвітньої і військово-спеціальної підготовки був набагато вищим, до учнів висувались значно вищі вимоги щодо освітньої та фізичної підготовки, що у подальшому дозволяло випускникам робити більш успішну військову кар'єру. Так само як і для шкіл кадетів, для військових академій система підготовки, запропонована Адольфом фон Вурмбом, також передбачала єдині стандарти навчання.

До академій приймали юнаків 17–20 років, переважно тих, хто успішно закінчив військові вищі реальні школи (а з 1900 р. і цолінги шкіл кадетів, які «на відмінно» закінчили третій курс, могли на пільгових умовах вступати до академій), і успішно склали вступні іспити. Крім того, висувалися певні вимоги до стану фізичного розвитку і здоров'я. Навчання могло здійснюватися казенним коштом, або, як це вже назначалося вище, відповідно до правил 1900 р. Повний кошт складав 1600 крон за один курс навчання. Повний курс навчання тривав 3 роки [1, с. 169]. Мова навчання – німецька, в академії гонведу – угорська. Після закінчення терміну навчання складали іспити перед комісією, що призначалася військовим міністерством. При успішному складанні іспитів з оцінкою не нижче «добре» випускникам присвоювалося звання «лейтенант». При оцінці «задовільно», як і випускникам шкіл кадетів, – звання «кадет», з 1908 – «фенріх». Якщо оцінка була «незадовільно» – випускали у військо у званні «фельдфебель», тобто старший унтер-офіцер. Так само на випускників академій, як і шкіл кадетів, що повністю або частково навчалися казенним коштом, розповсюджувалося правило обов'язкового терміну служби у армії.

Загальна кількість тих, хто навчався у військових академіях, за даними 1912 р., становила: Терезіанська військова академія – 450 осіб, Технічна військова академія – 270 осіб, Військова академія Людовіка – 300 осіб [1, с. 169–171].

Нижче наведена таблиця військових академій сухопутних військ за даними 1914 р.

Назва академії і місце її розташування	Рік	Начальник академії
Терезіанська військова академія у Вінер-Нойштадт м. Віден	1751	Фельдмаршал-лейтенант Йозеф Рот [3, с. 35]
Технічна військова академія у Мьодлінгу м. Віден	1756	Генерал-майор Георг Хефелле [3, с. 40]
Класи піонерів при Технічній військовій академії у м. Хайнбург	1913	Оберстлейтенант 2 піонерного батальйону Теодор Вейдінгер [3, с. 45]
Військова академія Франца Йосифа м. Віден (ландвер)	1912	Оберст ген.штабу Генріх Віден Едлер фон Альпенбах [7, с. 399]
Військова академія Людовіка м. Будапешт (гонвед)	1808/ 1872	Генерал-майор Конрад Зіглер фон Еберсвальд

Наступним важливим джерелом поповнення командного складу збройних сил, особливо у воєнний час, була система підготовки офіцерів резерву. Відповідно до «Військового закону» від 1869 р. і його подальших редакцій молоді люди, які на час призову (рік, коли призовнику виповнюється 21 рік), закінчили повний курс цивільної гімназії або реальної школи і отримали атестат зрілості (т.зв. матуру), мали право вступити на службу на правах «однорічного добровольця». Заявити про таке рішення потрібно було одразу після виповнення 17-річчя. Нагадуємо, що в Австро-Угорщині діяла загальна особиста військова повинність, кожен чоловік, здатний носити зброю, на 1 січня року, коли йому виповнювалося 19 років, заносився до списків австрійського або угорського ополчення, де перебував до досягнення 42-річного віку. У 20 років чоловік потрапляв у списки призовників, а в період з 21 до 23 років – повинен був пройти жеребкування і медичний огляд, на основі якого визначалася його подальша доля: чинна служба у лавах збройних сил, зарахування у рекрутський запас або повне звільнення від військової служби. Цікаво, що ті чоловіки, які не були призвані на службу за медичними показаннями, через від'їзд за кордон, повинні були протягом 12 років сплачувати військовий податок. Також комісія розглядала, згідно з чинним законодавством, право на тимчасове відсточення від служби, наприклад, особам, які бажали закінчити навчання, але лише до осені того року, коли їм виповнювалося 23 роки. Срок служби сягав 2-3 роки, залежно від роду зброї [9, I–V].

Основна мета «однорічних добровольців» – протягом одного року пройти військову службу і отримати звання «лейтенанта резерву». У всіх родах військ, крім кавалерії, «однорічники» могли проходити службу і навчання як за державний кошт, так і за власний, у кавалерії – тільки власним коштом [9, V].

Як відбувалась підготовка офіцерів резерву? Спочатку «однорічник» проходив звичайну 8-тижневу підготовку у стрійовій частині, у період з 1 грудня по 1 червня «однорічників» збирали у спеціальні школи, які відкривалися при всіх полках спільноти армії та ландверу, у полках гонведу – при управліннях округів гонведу, у кавалерії й артилерії – при штабах бригад і т.п., де вони проходили програму скороченого курсу військових предметів шкіл кадетів. На чолі таких шкіл ставили відряджені офіцерів у ранзі гауптмана, характер навчання був строго практичним [1, с. 171–172].

Після успішного складання іспитів з теоретичних і практичних дисциплін «однорічники» отримували звання «титулярного фельдфебеля» (з 1909 р. – «кадет-аспірант резерву», з 1912 – «кадет резерву») і поверталися дослужувати свої строки до своїх частин. Як правило, до 1 січня вони очікували присвоєння звання «фенріх резерву». Після того, звільнившись у резерв, протягом наступних трьох років, при проходженні обов'язкових військових зборів, вони отримували звання «лейтенант резерву». Якщо «однорічник» не міг скласти випускний іспит, його залишали на другій рік служби, повністю за казенний кошт. Якщо ж і після повторного курсу він не міг скласти іспиту, його звільнюли у запас на загальних підставах, у званні унтер-офіцера. Загалом, за даними 1912 р., щорічно вступало у збройні сили близько 6,5 тисяч «однорічників», 75% з яких успішно складало іспити.

Цікаво, що саме на останню категорію – офіцерів резерву ліг найбільший тягар Першої світової війни. Якщо вважати, що напередодні війни кількість офіцерів чинної служби сягала приблизно 18 тис., а офіцерів резерву – 14 тис., додати до цього числа всіх офіцерів ландверу, гонведу, звільнених за віком, здоров'ям, і т.п., і знов мобілізованих, то на початок бойових дій чисельність офіцерського складу загалом сягала менше 60 тис. осіб [5, с. 194], при збільшенні армії з 400 тис. до 3 мільйонів. Також важливо врахувати, що втрати офіцерського складу вже на кінець 1914 р. склали лише вбитими 3168 офіцерів, а вибувшиими – 22 310 офіцерів, тобто майже половина давоєнного офіцерського корпусу. Це привело до пришвидшеної підготовки офіцерських кадрів, до складу яких почали потрапляти категорії громадян, які до того не могли бути допущені через стан здоров'я, соціальний статус, неповну середню освіту. Протягом війни офіцерський склад продовжував чисельно зростати передусім за рахунок підготовки офіцерів резерву, на кінець 1915 р. офіцерський склад сягав 130 тис., а на 1 жовтня 1918 р. – 188 тис. офіцерів, з яких лише до 35 тис. були чинної служби [5, с. 194].

Висновки. Незважаючи на особливості політичного облаштування «двоєдиної» монархії, тобто фактичне існування двох окремих держав під одною короною, спільне військове міністерство, діючи від особи імператора, приділяло дуже велику увагу створенню системи єдиної підготовки офіцерського складу збройних сил, визначаючи у цьому питанні політику обох

міністерств краївої оборони (ландверу і гонведу). Тобто, попри «потрійну» структуру збройних сил монархії система підготовки їх командного складу була єдиною.

Її метою було підготувати майбутніх офіцерів збройних сил у професійному і ідеологічному плані, що попри певні об'єктивні і суб'єктивні недоліки можна назвати досягнутою. У своїй більшості офіцерський корпус Австро-Угорської армії до кінця залишався вірним присязі і зміг зберегти високий професійний рівень.

Також можна зазначити, що система військової підготовки була позбавлена дискримінації в етнічному чи релігійному сенсі.

1. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Главное Управление Генерального Штаба. Изд. отдела Генерал-Квартирмейстера, Часть I: Организация, мобилизация и состав вооруженных сил (по данным 1 января 1912 года), – СПб: Военная типография, 1912. – С. 343.

2. Адаменко Д. Императорская и королевская «фасоль». – Electronic data. – Mode of access: World Wide Web: <http://warspot.ru/8949-imperatorskaya-i-korolevskaya-fasol> (viewed on September 10, 2017). – Title from the screen.

3. Eintheilungsliste des Lehr- und Erziehungspersonales an den k. und k. Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten dem Militärknabenpensionat in Sarajevo und den k. und k. Offizierstöchter-Erziehungsinstituten im Schuljahre 1913/1914.– Wien, 1913. – S. 101.

4. Janaczek G. Tüchtige Officirs und rechtschaffene Männer: Eine historische Bilderreise zu den Militär-Erziehungs und Bildungsanstalten der k.(u.) k. Monarchie. – [Б. м.]: Vitalis, 2007. – S.140.

5. Deák I. Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918. – New York. Oxford 1990. – S. 273.

6. THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY 1914-18. For Collectors of its postal items by John Dixon-Nuttall. [Electronic ressource] Chapter 2: Military Service in Austria-Hungary 1914. Appendix C to chapter 2, Officers, military officials and non-commissioned officers. – Electronic data. – Mode of access: World Wide Web: <http://www.austrianphilately.com/dixnut/dn2.htm> (viewed on September 08, 2017). – Title from the screen.

7. Schematismus der K. K. Landwehr und der K. K. Gendarmerie der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder für 1914. – Wien, 1914. – S. 598.

8. Zoltán Miklós. Katonai neveles es kepzes az osztrák-magyar kiegészestől az I. világhaború vegeig (1867–1918). – Electronic data. – Mode of access: World Wide Web: http://www.zmne.hu/Forum/04otodik/kiegyses_.htm (viewed on September 10, 2017). – Title from the screen.

9. Wehrgesetz für das Heer in der ö-u. Monarchie. – Electronic data. – Mode of access: World Wide Web: <http://www.weltkriege.at/Justiz/wehrgesetz.htm> (viewed on September 10, 2017). – Title from the screen.

10. Безугольний А.Ю., Ковалевский Н.Ф., Ковалев В.Е. История военно-окружной системы в России 1862–1918. – Москва: Центрполиграф, 2012. – С. 463.

Надійшла до редколегії 27.12.2017 р.

Рецензент: М. Р. Надрага, кандидат історичних наук, науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Losiev Oleksandr

THE SYSTEM OF TRAINING OFFICERS IN AUSTRO-HUNGARIAN ARMY BEFORE WORLD WAR I

The article deals with the peculiarities of training officers in Austro-Hungarian army since 70's of the XIX century till the beginning of World War I. The information has been presented in chronological order. The author considers the peculiarities of the structure of Austrian army, the history of the establishment of a system of educational institutions for the professional training of officers in the army, in particular, academies, schools of cadets, and officer specialized courses.

Key words: Austro-Hungarian Armed Forces, the professional training of officers, military academies (Militärakademien), cadet schools (Kadettenschulen), one-year volunteers (Einjährig Freiwillige).

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ТА СТРУКТУРА СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

Аналізується досвід створення та організаційні структури Сил спеціальних операцій (ССО) армій провідних країн світу (США, Великобританії, Франції, ФРН, Італії). Підкреслюється, що необхідність створення ССО як складової частини збройних сил насамперед викликано змінами у характері і змісті локальних війн та збройних конфліктів. Наголошується, що досвід сучасних збройних конфліктів, висока ефективність бойових дій досягається інтенсивним застосуванням спеціально створених та відповідним чином підготовлених військовослужбовців ССО. Цим Силам відводиться одна з ключових ролей в теперішній глобальній антитерористичній війні. Вивчається структура ССО провідних армій світу.

Ключові слова: сили спеціальних операцій, спеціальна операція, НАТО.

Актуальність проблеми. Сили спеціальних операцій (далі – ССО) багатьох передових армій світу протягом другої половини ХХ ст. поступово еволюціонувалися із органів бойового забезпечення видів збройних сил до нового роду військ зі своїми специфічними завданнями та структурами. ССО були створені у національних збройних силах усіх провідних країн світу, зокрема США, Великобританії, Франції, ФРН, Італії. Необхідність створення ССО як складової частини збройних сил насамперед викликано змінами у характері і змісті локальних війн та збройних конфліктів. Необхідно зауважити, що на сьогоднішній день загальновійськовий бій перестав бути єдиним засобом досягнення перемоги. Переконливим підтвердженням тому є успішне застосування США підрозділів ССО під час бойових дій в Іраку, Югославії і Афганістані. Вивчення історії створення ССО провідних зарубіжних країн та досвіду проведення бойових дій дозволяє екстраполювати теоретичні та практичні розробки іноземних ССО на сучасні військові дії, які проводять Збройні Сили України щодо захисту суверенітету своєї держави від агресії Російської Федерації, яка триває з лютого 2014 року.

Метою даної наукової розвідки є аналіз досвіду створення та організації структури ССО провідних країн світу (США, Великобританії, Франції, ФРН, Італії).

Слюсаренко Андрій Віталійович, кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з наукової роботи, м. Львів.

© Слюсаренко А.В., 2018

В Офіційному виданні міністерства оборони США подається таке відповідне визначення спеціальних операцій: “Спеціальна операція військ (сил) у військовій справі – воєнні дії, що проводяться спеціально створеними, організованими, підготовленими, оснащеними й забезпеченими силами спеціальних операцій, що комплектуються ретельно підібраним особовим складом, з використанням спеціальної (нестандартної) тактики, і технічних засобів, які є непримітними військовим формуванням регулярних збройних сил” [1, с. 2].

Склад сил і засобів, які застосовуються у спеціальних операціях, залежить від мети операцій, умов обстановки і може включати: підрозділи спеціального призначення; аеромобільні частини; розвідувальні органи агентурної розвідки; частини психологічної боротьби; партизанські та інші іррегулярні формування, які діють в тилу противника; сили і засоби воєнно-транспортної авіації, повітряних командувань, армійської авіації; ракетні війська і артилерію; на приморських напрямках і в прикордонних районах частини ВМС та прикордонної служби.

Як показав досвід сучасних збройних конфліктів, висока ефективність бойових дій досягається інтенсивним застосуванням спеціально створених та відповідним чином підготовлених військовослужбовців сил спеціальних операцій. ССО відводиться одна з ключових ролей в теперішній глобальній антитерористичній війні.

На сьогодні США мають найбільші за чисельністю ССО, які об'єднані в Об'єднане командування сил спеціальних операцій (US SOCOM/ ОКСО) [3, С. 14]. US SOCOM / ОКСО було створене у 1987 році з метою виправлення суттєвих помилок, допущених керівництвом США при плануванні та проведенні операцій щодо врегулювання конфліктів низької інтенсивності (проти слабко озброєного противника) [4, с. 16].

ОКСО виконує три основні функції:

1. Надання підготовлених частин та підрозділів ССО у розпорядження об'єднаних бойових командувань ЗС США, американським дипломатичним представництвам та іншим урядовим установам для підготовки особового складу в проведенні спеціальних операцій.

2. Планування та керівництво окремими спеціальними операціями в регіонах за наказом вищого воєнно-політичного керівництва країни.

3. Загальне тилове та технічне забезпечення ССО [5].

Створений в структурі органів управління ССО Центр спеціальних операцій (ЦСО, Center for Operations) включає в себе Центр об'єднаних операцій (Joint Operations Center) та Центр міжвидової взаємодії (Special Operations Joint Interagency Collaboration Center).

На ЦСО покладається:

- розробка глобальних стратегій, сценаріїв;
- відпрацювання рекомендацій на застосування ССО;
- планування, управління, а також контроль за проведенням спеціальних операцій по всьому світу.

Технічну основу центру складає система СРЕ (Collaborative Planning Environment), яка функціонує на базі інформаційної мережі Інтернет [6]. Система СРЕ забезпечує надійний зв'язок командувача ОКСО з посадовими особами, які відповідають за планування і прийняття рішень в різних інстанціях, що відносяться до системи органів національної безпеки (в тому числі: МО США, ОКНІШ, міністерства видів ЗС США, регіональні об'єднані командування, розвідувальне співтовариство США, державний департамент, державне казначейство, Міністерство юстиції, енергетики, транспорту тощо).

Командування спеціальних операцій в зоні Об'єднаного Північного командування ЗС США (КСО на континенті), починаючи з жовтня 2002 року стало відповідальним не тільки за забезпечення бойової підготовки об'єднаних ССО та проведення об'єднаних, багатонаціональних та міжвидових операцій, а й почало діяти відповідно до планів командувача Північного командування ЗС в інтересах забезпечення оборони території США. Виходячи з зазначеного вище, на КСО на континенті покладено чотири основних завдання:

1. Забезпечення ОВТ ССО всіх видів ЗС на ТВД. При цьому значна увага приділяється підготовці штабів та командирів об'єднаних оперативно-тактичних угруповань.
2. Постійне вдосконалення взаємодії між об'єднаними оперативно-тактичними угрупованнями та об'єднаними ССО.
3. Сприяння інтеграції видів ЗС в об'єднанні ЗС.
4. Проведення спеціальних операцій з оборони території США [7, С. 20].

Південне командування спеціальних операцій (ПКСО) є складовою частиною Об'єднаного південного командування ЗС США.

До складу ПКСО входять три оперативних підрозділи: 3 рота 3 батальону 7 групи СпП СВ, 4 підрозділ спеціальних бойових дій (СБД) ВМС, 4 рота 160 ап ССО сухопутних військ.

ПКСО виконує наступні завдання:

1. Надання допомоги іншим державним структурам США у навчанні підрозділів місцевих ЗС щодо боротьби з виробництвом та розповсюдженням наркотиків.

2. Зміцнення регіональної стабільності шляхом надання допомоги дружнім державам в плані протидії загрозам, що націлені на їх безпеку.

3. Зміцнення дружніх зв'язків з місцевими ЗС.

4. Перебування у постійній готовності до проведення спеціальних операцій для забезпечення національних інтересів США.

Командування спеціальних операцій в Європі (ЄКСО) відповідає за управління діями підрозділів ССО по всій зоні відповідальності Об'єднаного командування ЗС США в Європі. До складу ЄКСО входять підрозділи ССО всіх видів ЗС США, які дислокуються в Європі.

Центральне командування спеціальних операцій (ЦКСО) є складовою частиною Об'єднаного центрального командування ЗС США [8]. Забезпечує передову присутність підрозділів ССО в Іраку, Афганістані, Бахрейні, Кувейті та Джібуті.

Командування спеціальних операцій в Тихоокеанській зоні (КСОТОЗ), штаб – військова база Кемп-Сміт (о. Оаху, штат Гаваї) входить до складу Об'єднаного командування ЗС США в Тихоокеанській зоні. КСОТОЗ надає допомогу у виконанні завдань Об'єднаного командування шляхом участі в програмах з розмінювання, боротьби з розповсюдженням наркотиків, двосторонніх та багатосторонніх навчаннях, шляхом проведення щорічних конференцій щодо спецоперацій в ТОЗ тощо.

Командування спеціальних операцій Кореї (КСОК), штаб – військова база Кемп-Кім (м. Йонгсан, Південна Корея) входить до складу командування ЗС США в Корейській республіці і відповідає за проведення спеціальних операцій на Корейському півострові. КСОК є єдиним регіональним командуванням спецоперацій, яке не входить до складу жодного об'єднаного командування ЗС США. Основними завданнями КСОК є підтримка готовності до застосування ССО ЗС США у випадку відновлення війни між Південною та Північною Кореєю (в цьому випадку КСОК спільно з командуванням ССО Корейської республіки

створюють єдине Спільне оперативне угруповання спеціальних бойових дій). У мирний час КСОК відповідає за планування, навчання ССО та їх участь у спільних заходах ОБП з ССО ЗС Корейської Республіки.

Об'єднане командування спеціальних операцій нараховує близько 57 тис. осіб, з яких:

- в регулярних ЗС до 44 тис. осіб (41 000 військовослужбовців та 3000 цивільних), в тому числі: ОКСО – до 5 тис. осіб, СВ – до 20 тис. осіб, ВПС – 14,5 тис. осіб, ВМС – 4 тис. осіб.;

- в організаційному резерві близько 19 000 осіб, зокрема: резерв СВ – до 12 тис. осіб, резерв ВПС – 5,5 тис. осіб, резерв ВМС – 1,4 тис. осіб [1].

Сили спеціальних операцій ЗС Великої Британії організаційно входять до складу Сухопутних військ (СВ) та Військово-Морського флоту (ВМФ). Загальне керівництво ними покладено на начальників служб спеціального призначення армії та ВМС, які підпорядковуються відповідно начальникам Головного штабу сухопутних військ та штабу ВМС і водночас є членами Комітету з розвідки та безпеки при уряді Великобританії [9, с. 12].

ССО Великої Британії включають: спеціальну повітряно-десантну службу (САС), спеціальні підрозділи повітрянодесантних військ та частини спеціального призначення ВМС.

Офіційно служба САС входить у структуру Служби (*штабу*) військової розвідки Великої Британії і підпорядковується командуванню СВ. Практично, служба вирішує завдання, що виходять за рамки завдань ЗС і діє у тісній взаємодії з Таємною розвідувальною службою MI-6.

При залученні у мирний час, а також у регіональних і локальних конфліктах, САС бере участь, головним чином, у розвідувально-диверсійних операціях військово-політичної спрямованості. У воєнний час САС самостійно виконує диверсійно-розвідувальні завдання в оперативно-тактичній глибині військ противника з метою виявлення і знищення ракетно-ядерної зброї, пунктів управління, вузлів зв'язку та інших важливих об'єктів [10, с. 19].

Організаційно частини та підрозділи спеціальних операцій Великобританії входять до складу видів збройних сил. Загальне керівництво ССО здійснює Міністерство оборони Великобританії через Штаб оборони. Оперативне керівництво покладено на Постійний об'єднаний штаб.

Основу сил спеціальних операцій Великої Британії складають три окремі полки САС (*один з яких розгорнутий за повним штатом, а два кадровані*), а також чотири навчальні центри, зокрема: розвідувальний; спеціальний; парашутний; комплектування і підготовки.

Організаційно полки спеціальної служби та 63 полк зв'язку входять до складу сухопутних військ, авіаційне крило ССпО – до штабу ПС, батальон СпО – до штабу ВМС. Рішення на їх застосування приймає Штаб оборони Великобританії, який здійснює оперативне управління через Постійний об'єднаний штаб [9, С. 12–14.].

Сили спеціальних операцій ЗС Франції створені у 1992 р. Командування спеціальних операцій (GCOS – General commandant les Operations Speciales) об'єднало під своїм керівництвом усі частини та підрозділи спеціального призначення, які знаходилися у збройних силах, та частини, які призначенні для їх забезпечення.

Частини Командування спеціальних операцій ЗС Франції призначені: „планувати, координувати, проводити на своєму рівні операції, що знаходяться в компетенції спеціально організованих підрозділів, які підготовлені і озброєні для досягнення воєнних цілей, що визначені генеральним штабом ЗС Франції” [5].

Командування спеціальними операціями діє за чотирма напрямами: співпраця, підтримка, нейтралізація, діяльність з впливу. Перший з цих напрямів – військова допомога за кордоном, яка включає в себе заходи з надання військової допомоги в навчанні військовослужбовців та підготовки підрозділів спеціального призначення іноземних армій (переважно в країнах Африки, що мають з Францією договір про військову співпрацю), а також участь в миротворчих та гуманітарних операціях за кордоном. Другий напрям – проведення військових операцій підтримки (спеціальна розвідка, диверсійні дії, пошуково-рятувальні операції). Третій – включає в себе: боротьбу з тероризмом, визволення заручників, евакуацію французьких громадян з території інших держав, проведення спеціальних заходів у країні противника у мирний час. Четвертий – проведення операцій впливу (психологічні операції та участь в організації роботи громадських організацій).

Командування безпосередньо підпорядковане генеральному штабу ЗС Франції, а командувач КСО є помічником начальника генерального штабу з питань спеціальних операцій. Під його

керівництвом КСО проводить операції та навчання за участю сил спеціальних операцій різних видів збройних сил, а також планує і координує обмін досвідом та навчання з іноземними ССО. Діючи у тісному взаємозв'язку з іншими структурами генерального штабу, командувач бере участь в уточненні воєнної доктрини в частині, що стосується мети та завдань підрозділів спеціального призначення, а також у розробці директив у відношенні підготовки особового складу ССО. У свою чергу, начальник штабу КСО забезпечує координацію дій з начальниками служб та родів військ, що не входять до складу командування.

Командування спеціальних операцій складається з 6 взаємопов'язаних між собою бюро (управлінь): операцій; спеціальної підготовки; досліджень, розвитку та інновацій; телекомунікацій та інформаційних систем; загальних питань; цивільних справ [5].

У завдання бюро операцій входить збір максимальної кількості інформації при підготовці операції. Для цього бюро тісно співпрацює з Дирекцією воєнної розвідки (DRM) та Головним управлінням зовнішньої безпеки (DGSE), які виділяють спеціалістів відповідного профілю для вирішення покладених завдань.

На бюро спеціальної підготовки покладаються завдання щодо організації та забезпечення сумісних навчань для підрозділів та частин ССО і проведення навчань та обмін досвідом з іноземними силами спеціального призначення.

Бюро досліджень, розвитку та інновацій несе відповідальність за розробку та впровадження нових зразків озброєння і спорядження для ССО. Для рішення перерахованих вище завдань при бюро існує дві групи: міжвійськова комісія практичних досліджень і група розробки (у склад групи входять інженери Головного представництва з питань озброєння). Перша з цих груп консультує штаб КСО з питань спеціальних предметів спорядження і озброєння, займається збором в одну базу даних вимог з боку підрозділів. До завдань другої групи входить тестування і випробування нових засобів озброєння в ключових галузях, наприклад, в сфері оптико-електронних засобів та зв'язку.

Бюро телекомунікацій та інформаційних систем відповідає за зберігання та використання всіх видів інформації та передачу даних в інтересах командування спеціальних операцій [5].

Бюро загальних питань, що забезпечує роботу КСО, включає до свого складу весь адміністративний апарат, а також служби фінансів та рішення загальних службових питань.

Бюро цивільних справ виділяє групи, які займаються інформаційно-психологічною боротьбою у зоні проведення спеціальних операцій. Групи в основному комплектуються з резервістів, які є спеціалістами у своїх областях (адміністрація, право, економіка, промисловість, зв'язок, маркетинг та ін.).

Для виконання покладених завдань Командуванню спеціальних операцій підпорядковані: бригада спеціальних сил СВ, спеціалізовані підрозділи ВПС та Командування морської піхоти і частин ССО ВМС.

У збройних силах ФРН частини і підрозділи, призначенні для виконання спеціальних завдань, входять до складу видів ЗС країни та здатні виконувати покладені на них завдання у всіх видах операцій як самостійно, так і в складі з'єднань Бундесверу.

Головне командування операціями спеціальних сил відповідає за організацію управління операціями підрозділів Спеціальних сил незалежно від їх видової приналежності. Основні завдання Головного командування:

- планування і управління операціями ССО Бундесверу поза межами ФРН у національних інтересах;
- проведення операцій Спеціальних сил Бундесверу в інтересах багатонаціональних штабів (НАТО);
- виконання функцій Об'єднаного штабу спеціальних операцій багатонаціональних сил;
- загальне керівництво доданими для проведення операцій силами і засобами;
- проведення загальновійськових навчань Спеціальних сил;
- розвиток Спеціальних сил та концепцій їх застосування.

У збройних силах ФРН формування ССО створені як у сухопутних військах, так і у військово-морських силах. 1 квітня 2001 р. в сухопутних військах була сформована дивізія ССО. До її складу увійшли командування і штаб, штабна рота, 26-та і 31-ша повітрянодесантні бригади, 100-та повітрянодесантна зенітно-ракетна батарея, 200-та рота глибинної розвідки, батальйон зв'язку. Загальна чисельність особового складу дивізії становить майже 10 600 осіб [12, с. 26–35]. Основні завдання дивізії спеціальних операцій:

– проведення військових операцій щодо звільнення та евакуації громадян ФРН, німецьких військовослужбовців, заручників, а також громадян інших держав з кризових регіонів та районів бойових дій;

– захист частин та підрозділів ЗС ФРН від диверсійних сил противника (в тому числі в районах дислокації та базування за кордоном);

– проведення військових операцій проти іррегулярних, терористичних та партизанських формувань;

– проведення операцій у тилу противника (розвідка, ціленаведення, знищення та виведення з ладу важливих військових та цивільних об'єктів), а також захоплення плацдармів та їх утримання до підходу основних сил.

Частини та підрозділи, що займаються проведенням психологічних операцій, зведені в 900 бригаду зв'язку, яка адміністративно підпорядковується командуванню СВ та оперативно – Оперативному командуванню бундесверу. До складу бригади входять: 950 батальйон зв'язку, 951 типографічний взвод, 952 навчальний центр підготовки спеціалістів зв'язку та 300 навчальна рота інформації [13, с. 33 – 36]. Основні завдання 900 бригади:

- вплив на морально-психологічний стан особового складу противника;

- розповсюдження дезінформації та чуток;

- участь у заходах оперативного й тактичного маскування.

Сили спеціального призначення збройних сил Італії призначенні для виконання спеціальних завдань, входять до складу з'єднань видів збройних сил країни. Так, наприклад, основні завдання 9 штурмового парашутного полку:

- ведення бойових дій в тилу противника;

- організація розвідки об'єктів противника в оперативній глибині;

- збір інформації в ході миротворчих операцій;

- здійснення морально-психологічного тиску на війська противника;

- звільнення заручників та евакуація італійських громадян;

- проведення терористичних операцій;

- організація акцій саботажу на території противника.

Основні завдання альпійського парашутного батальйону:

- виконання спеціальних завдань за наявності підвищеного рівня небезпеки;

- ведення бойових дій у важкодоступній місцевості та глибокому тилу противника;

- проведення розвідувальних заходів;

- організація диверсій та акцій саботажу;

- знищення важливих об'єктів.

Група бойових плавців-диверсантів входить до складу ВМС Італії та безпосередньо підпорядкована начальнику Головного штабу ВМС.

Головним призначенням групи є проведення спеціальних операцій в тилу противника як на суші, так і на морі; протидія диверсійним підрозділам військ противника; ведення розвідки об'єктів противника; боротьба з терористами та розмінування об'єктів; підготовка фахівців суміжних професій інших структур; проведення аварійно-рятувальних робіт.

1-й парашутний полк карабінерів є спеціальним підрозділом Військ карабінерів ЗС Італії. Структурно полк входить до складу 2 бригади дивізії Мобільних сил Військ карабінерів і залиучається як до проведення самостійних спеціальних операцій, так і до спільних з іншими частинами і підрозділами національних ЗС. Основні завдання: ведення бойових дій у важкодоступних районах (гірська, лісиста місцевість) в умовах збройного конфлікту; організація розвідки об'єктів противника; проведення операцій з блокування та розблокування районів у зонах виникнення конфлікту; організація патрулювання; збір інформації в ході миротворчих операцій; звільнення заручників та евакуація італійських громадян.

Висновки. Таким чином, в країнах НАТО у національних збройних силах сформовані підрозділи ССО та окремі органи управління (*командування*), які забезпечують найбільш ефективне їх застосування та координацію взаємодії з іншими видами ЗС і родами військ (*Об'єднане командування спеціальними операціями / США, Франція; Головне командування операціями спеціальних сил / ФРН*). Оперативне управління силами спеціальних операцій здійснюють Генеральний штаб (*Штаб оборони*) ЗС (*Франція*), ОКНШ (*США*) через відповідні командування ССО, Генеральний інспектор через оперативне командування бундесверу (*ФРН*).

Ряд країн НАТО (*Велика Британія, Італія, ФРН*) не мають об'єднаних командувань ССО та представлені тільки двома їх компонентами – наземним і морським. В цьому випадку частини та підрозділи ССО оперативно підпорядковуються командуванням видів ЗС, а в разі їх бойового застосування в інтересах збройних сил – головним штабам національних ЗС.

Сили спеціальних операцій організаційно містяться у складі Сухопутних військ та Військово-Морського флоту (*Велика Британія, ФРН*). Основу сухопутного компонента ССО (найбільшого за чисельністю) складають окремі бригади (командування) та

полки спеціального призначення (СпП), які включають: органи управління; бойові підрозділи (батальйони /роти СпП; роти глибинної розвідки); підрозділи бойового забезпечення (роти спецрадіозв'язку та зв'язку); підрозділи тилового забезпечення; підрозділи підготовки особового складу (навчальні центри). Крім того, до складу сухопутного компонента ССО (США, Франція) входять підрозділи армійської авіації (160 авіаційний полк СО та загін СО армійської авіації, відповідно), які відповідають за перекидання та забезпечення підтримки підрозділів ССО в районах оперативного призначення. В ряді європейських країн (Італія, ФРН) бойові підрозділи ССО підсилюються вертольотами зі складу бригад армійської авіації СВ.

1. North Atlantic Treaty Organization (13 December 2013). "Allied Joint Doctrine for Special Operations". NATO Standard Allied Joint Publication. Brussels: NATO Standardization Agency. AJP-3.5 (Edition A, Version 1): 1-1.
2. North Atlantic Treaty Organization (17 November 2015). "NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French)" (PDF). AAP-06 (Edition 2015). Brussels: NATO Standardization Agency: 2-S-8. Retrieved 18 September 2016.
3. Богдан Б. Силы специальных операций сухопутных войск США // Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 10. – С. 14 – 21.
4. Семенов С. Войска специального назначения армии США // Зарубежное военное обозрение. – 1986. – № 6. – С. 15 – 22.
5. U.S. Special Forces Command / www. specialoperations.com.
6. Энциклопедия спецназа. „Краповые береты”, рейнджеры, командос. – М.: Яузा, Эксмо, 2008. – 480 с.
7. Звіт про науково-дослідну роботу „Аналіз чисельності та оперативних завдань, що виконуються частинами сил спеціальних операцій провідних країн світу”. Шифр – „Число” (заключний). – НЦ СВ ЛІСВ НУ „ЛП”, м. Львів, 2009 р. – 156 с.
8. Райан М., Менн К., Стилуелл А. Энциклопедия сил специального назначения. / Пер. с английского А. Гришина; под ред. С. Дробязко. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 256 с.
9. Меженин А. Силы специального назначения вооруженных сил Великобритании / А. Меженин // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 9. – С. 12–14.
10. Прокофьев С. Силы специальных операций сухопутных войск Великобритании / С. Прокофьев // Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 3. – С. 19–26.

11. Шмелев Ю. Силы специального назначения Великобритании / Зарубежное военное обозрение. – № 9. – 2006. – С. 27–33.
12. Тороп Ю. В., Овчинникова Е. А. Силы специальных операций вооруженных сил ФРГ / Ю. В. Тороп, Е. А. Овчинникова // Армейский сборник. – 2001. – № 2. – С. 26–35.
13. Мосалев В. Силы специального назначения бундесвера / Зарубежное военное обозрение. – № 9, 2003. – С. 33–36.
14. Михайлов А. Силы специальных операций европейских стран НАТО / А. Михайлов // Зарубежное военное обозрение. 1996. – № 7. – С. 6 – 10.

Надійшла до редколегії 22.12.2017 р.

Рецензент: Д.В. Веденсев, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ.

Sliusarenko A.V.

EXPERIENCE OF CREATION OF SPECIAL OPERATIONS FORCES AND THEIR STRUCTURE IN THE WORLD'S LEADING COUNTRIES

The article analyzes the experience of creation of Special Operations Forces (SOF) and their organizational structure in the world's leading countries (the USA, Great Britain, France, FRG and Italy). It is emphasized that the experience of present-day armed conflicts, high efficiency of military operations is gained by intensive employment of specially formed SOF and properly trained servicemen. Special Operation Forces play a key role in present-day global antiterrorist war. SOF structure of the world's leading countries is also examined in the article.

Key words: Special Operations Forces, special operation, NATO.

УДК 94(430):358.1

ТКАЧУК П. П.

ХАРУК А. І.

СТВОРЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ ВАЖКИХ ПОЛЬОВИХ ГАУБИЦЬ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто історію створення та основні характеристики німецьких важких польових гаубиць. Основна увага зосереджена на базовій моделі sFH 18. Поряд із тим, проаналізовано спроби створення полегшених варіантів важкої польової гаубиці (sFH 36, sFH 40, sFH 42). Здійснено порівняльний аналіз гаубиці sFH 18 з її основними зарубіжними відповідниками – радянською гаубицєю М-10 і американською M1.

Ключові слова: Німеччина, Друга світова війна, артилерія, польова гаубиця.

Постановка проблеми та її актуальність. Формуючи структуру артилерійських частин вермахту у 1930-х рр., німецькі військові фахівці послідовно проводили лінію на «гаубизацію» дивізійної артилерії. Саме гаубиці були визнані оптимальним типом артилерійських систем для наступальних дій під час білцкригу. Основними взірцями стали дві артсистеми: 105-мм легка польова гаубиця leFH 18 і 150-мм важка гаубиця sFH 18. У типовому варіанті артополк піхотної дивізії вермахту мав три дивізіони легких гаубиць і один – важких. Важкі гаубиці застосовувались і у дивізіях інших типів. Вони стали одним з найбільш розповсюджених артилерійських систем вермахту та військ СС у Другій світовій війні. Однак досі у вітчизняній історіографії практично відсутні роботи, присвячені історії створення та удосконалення гаубиці sFH 18.

Аналіз попередніх досліджень. Досвід створення та використання німецьких важких польових гаубиць розглядався, зокрема, у працях Й. Енгельмана [1; 2] Т. Гандера і П. Чемберлена [3].

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч освіти України, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Ткачук П.П., Харук А.І., 2018

Певний інтерес становить довідник з німецької артилерії, виданий в СРСР ще у 1943 р. [4]. Автори даної статті теж досліджували окремі аспекти цього питання у монографії «Польова артилерія Другої світової війни» [5].

Мета та завдання дослідження. Дано стаття має на меті дослідити історію створення та розвитку німецьких важких польових гаубиць періоду Другої світової війни, насамперед, sFH 18 та похідних від неї.

Виклад основного матеріалу. Німецькі військові одними з перших у світі гідно оцінили якості важких польових гаубиць. У 1902–1903 рр. в кайзерівській армії сформували перші п'ять дивізіонів 150-мм гаубиць (власне, їх калібр складав 149,1 мм, але в усіх документах вони і їх наступники проходили як «15-см»). На озброєння цих дивізіонів надійшли гаубиці sFH 02. Саме вони й складали основу важкої польової артилерії, яка напередодні Першої світової війни складалась з 25 полків (840 гаубиць sFH 02) [2, р. 3].

У 1913 р. для заміни sFH 02 концерн «Крупп» створив нову 150-мм гаубицю sFH 13. Від попередниці вона відрізнялась збільшеною з 12 до 14 калібрів довжиною ствола, наявністю щита та низкою інших удосконалень. Маса sFH 13 у похідному положенні не перевищувала 3 т, що дозволяло транспортувати її шестикінним запрягом [3, р. 198]. В жовтні 1914 р. sFH 13 дебютували у бою. Під час виробництва гаубицю модернізували: пружинне гальмо відкоту замінили гідравлічним, а згодом – збільшили довжину ствола до 17 калібрів (для підвищення дальноті стрільби) і зменшили кількість нарізів (для зниження зносу ствола). Удосконалена гаубиця позначалась sFH 13 lg (langen – «довга»). Загалом виготовили 3409 гаубиць sFH 13 [6, с. 4]. Крім кайзерівської армії, вони постачались Туреччині, а після Першої світової війни потрапили на озброєння армій Бельгії, Нідерландів, Литви та Латвії [7, с. 44].

Версальський мирний договір суттєво обмежив кількість і номенклатуру артсистем (насамперед, великих калібрів), які залишались на озброєнні армії Німеччини. До того ж, заборонялась розробка нових взірців. Питання про відновлення виробництва важких артсистем постало після завершення в лютому 1927 р. роботи в Німеччині Міжсоюзницької контрольної комісії. Пропозиція відновити випуск гаубиць sFH 13 lg була відкинута – військові потребували системи зі значно більшою дальністю

стрільби та кутом горизонтального наведення. За наполяганням Відділу озброєнь сухопутних військ конструкторські бюро концернів «Крупп» і «Рейнметал» тісно співпрацювали при створенні нової важкої польової гаубиці, яка отримала позначення 15 см schwere Feldhaubitze 18 (sFH 18), тобто «15-см важка польова гаубиця зразка 1918 р.» (рік прийняття на озброєння, як і випадку з легкою гаубицею leFH 18, був фальшивим – він мав створити враження, що гаубиця була створена ще до укладення Версальського договору). Фахівці «Круппа» займалися проектуванням ствола. Усі роботи, включаючи проектування, виготовлення дослідних екземплярів та їх випробування, тривали близько трьох років [4, с. 31 – 32].

Важка польова гаубиця sFH 18 мала ствол калібром 149,1 мм і довжиною 4400 мм (29,5 калібрів), без дульного гальма. Ствол складався з труби, кожуха і казенника. Затвор – клиновий горизонтальний. Гальмо відкоту і накатник – гіdraulічні. Гальмо відкоту знаходилося в колисці, накатник – над стволом. Підйомний механізм – гвинтовий, урівноважувальний – пружинний (складався з двох колонок) [4, с. 31 – 32].

Значно довший, ніж у sFH 13, ствол нової гаубиці забезпечував снарядові максимальну початкову швидкість 520 м/с. Дальність стрільби сягала 13 300 м (для sFH 13 вона не перевищувала 8800 м).

Лафет із розсувними станинами коробчастого перерізу був уніфікований з лафетом 105-мм гармати K 18. Він забезпечував кут горизонтального наведення 60° (замість 5° для sFH 13). Діапазон кутів вертикального наведення становив від 0° до $+45^{\circ}$. В екстремічних випадках допускалось ведення вогню зі зведеними станинами, але максимальний кут піднесення при цьому не перевищував $+15^{\circ}$, а кут горизонтального наведення складав 6° [8, с. 7-8].

Платою за поліпшення вогневих характеристик sFH 18 стало значне зростання її маси порівняно із попередницею. Для економії маси довелось навіть відмовитись від щита: передбачалось, що 150-мм гаубиці будуть вести вогонь прямою наводкою з відкритих вогневих позицій лише у виняткових випадках. Але це мало допомогло. Маса системи в похідному положенні перевищувала 6 тонн – удвічі більше, ніж у sFH 13. Тому кінною тягою sFH 18 могла транспортуватись тільки роздільно. Ствол за допомогою ручної лебідки знімався з лафета і поміщався на двовісний ствольний візок, сполучений з передком.

Цей візок, а також лафет із передком транспортувались шести-кінними запрягами. Приведення гаубиці з похідного положення у бойове і, навпаки, було досить трудомістким та потребувало зусиль усіх 12 чоловік обслуги. Добре тренована обслуга витрачала на це 5–7 хвилин.

Механічною тягою гаубиця транспортувалась одним напівгусеничним тягачем. Процес приведення у похідне положення значно спрощувався: слід було лише зняти сошники зі станин, звести станини, підняти їх на передок і відтягнути ствол у похідне положення. Все це займало 3-4 хвилини. Як і багато інших німецьких артсистем, sFH 18 комплектувалась різними колесами для кінної та механічної тяги: у першому випадку використовувались колеса діаметром 1300 мм із сталевими шинами, у другому – діаметром 1230 мм із суцільними гумовими шинами [2, р. 21].

Боекомплект гаубиці sFH 18 спочатку складався із трьох типів снарядів. Основним був осколково-фугасний снаряд 15 cm Gr. 19 масою 43,62 кг. Він споряджався ударним і механічним дистанційним підривачами. При використанні дистанційного підривача і підриві на оптимальній висоті близько 10 м уламки летіли вперед на 26 м і в боки на 60–65 м, назад уламки не летіли. Коли спрацьовував ударний підривач при влученні в ґрунт уламки летіли на 20 м вперед, 50 м в боки і 6 м назад. Снаряд пробивав бетонну стіну завтовшки до 0,45 м, цегляну – до 3,05 м, піщаний ґрунт – до 5,5 м. Крім того, використовувались бетонобійний снаряд 15 cm Gr. 19 Beton масою 37,88 кг і димовий 15 cm Gr. 19 Nb масою 38,97 кг.

У другій половині 1930 – на початку 1940-х років номенклатура боєприпасів розширилась за рахунок нових взірців. На озброєння прийняли покращений осколково-фугасний снаряд 15 cm Gr. 36 FES масою 38,5 кг. Два типи снарядів призначались для боротьби з танками. Кумулятивний снаряд 15 cm Gr. 36 FES-HI/A масою 24,83 кг (перший кумулятивний снаряд, прийнятий на озброєння вермахту) міг пробити 150–200 мм броні при куті зустрічі 45° від нормалі, що дозволяло уражати танки будь-яких типів, включно із важкими. Бронебійний підкаліберний снаряд 15 cm PzGr. 39 TS важив 15 кг. На дистанції 1000 м він пробивав броню завтовшки 126 мм [9, р. 28].

Заряджання гаубиці – роздільно-гільзове. У гільзі завдовжки 260 мм з діаметром фланця 176 мм знаходився пакет і п'ять різноважних пучків пороху. Крім того, окремо перевозились

пучки № 7 і № 8 особливого заряду. При стрільбі зарядом № 7 з гільзи видаляли пакет і пучки, а замість них вкладали пучок № 7. Заряд № 8 отримували додаванням до пучка № 7 пучка № 8. Вогонь на зарядах з 1 по 6-й дозволявся без жодних обмежень. Застосування 7 і 8-го зарядів дозволялось тільки в особливих випадках і з дозволу вищого командування, а кількість пострілів на цих зарядах обмежувалась не більше ніж десятма підряд (через прискорене зношування зарядної камори) [7, с. 46].

Серійне виробництво гаубиць sFH 18 почалось наприкінці 1933 р. і тривало аж до поразки Німеччини у Другій світовій війні. Спочатку його здійснював концерн «Рейнметал-Борзіг» на заводі у Дюссельдорфі. Частина стволів надходила з заводу «Крупп». Згодом складання sFH 18 налагодили на заводах «Шпресверк» (Берлін-Шпандау), МАН (Аугсбург) і «Дьюрріс-Фюлльнер» (Бад-Вармбрунн). Уже під час Другої світової війни виробництво таких гаубиць освоїв завод «Шкода» (м. Дубніце-над-Вагем, Словаччина) [1, р. 47].

Дані про точну кількість гаубиць sFH 18, випущених у 1933 – 1945 рр., в опублікованих джерелах відсутні. Вважається, що до початку Другої світової війни вермахт отримав близько двох тисяч таких артсистем, а темп випуску досягав 30 одиниць на місяць. Після початку війни обсяги виробництва зросли, однак досягти наміченого темпу випуску 300 одиниць на місяць не вдалось. У вересні–грудні 1939 р. виготовили 190 sFH 18, 1940 р. – 580, 1941-го – 516, 1942-го – 636, 1943-го – 758. У 1944 р. було досягнуто рекордних показників випуску важких польових гаубиць – 2295 одиниць, а 1945 року виготовили 401 sFH 18. Таким чином, загальний обсяг виробництва sFH 18 склав приблизно 7,5 тисяч одиниць [1, р. 47].

У 1942 р. почалось виробництво варіанта sFH 18M, що обладнувався дульним гальмом. Завдяки цьому нововведенню вдалось зменшити навантаження, що діяли на лафт гаубиці при пострілі. Одночасно частково розв'язали проблему стрільби на 7 і 8-му зарядах, запровадивши в конструкцію зарядної камори змінні вкладиші – тепер після досягнення граничного зношення їх можна було легко замінити, тоді як раніше потрібно було замінити цілий ствол.

Гаубиця sFH 18M стала першою німецькою артилерійською системою, в боєкомплект якої увійшов активно-реактивний снаряд. Цей снаряд – 15 см R Gr – важив 45,25 кг, а дальність стрільби

ним сягала 19 000 м [4, с. 32]. Завдяки цьому гаубиця набула здатності уражати цілі на відстанях, раніше досяжних лише для 105-мм гармат K 18. Це зумовило прийняття рішення про припинення виробництва гармат K 18, хоча самі активно-реактивні снаряди були ще дуже недосконалими – наприклад, розсіювання снарядів на максимальній дальності стрільби сягало 1250 м [10, р. 75].

Серйозним недоліком гаубиці sFH 18 була її маса, що суттєво обмежувало мобільність дивізійної артилерії – в артополках піхотних дивізій вермахту використовувалась виключно кінна тяга. Тому ще у 1935 р. за вказівкою Відділу озброєнь сухопутних військ фірми «Крупп» і «Рейнметал» розпочали проектування полегшеної 150-мм гаубиці, яка мала транспортуватись одним шестикінним запрягом. Нова гаубиця – 15 cm schwere Feldhaubitze 36 (sFH 36), мала вкорочений на 890 мм ствол із дульним гальмом, а в конструкції лафета застосовували легкі сплави. Масу гаубиці вдалось знизити до прийнятної величини – 3500 кг, але максимальна дальність стрільби також дещо знизилась (до 12 500 м). Прототип sFH 36 був готовий у 1938 р., а наступного року почалось дрібносерійне виробництво. Однак вже у 1941 р. його припинили через дефіцит легких сплавів, вкрай потрібних для авіаційної промисловості [9, р. 28].

У 1938 р. «Крупп» і «Рейнметал» почали розробку ще одного варіанту 150-мм гаубиці, призначеного на цей раз виключно для транспортування механічною тягою. Конструкторам вдалось, подовживши ствол на 3 калібри, збільшити дальність стрільби до 15 675 м. Суттєво був збільшений і кут піднесення – до +70°. Дослідний екземпляр гаубиці 15 cm schwere Feldhaubitze 40 (sFH 40) був готовий у тому ж 1938 р. Але рішення про його впровадження у виробництво було заблоковане Верховним командуванням вермахту, яке вимагало у першу чергу збільшення випуску артилерійських систем, що вже знаходились у виробництві. Зрештою, у 1940 р. роботи зі створення sFH 40 були припинені [3, р. 200].

Щоб використати підготовлений запас вузлів, у 1942 р. невелику кількість стволів sFH 40, виготовлених заводом «Крупп» в Ессені, наклали на лафети гаубиць sFH 18. Такий «гібрид» отримав позначення sFH 18/40, яке пізніше змінили на sFH 42. Гаубиця виявилася не надто вдалою: порівняно із sFH 40 зменшився кут піднесення, а отже – можливість ведення вогню на короткі відстані; максимальна дальність стрільби теж дещо знизилась. До того ж, вартість гаубиці зросла на 50%

порівняно з sFH 18 – до 60 тис. рейхсмарок замість 40 тис. Тому випуск sFH 42 обмежився лише 46 одиницями [1, р. 21]. Таким чином, усі зусилля фахівців фірм «Крупп» і «Рейнметал» з уdosконалення 150-мм гаубиць виявилися марними. Аж до кінця війни основними типами таких артсистем у вермахті та військах СС залишались sFH 18 і sFH 18M.

Основні характеристики німецьких важких польових гаубиць наведені в таблиці 1 (складена за [5, с. 38-39]).

Гаубиці sFH 18 ще до початку Другої світової війни почали надходити на експорт: у 1930-х роках 24 (за іншими даними, 32) такі артсистеми купив Китай. В роки Другої світової війни sFH 18 постачались країнам-союзницям Німеччини. Зокрема, в жовтні 1940 р. 48 таких гаубиць отримала Фінляндія.

Таблиця 1

Тактико-технічні характеристики німецьких 150-мм гаубиць

Характеристики	sFH 13lg	sFH 18	sFH 36	sFH 40	sFH 42
Довжина ствола, мм/клб	2550/17	4440/29,5	3555/23,7	4875/32,5	4875/32,5
Кут вертикального наведення, град.	0, +45	0, +45	-1, +43	-1, +70	0, +45
Кут горизонтального наведення, град.	5	60	56	60	56
Швидкострільність, постр./хв	4	4	4	4	4
Маса у бойовому положенні, кг	2250	5512	3280	5680	5660
Маса в похідному положенні, кг	3000	6304	3500	6400	6480
Максимальна початкова швидкість снаряда, м/с	381	520	485	595	595
Максимальна дальність стрільби, м	8675	13 325	12 500	15 100	15 675

Наприкінці 1980-х років фінські sFH 18 пройшли модернізацію: вони отримали нові стволи калібру 152 мм. У 1941 р. 38 гаубиць sFH 18 поставили Італії [6, с. 36]. У повоєнні роки трофейні sFH 18 знаходились на озброєнні в Албанії, Югославії, Чехословаччині. Чехословацькі sFH 18 пройшли модернізацію: їх пристосували для стрільби 152-мм снарядами радянського взірця та обладнали дульними гальмами покрашеної конструкції. Така гаубиця позначалась vz. 18/47N [8, с. 31].

Гаубиці sFH 18 застосувались вермахтом і військами СС на всіх етапах війни та всіх театрах воєнних дій. Вони вважались достатньо надійною та потужною зброєю. Наявність у боєкомплекті кумулятивних та підкаліберних бронебійних снарядів дозволяла застосовувати sFH 18 як протитанковий засіб, однак використовували цю можливість вкрай рідко: великі розміри гаубиці та відсутність щитового прикриття робили гаубицю легкою мішенню на полі бою.

Після того, як вермахт зіткнувся з Червоною Армією дальність вогню sFH 18 виявилась недостатньою: радянська 152-мм гармата-гаубиця МЛ-20 стріляла на 17 300 м, а sFH 18 – лише на 13 325 м. Введення у боєкомплект гаубиці активно-реактивного снаряда допомогло мало, оскільки розсіювання нового снаряда було надто великом.

Як же виглядала sFH 18 на фоні артсистем армій противників? Клас важких гаубиць в дивізійній ланці станом на 1941 р. був наявний у трьох країнах: СРСР, Німеччині та США, де були створені й прийняті на озброєння сучасні зразки таких артсистем калібром 150–155 мм: М-10 (зразка 1938 р.; виготовлено понад 1,5 тисячі) в Радянському Союзі, sFH 18 в Німеччині (приблизно 7,5 тисячі) та М1 у США (понад 4 тисячі – без врахування післявоєнного випуску). Їхні основні характеристики наведені в таблиці 2 (складена за [5, с. 181-182]).

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика важких дивізійних гаубиць
періоду Другої світової війни**

Країна	Німеччина	США	СРСР
Тип артсистеми	sFH 18	M1	зразка 1938 р. (М-10)
Калібр, мм	149,1	155	152,4
Довжина ствола, мм/клб	4440/29,5	3099/20	3700/24,3
Кут вертикального наведення, град.	0, +45	- 5, +63	-1, +65
Кут горизонтального наведення, град.	60	49	50
Швидкострільність, постр./хв	4	2	3-4
Маса у бойовому положенні, кг	5512	5427	4100
Маса в похідному положенні, кг	6304	5800	4550
Маса осколково-фугасного снаряда, кг	43	43	40
Максимальна початкова швидкість снаряда, м/с	520	564	525
Максимальна дальність стрільби, м	13 325	14 955	12 800

Радянська гаубиця М-10 порівняно з аналогами мала найкращі масогабаритні характеристики. Це дозволяло транспортувати її одним візком не тільки механічною, але й кінною тягою (хоча штатним засобом буксирування залишався тягач). Німецька гаубиця sFH 18, як вже зазначалось, могла транспортуватись кінною тягою лише двома візками, а мобільність її на механічній тязі обмежувалась відсутністю підресорювання (у радянській М-10 і американській M1 колісний хід був підресорений). Для гаубиці М1 досить значна маса не була серйозною вадою, оскільки в армії США використовувалась виключно механічна тяга [11, р. 56].

Потужність снарядів усіх трьох гаубиць була приблизно однакова. За дальністю стрільби американська система суттєво переважала конкурентів, однак поступалась їм у швидкострільності. Причиною було картузне заряджання М1 (sFH 18 і М-10 мали роздільно-гільзове заряджання) [12, р. 77]. Однак аналізуючи ці всі параметри, ми не повинні забувати того факту, що вже з літа 1941 р. важкі гаубиці були виведені зі складу дивізійної артилерії Червоної Армії, тоді як у Німеччині вони залишались невід'ємним компонентом дивізійної артилерії до самого кінця війни. Схожою була ситуація і в США – з тією лише різницею, що в американській армії важкі гаубиці були тільки в піхотних дивізіях, а танкові їх не мали.

Загалом гаубиця sFH 18 була типовим зразком німецької артилерійської системи, спроектованої у міжвоєнний період: надійна, міцна конструкція із не надто видатними, але цілком задовільними тактико-технічними характеристиками.

1. Engelmann J. Deutsche schwere Feldhaubitzen 1934–1945 / J. Engelmann. – Friedberg: Podzun-Pallas-Verlag, 1992. – 48 p.
2. Engelmann J. German Heavy Field Artillery 1934–1945 / J. Engelmann. – Atglen: Schiffer Publication, 1995. – 48 p.
3. Gander T. Enzyklopädie deutscher Waffen 1939–1945 / T. Gander, P. Chamberlain. – Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2004. – 372 p.
4. Вооружение германской артиллерии / Под ред. В.И. Хохлова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Гос. изд-во оборон. пром-сти, 1943. – 176 с.
5. Польова артилерія Другої світової війни: Історичний нарис: Монографія / П.П. Ткачук, А.І. Харук, О.П. Красюк. – Львів: НАСВ, 2016. – 194 с.
6. Skotnicki M. 15 cm s.F.H. 13/1(Sf). Nowe życie starej haubicy / M. Skotnicki // Technika Wojskowa Historia. – 2010. – № 5. – S. 4–11.

7. Харук А. 150-мм тяжелая полевая гаубица sFH 18 / А. Харук // Наука и техника. – 2016. – № 2. – С. 44–50.
8. Skotnicki M. Ciężka haubica polowa s.F.H. 18 / M. Skotnicki. – Warszawa: ZP, 2011. – 40 s.
9. Skotnicki M. Ciężka haubica polowa s.F.H. 18 / M. Skotnicki // Nowa Technika Wojskowa. – 1998. – № 4. – S. 26–31.
10. Широкорад А.Б. Бог войны Третьего рейха / А.Б. Широко-рад. – М.: ACT, 2003. – 576 с.
11. Doyle D. High Speed Tractor: A visual history of U.S. Army's tracked artillery prime mover / D. Doyle, P. Stansell. – Delray Beach: Ampersand Publishing, 2006. – 112 p.
12. Hogg I.V. Allied Artillery of World War Two / I.V. Hogg. – London: Crowood Press, 2007. – 206 p.

Надійшла до редколегії 07.02.2018 р.

Рецензент: О.Й. Дем'янюк, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

Tkachuk Pavlo, Kharuk Andriy

CREATION OF HEAVY FIELD HOWITZERS IN GERMANY ON THE EVE AND DURING THE SECOND WORLD WAR

The article analyzes the history of creation and the main characteristics of the German heavy field howitzers. The main focus is on the base model sFH 18. It also analyzes the attempts of creating lightweight variants of heavy field howitzer (sFH 36, sFH 40 and sFH 42). A comparative analysis of howitzer sFH 18 with its main foreign correspondents – the Soviet howitzer M-10 and the American M1 – have been carried out in this work.

Keywords: Germany, Second World War, artillery, field howitzer.

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК: 94(477+470+571) „2014/2017”

БУРАКОВ Ю. В.

СУХИЙ О. М.

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ – КУРСАНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

Аналізуються результати проведеного опитування методом усної історії – глибинного інтерв’ю курсантів Національної академії сухопутних військ – учасників сучасної російсько-української війни. В інтерв’ю курсантів – учасників війни звернена увага на різноманітні аспекти перебування захисників Вітчизни на фронті. Підкреслено значення методу усної історії для створення джерельної бази історичних досліджень з новітньої історії України, зокрема з історії сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: агресія Російської Федерації, Антитерористична операція, АТО, російсько-українська війна, Збройні Сили України, усна історія.

Постановка проблеми та її актуальність. За останні чотири роки події російсько-української війни є центральними у житті країни. Навіть пережите під час Революції Гідності (осінь 2013 – зима 2014 рр.) вже сприймається не як окреме громадське волевиявлення, а радше як одна з причин збройного конфлікту на Сході України.

Життєві історії більшості оповідачів, курсантів – учасників війни на Сході України, пов’язані з подіями, пережитими на фронті. Розповіді про перебування на Сході України й службу військовиків в умовах ведення бойових дій дозволяють доповнити розуміння сучасних подій. За деякий час матеріали інтерв’ю із учасниками АТО стануть у нагоді при формуванні офіційної пам’яті про збройний конфлікт, розпочатий агресією Російської Федерації проти України у лютому 2014 року.

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного м. Львів.

Сухий Олексій Миколайович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного м. Львів.

© Бураков Ю.В., Сухий О.М., 2018

Метою статті є аналіз матеріалів інтерв'ю з військовиками – учасниками російсько-української війни, які навчаються у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (далі – НАСВ). Задум даного інтерв'ю полягав у записі спогадів та міркувань учасників Антитерористичної операції (ATO). Серед обраних респондентів були як військово-службовці, мобілізовані на військову службу, бійці добровольчих формувань, так і волонтери, які перебували у зоні АТО з березня 2014 року й дотепер.

При домовленості про запис організатори дослідження пояснювали, що отриману інформацію буде використано виключно в науково-дослідних цілях, а не для популяризації окремих сюжетів у ЗМІ.

Історіографія проблеми. Вперше запроваджено випуск матеріалів усної історії сучасної російсько-української війни у Запорізькому національному університеті. На сьогодні вийшли три випуски збірника. Перший випуск серії з історії війни побачив світ у жовтні 2015 року [1]. До нього увійшли шість інтерв'ю, записаних у серпні 2014 – лютому 2015 рр. Другий випуск став вузькотематичним і зосередився лише на 55-й окремій артилерійській бригаді [2]. Мова йде як про значення артилерії в умовах повномасштабних бойових дій, так і про комплектування бригади практично повністю місцевими запорізькими військово-службовцями. Допомога командування бригади дозволила запорізьким дослідникам опитати більшість військових, що брали участь у знаменитих боях за Донецький аеропорт. Це, безумовно, створює підґрунття для більш об'єктивного погляду на війну. Третій випуск серії «Усна історія російсько-української війни 2014–2016 років» став важливою віхою у розвиткові проекту [3]. Він засвідчив, що ініціатива вчених вийшла на системний рівень і почала трансформуватися у повноцінний науковий напрям.

Автори запорізького дослідження відзначають: «Важливою проблемою стало оприлюднення зібраних матеріалів... Усі опитувані розповідали про події, що відбуваються сьогодні й пов'язані з триваючим військовим конфліктом. Публікація інтерв'ю могла зробити людину мішенню для проросійських терористів...» [3, 12].

Одним із напрямів діяльності Інституту історичних досліджень, створеного у 1992 р. для реформування дослідження і викладання історії у Львівському національному університеті ім. І. Франка,

є впровадження нових методів історичних досліджень, зокрема й усної історії. З 1996 р. Інститут регулярно видає свій науковий журнал «Україна модерна», в якому публікуються статті, розвідки, рецензії українських та зарубіжних учених з історії України та Центрально-Східної Європи нової та новітньої доби. Один із номерів цього видання (№ 11, 2007) присвячений усній історії. З кінця 1990-х років Інститутом історичних досліджень реалізовано низку дослідницьких проектів, у яких використовувалася методика усної історії [4].

До розробки методу усної історії долучилися також вітчизняні дослідники Г. Грінченко [5], Т. Величко [6], Т. Пастушенко [7], спільна робота двох останніх авторів [8], Кісі О. [9], Ю. Бураков [10], В. Склокін, І. Реброва [11] та ін., які стосувалися інших сторінок вітчизняної історії, однак окреслюють шляхи розробки усноісторичних досліджень.

Матеріали опитування курсантів-учасників АТО зберігаються у НАСВ. Інтерв'ю за розробленим опитувальником проводили викладачі та науковці Академії [12].

Виклад основного матеріалу. Поглиблене інтерв'ю з оповідачами – курсантами НАСВ проводилися за такими блоками: біографічні дані, міркування про особисте ставлення до військового конфлікту на Сході України та участь у ньому, уточнюючі запитання. Перед записом запитували в оповідача, чи є окремі сюжети, до яких не варто звертатись під час розмови або ж вони відносяться до інформації з грифом «таємно» й не підлягають розголошенню.

Розповідь про участь у збройному конфлікті займала домінантну частину інтерв'ю, хоч їй передували окремі міркування про життя інформанта під час Революції Гідності, призову на військову службу, відрядження в зону АТО тощо. При опитуванні свідомо інтерв'юери ставили мінімум питань для того, аби співрозмовник міг самостійно відтворити своє бачення війни та її місце у власному житті.

У ході проведеного інтерв'ю з курсантами – учасниками війни, отримані такі результати: пересічний вік курсантів коливається між 19 і 29 роками. Найбільше учасників у віці 21-го року. Надзвичайно широка географія місць, з яких вони походять: м. Первомайськ Миколаївської області; м. Кам'янка-Бузька Львівської області; м. Дніпро; м. Яворів Львівської області;

м. Марганець Дніпропетровської обл.; м. Бердичів Житомирської області; село Криют Новоукраїнського району Кіровоградської області; м. Броди Львівської області; м. Коростишів Житомирської області та ін.

За родом заняття до проходження військової служби курсанти-респонденти поділилися наступним чином: військовослужбовець за контрактом (той, якому виповнилося 29 років); навчався в школі (той, якому – 19 років); строкова служба в армії; вчитель музики, навчалися в училищі; керуючий малого підприємства; студент коледжу та ін.

У графі: «Яким чином і коли потрапили на службу до ЗСУ (доброволець/контрактна служба/мобілізація)» респонденти дали наступні відповіді: підписав контракт до ЗСУ; контрактна служба; доброволець, на службу до лав ЗСУ потрапив 31 липня 2014 р.; контрактна служба – батько військовослужбовець і тому я також вирішив бути таким, як він і захищати рідну Батьківщину; доброволець 2014–2015 рр.; на початку війни мій батько пішов добровольцем, але оскільки він частково придатний до військової служби, йому сказали, що відкладуть призов; так як мій батько зразок для мене, я через рік підписав контракт (вік 21 рік) перевівся із строкової служби на контрактну; 30 липня 2014 р. вступив до Військового коледжу сержантського складу при НАСВ, а 28 лютого 2017 р. підписав контракт; з 28 січня 2015 року за мобілізацією у ЗСУ.

Графа «Чи проходили навчання перед відправленням в зону АТО? Де і скільки часу навчалися?» дає уявлення щодо рівня військової освіти і підготовки учасників АТО: проходив навчання з 28 січня 2015 р. до 27 лютого 2015 р. у частині п/п В4264 на Яворівському полігоні; навчання проходив у Військовому коледжі сержантського складу при НАСВ у м. Львові; перебував на строковій службі – номер обслуги на гарматі; навчався два місяці на Яворівському полігоні; проходив вишкіл у тренувальному центрі на 33 полігоні – «Десна»; 2 місяці проходив навчання у навчальному центрі «с. Вербляни»; навчався заочно 4 роки у Придніпровській академії будівництва та архітектури, а звідти як доброволець пішов у ЗСУ; місяць часу на Яворівському полігоні – с. Старичі; проходив навчання спочатку в «Десні», а потім півроку навчання на полігонах.

На запитання: «Що у Вашому розумінні включає в себе поняття «Батьківщина/Україна»? респонденти відповіли так: «Україна – це наша держава, де державною є українська мова»; «дім, сім'я,

рідні, земля, побратими»; «це земля, де я народився і живу, де живуть мої батьки, бабуся, дідусь, це моя земля і ніхто на ній не буде інший, крім мене»; «Україна – це самостійна незалежна держава. Земля моїх предків»; «Рідна земля, місце, де я народився»; «Це та Батьківщина, де я живу, яку обороняю, яка дає нам віру в себе»; «Рідний край, в якому я народився і живу»; «Україна – де проживаєш і хочеш надалі в ній проживати».

Важливим є запитання інтерв'ю: «Як Ви можете розтлумачити словосполучення «захисник Батьківщини/України»? Воїни витлумачили це запитання наступним чином: «людина, яка в будь-який момент зможе стати на її захист»; «це той, хто попри всі негаразди буде захисником своєї Батьківщини»; «захисник, який в зоні АТО покладе своє життя заради Батьківщини»; «той, хто боронить територіальну цілісність та народ України»; «це той, хто боронить і покращує ситуацію в країні як фізично на фронти, так і політично-громадськими діями»; «це людина, яка взяла автомат в руки і пішла захищати свою Батьківщину від ворогів, вона не здасть зброю, не піdnіме більй пропор, буде стояти до кінця»; «людина, яка не жаліє себе, цінує життя своєї сім'ї, товаришів, рідних, цінує свою землю, волю. Готовий віддати своє життя»; «на мою думку, кожен чоловік має бути військовим, щоб могти захистити нашу Батьківщину, свободу».

Аналіз програми поглиблого інтерв'ю показує, що найменше воїни подали інформації у графі «Військово-політична ситуація в Україні (у березні 2014 р. й дотепер). Більш поглиблено відповідали на питання: «Чи змінилось Ваше бачення сучасного воїна із початком військового конфлікту на Сході України?» – Відповіді: «не змінилося; так змінилося – військова підготовка усіх військовослужбовців змінилася у кращий бік; ні не змінилося – ми всі фахівці у своїй справі в зоні проведення АТО – ми всі однакові, що офіцери чи рядові солдати, військова батарея як одна велика сім'я; я вважаю, що наша армія стала діяти набагато результативніше».

Особливо важливими є відповіді респондентів на запитання: «Як можете оцінити проведення Антитерористичної операції в Україні з березня 2014 р. й дотепер?». Відповіді воїнів наступні: «В 2014 р. я ще не служив, але мені розповідали, що військо було не укомплектована як слід, тепер ми трохи більш укомплектовані, хоча все рівно велика частина допомоги надходить від волонтерів як і в 14-у, так і тепер. Оцінка бажає бути кращою»; «Судячи з

інформації, яку я маю, то оцінка позитивна. Завдяки патріотам, добровольцям ми стримали агресора і тримаємо позиції до цього моменту»; «Початок проведення АТО був дуже важкий через нестачу майже усіх потрібних засобів, але завдяки волонтерам і реформам у нашій армії стан набагато поліпшився»; «змінився в кращий бік, тому що на початок АТО не було ресурсів та досвіду деяких командирів, начальників».

Принципово важливим для характеристики морально-політичного стану воїнів є відповідь на запитання: «За що воюють хлопці на Сході України? Якими, на Вашу думку, є їхні мотиви перебування там?». Відповіді були наступними: «За мир і спокій на всій Україні, за сьогоднішнє і майбутнє наших дітей, за свою землю»; «хлопці на Сході воюють за незалежність нашої держави, адже всі ми патріоти своєї країни і вони навіть ціною свого життя будуть її захищати до нашої перемоги»; «за неньку Україну, за те щоб сім'я була захищена, щоб українська людність не страждала від насильства російського народу»; «мотив полягає у тому, що ми зобов'язані боронити кордони нашої держави, нашу землю»; «всі люди є особистостями, які переслідують свої цілі і мають свої мотиви. Хтось ішов самоствердитись, хтось з палкою ідею захищати свою землю, а хтось – бо змусили. На початку війни це були в основному ідейні мотиви та патріотизм, а нині, на жаль, стало більше «заробітчан», які прийшли за грошима» (респонденту 25 років і він доброволець); «щоб захистити свої сім'ї, свої будинки від росіян, щоб не прийшли росіяни і не гвалтували наших жінок, не виганяли українців з будинків, щоб наші діти спокійно спали і не знали, що таке війна; сім'я, дім, воля, правда, мир, розвиток, краще життя, побратими; за Україну та за український народ».

Не впоралися воїни із запитанням «Як оцінюєте логістику українського війська? Відповідали вони на це питання досить мляво, пропонувалося оцінити логістику за п'ятибалльною шкалою: «на тверду тройку з плюсом»; (без відповіді); «оцінка – 3 (за 5-ти бальною системою); «дуже добре»; «оцінюю в періоди 2014–2015 – задовільно, 2016–2017 – добре; «на 3 з плюсом». Ймовірно це запитання респонденти до кінця не зрозуміли.

Наступне запитання пов'язане з мирною професією, чи її відсутністю в учасників АТО. Відповіді були такі: «Механік-водій категорії В, С; студент заочної форми; керуючий малим

підприємством; навчався (тобто спеціальності ще не було); працював будівельником; музикант; працював у колгоспі; пекар-мукосій на місцевому хлібзаводі тощо».

Більш розлогі відповіді респонденти дали на питання: «Чим було обумовлено Ваше рішення поїхати в зону бойових дій? Чи ставили Ви перед собою певну мету або ж ціль, збираючись у таку поїздку?» Відповідь: «Я не ставив певну мету, я просто хотів допомагати нашим побратимам»; «патріотизм, сім'я, рідні, дім, ціль – боронити рідних і землю від загарбників, а також, щоб рідні не відчули весь той жах війни»; «мені хотілося їхати туди, бо там воював мій батько. Не задумуючись, я погодився їхати»; «моєю ціллю були: захист своєї землі, не допустити поширення агресії в інші області; повернення окупованих земель та відновлення рівноваги і порядку»; «я вважаю, що кожен хто хоч раз одягнув форму, зобов'язаний прийняти участь у бойових діях»; «ціль була знищити російських бойовиків і Путіна»; «там, тому що я захисник своєї Батьківщини і це мій обов'язок. Я хотів зробити все, що в моїх силах, зробити свій внесок»; «нічим не було обумовлено. Ціль була одна – захист своєї Батьківщини».

Більш розлогі відповіді респонденти давали також на запитання: «Як склалася Ваша дорога на фронт»: «Зі Львова ми поїхали до Хмельницького поїздом, потім з Хмельницького у Рубіжне, далі автобусом з Рубіжного до міста Щастя»; «не можу розповісти, бо емоції словами не передати. А в цілому дорога була складною і болісною»; «ми їхали три доби, дорога сильно виснажила, але це все не забирало в мене бажання їхати в АТО. Зі мною були мої бойові товариші, які підтримували один одного»; «Дорога була веселою. Хлопці, які були там раніше розповідали виключно позитивні моменти служби в зоні, а до «негативних звикнеш» – говорили вони. А вже в Красному Лимані, в кубрику, де я відпочивав залетів камінь! Так нас зустрічали»; «без пригод»; «переміщення в складі підрозділу потягом»; «нормально».

На питання, пов'язане із повсякденним життям на фронті: «Розкажіть про розпорядок дня, режим, житлові умови, атмосферу Вашого перебування в зоні бойових дій». Відповіді були такі: «о 6-й годині був підйом, потім мились, снідали, а якщо стріляли, могли добу не спати – дві доби, жили в бліндажах, сараїх; підйом, сніданок, робочі моменти (підготовка позицій, зброї, техніки), робота з особовим складом. Житлові умови

окопно-бліндажні»; «розпорядок дня: зранку підйом о 8-й, сніданок 8.30, шикування 9. Після обіду і протягом усього дня займалися роботою – маскування техніки, копали окопи, відправлялися на склади складати боєприпаси; дехто в нарядах стояв, рубали дрова, щоб розпалювати буржуйки. Жили в колишньому піонерському таборі, умови були нормальні. Ми собі зробили все можливе для проживання. Пили деякий час воду з річки, пізніше почали привозити в бутлях»; «вдень ми могли вільно пересуватися по посадці, піти поїсти, готували техніку до темряви. А десь після 22-ї ми виїжджали в зону, де ведуться бойові дії. Цілу ніч бойове чергування, як настає світанок ми поверталися назад і знову готувалися до ночі»; «дуже добре, як вдома, аби годували краще, дуже швидко звикаєш до повсякденного життя»; «підйом, сніданок, розвід на роботи. Житлові умови були добрі, адже самі їх собі зробили, Атмосфера постійного напруження»; «розпорядок дня, як і в частині, були зміни. Житлові умови різні, атмосфера перебування – нормальна».

Наступне запитання: «опишіть як Ви там одягалися? Чи перебували у бронежилеті та шоломі?». Відповідь: «Одягався в те, що видали ЗСУ, а також, що придбав за свій кошт, тому що в зимових берцях літом не дуже комфортно і форма зношується швидше. Носив і бронежилет, і шолом»; «одягнутий в українську форму одягу, завжди в бронежилеті та шоломі, крім робіт з технікою, в яких вони заважали»; «деколи одягав, деколи ні. Коли стріляли по російських бойовиках, то не одягав, він був зайвий, заважав, а на постах, в наряді одягав»; «одягав літом наш український піксель, а на зиму волонтери забезпечували нас теплим одягом. На позиціях бронік та каска – це обов'язкове»; «одягалися по погоді. Так, броню і шолом на позиціях носили постійно»; «одягався: штани, кітель, кофти під кітель, щоб було тепло, бо зима була дуже холодна, в нарядах було дуже холодно. В нарядах перебував у бронежилеті і касці»; «форма одягу – волонтерське забезпечення формою (різного типу). Бронежилет і шолом лише під час бою, на бойовому чергуванні, а також на бойових виходах та штурмах»; «бронежилет навіть і не знімали. Хіба, коли йшли на обід, на вечерю, могли зняти бронежилет, коли їхали в місто. А коли заступали в наряд на блокпост, то там ніколи не знімали». Відповіді на це запитання засвідчують, що воїни зацікавлено розповідають про свої будні та засоби безпеки.

Наступне запитання стосується морального клімату у військовому середовищі. Запитання: «Чи зверталися до Вас по допомогу інші військовослужбовці? Як Ви їм допомагали?». Респонденти дали наступні відповіді: «До мене не зверталися про допомогу, бо в нас був замполіт, який всім допомагав»; «так, зверталися. Допомагав фінансово, електротехнікою, надавав медичну допомогу, технічну допомогу, морально-психологічну, допомагав з житлом»; «ми були як сім'я, всі один одному допомагали, не було такого, щоб хтось чогось не знати чи не розумів»; «зверталися новачки, які до нас приїжджали. Був цікавий випадок під Авдіївкою. Був день, було затишно, мороз сильний. Ми сиділи біля вогню і сушили речі. Я подивився на годинник і кажу: «Давайте хлопці в укриття, бо вже вечоріє! Пішов. Вони не звернули уваги, так як не зрозуміли до чого я те сказав. Але не пройшло й 10 хвилин, як всі, хто послухався, завалились на мене зверху в окоп і очі у них були по 5 копійок»; «зверталися. Надавав грошову допомогу»; «зверталися. Чим міг то допомагав»; «Зверталися. Допомагав порадою у вирішенні їхнього питання».

Наступне запитання: «Як Ви спілкувалися з бійцями свого підрозділу протягом дня?» Відповіді: «дуже добре, були і жарти і сварки, і знову мирилися»; «намагався підтримувати колективізм у розрахунку. Після того, як всі звикли, то на позиціях звучали анекdoti i t.i.n.»; «це в основному сухо побутові питання»; «нормально спілкувались, всі були дружні»; «спілкування на одному рівні, з повагою один до одного»; «добре спілкувалися, коли стріляли допомагали один одному, прикривали».

Наступне запитання стосувалося побутового облаштування в підрозділах: «Чи залучали Вас до окремих робіт по облаштуванню підрозділу? Якщо так, то яких саме?». Респонденти надали наступні відповіді: «мене не залучали до робіт»; «морально-психологічні роботи, облаштування бліндажів, а також пункту прийому і зберігання їжі»; «залучали до маскування техніки, облаштування житла, окопів, КПП»; «облаштування житлових бліндажів та приміщень. Будівництво фортифікаційних споруд та укриттів»; «облаштування бліндажів в зоні відведення, підготовки гармати до бойової роботи»; «так залучали. Рили і облаштовували бліндажі, будували баню, ідалінню, пилили і рубали дрова»; «залучали до облаштування житла, позицій, постів»; «Залучали. Копали і облаштовували бліндажі, виконували інші роботи».

Таким чином, проаналізувавши спогади учасників АТО, можна зробити певні висновки. Події, які переживає народ України упродовж сучасної російсько-української війни ще раз засвідчили, що проголошена у 1991р. державна незалежність потребує постійного захисту, глибокого розуміння та оцінки того, що відбувається навколо нас. Саме тому на лекція та семінарських заняттях курсантів, присвячених сьогоденню, особлива увага повинна приділятися ролі учасників бойових дій на Сході України та волонтерам. Викладачі мають грунтовно опрацювати терміни «патріотизм», «нація», їх розуміння курсантами. Необхідно акцентувати увагу на тому, що патріотизм сьогодні проявляється не лише в безпосередній боротьбі на Сході із зовнішнім ворогом, не тільки в надзвичайних ситуаціях, але є звичайним станом повсякденного життя людини. Рекомендується широко використовувати документи, спогади, кіно- і фотоматеріали, звуко-записи, художні твори, які допоможуть створити на заняттях з курсантами відповідну емоційну атмосферу, підсилюючи виховний вплив навчального матеріалу.

Вважаємо, що дослідження у галузі усної історії серед курсантів – учасників війни повинні тривати й надалі. Такі дослідження сприяли би накопиченню, опрацюванню та введенню у науковий обіг джерел усної історії; розробці тематичних курсів та навчальних програм для студентів вищих військових навчальних закладів. Слід розширяти та впорядкувати базу інтер'юерів, курсантів – учасників сучасної російсько-української війни і в наступні роки.

1. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріз. нац. ун-т., Іст. ф-т, Запоріз. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій. – Вип. 1. – Київ : К.І.С., 2015.
2. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріз. нац. ун-т., Іст. ф-т, Запоріз. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій. – Вип. 2. – Київ : К.І.С., 2016.
3. Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки) / за ред. В. Мільчева та В.Мороко – Вип. 3. – Київ : К.І.С., 2016.
4. Україна Модерна, часопис, число 11, рік 2007 / Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/arkhiv/46-11>.
5. Гринченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. – Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007; Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Ред., вступ. ст. Г. Гринченко. – Х., 2004.

6. Величко Т. Всеукраинская летняя полевая школа по устной истории «Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1.
7. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України. – 2010. – Вип. 17–18. – С. 10.
8. Величко Т., Пастушенко Т. Польові школи з усної історії «Голокост очима неєврейського населення України» // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Х., 2008.
9. Кісів О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – № 11.
10. Бураков Ю. Усна історія: участь радянських військовослужбовців у війні вдалій Анголі/ Людина і техніка у визначних битвах ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 15–17 червня 2017 р. – Львів: НАСВ, 2017, с. 61–63.
11. Склокін В., Реброва І. Усна історія в Україні: заповнення «блілих плям» чи методологічний переворот? // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Х., 2008.
12. Поточний архів науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, ф.1, оп.2, спр.1.

Надійшла до редакції 25.12.2017 р.

Рецензент: Терський С.В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

**Burakov Yuriy,
Sukhyi Oleksiy**

**RUSSIAN-UKRAINIAN MODERN WAR IN MEMORIES OF
PARTICIPANTS – CADETS OF HETMAN PETRO SAHAIDACHNYI
NATIONAL ARMY ACADEMY**

The article analyses the results of the interview by means of the method of oral history – a depth interview with the cadets of the National Army Academy – participants in the present-day Russian-Ukrainian war. During the interview with cadets – participants of war a great attention was paid to various aspects of the defenders of Ukraine serving at the front. Emphasis is made on the significance of oral history for creating a baseline of historical researches on the recent history of Ukraine, in particular, the history of the current Russian-Ukrainian war.

Key words: aggression of the Russian Federation, anti-terrorist operation, ATO, Russian-Ukrainian war, Armed Forces of Ukraine, oral history.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНО- ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті розглянуто теоретико-методологічні засади оцінки ефективності заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України. Визначено понятійно-категоріальний апарат, структуру, принципи, функції оцінки ефективності інформаційно-пропагандистського забезпечення. Особлива увага зосереджена на розгляді методологічних основ оцінки виходячи з її ролі та місця у структурі процесу інформаційно-пропагандистського забезпечення військ (сил) в умовах військово-політичного конфлікту. Визначено перспективи подальших досліджень, що полягатимуть у визначенні та обґрунтуванні підходів до вибору моделей та методів оцінки ефективності заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення.

Ключові слова: інформаційно-пропагандистське забезпечення, оцінка ефективності, суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, структура оцінки, принципи, функції.

Постановка проблеми. Оцінка ефективності інформаційно-пропагандистського забезпечення (далі – ПЗ), виступаючи основним інструментом контролю висновків про результативність процесу проведення заходів ПЗ, в сучасних умовах набуває великого суспільного, морально-емоційного та стимулюючого значення. Вона є тим “імпульсом зворотного зв’язку”, на підставі якого суттєво змінюється зміст стратегії і тактики удосконалення ПЗ в Збройних Силах України на майбутній період.

Аналіз реальної військової практики показав, що сьогодні не існує типових методик розрахунку комплексної оцінки ефективності ПЗ. Такий стан справ не дозволяє забезпечити повноту та об’єктивність оцінки. В багатьох випадках саме відсутність цих знань призводить до того, що оцінка здійснюється командирами на персонально-інтуїтивному рівні. Це зумовлює суб’єктивність оцінки та її емоційне забарвлення, що у свою чергу, є причиною недооцінки її практичної і теоретичної значущості.

Зозуля Олексій Сергійович, кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України, м. Київ.

© Зозуля О. С., 2018

Ці обставини й визначають актуальність нашого дослідження, зобов'язуючи по-новому оцінити роль ППЗ, що, в свою чергу, потребує своєчасного вирішення цілого ряду проблем як теоретичного, так і практичного характеру. Серед них особливої уваги заслуговує, на наш погляд, розгляд методологічних основ оцінки ефективності заходів ППЗ. Вони набувають ще більшої актуальності з огляду на те, що за результатами соціологічного дослідження (21,5%) респондентів у зоні проведення Антитерористичної операції вважають ефективність роботи щодо інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу частин та з'єднань низькою [11].

Вирішення цієї проблеми розширить межі наукового пізнання оцінки ефективності заходів ППЗ; сприятиме розробці загальних методологічних принципів оцінки їх результативності; сприятиме виробленню єдиних, конкретних показників, за якими можна з найбільшим ступенем ймовірності судити про оптимальність функціонування системи ППЗ в Збройних Силах України.

Аналіз останніх досліджень показав, що науковці переважно розглядали питання ефективності ППЗ в Збройних Силах України через призму вдосконалення структури системи управління ППЗ в ЗСУ та оптимізації процесу організації і проведення заходів ППЗ в окремих частинах і з'єднаннях [8; 9; 13; 14; 18; 19; 25]. Разом з тим, незважаючи на значну кількість робіт, в яких розглядаються актуальні питання підвищення ефективності ППЗ, поза увагою дослідників як воєнних, так і з інших галузей науки залишилися питання оцінки ефективності заходів ППЗ як окремого інтегрального механізму системи інформаційно-психологічного забезпечення Збройних Сил України.

Метою статті є розгляд теоретико-методологічних зasad оцінки ефективності заходів інформаційно-психологічного забезпечення у Збройних Силах України.

Виклад основного матеріалу. Оцінка ефективності це важливий елемент системи ППЗ, він дозволяє визначити рівень результативності і впливу, комплексу заходів ППЗ, і проводиться з метою вибору найбільш оптимального варіанта їх реалізації або способу вдосконалення.

Завдяки оцінці можна виявити так звані “критичні точки”, моменти, що здійснюють вирішальний вплив на ефективність заходів; в подальшому, здійснюючи коригуючий вплив саме на ці

точки, організатори ПЗ і командири зможуть домогтися суттєвих позитивних змін у свідомості та поведінці особового складу, тим самим заощадивши сили, час і ресурси.

Оцінка допомагає ідентифікувати реальний стан справ, визначити шляхи закріплення успіхів і виправлення недоліків. Під час планування і проведення оцінки ставляться конкретні питання, проводиться систематичний збір інформації з різних каналів, що входять до системи ПЗ.

Дослідження теоретико-методологічних аспектів оцінки ефективності ПЗ в першу чергу, об'єктивно, потребує розкриття значення ключових термінів і понять та їх співвідношення. Категоріальний апарат проблематики, що розглядається, складається з таких основних категорій (понять), як “ефективність”, “оцінка” та “оцінка ефективності”.

Почнемо з найбільш загального і найбільш складного з “ефективності”. “Ефективність” є одним з ключових понять теорії систем, про що свідчать численні дослідження [4-6; 16; 21; 26]. В ході цих досліджень було доведено, що ефективність являє собою головний інваріант дії складної системи, що визначає її існування, перспективу розвитку і місце в надсистемі [6], та визначені її основні властивості [16].

На думку філософа М.Н. Андрющенко, “практика використання поняття “ефективність” показує, що ефективність виступає мірою можливості, але не будь-якої, а тієї, яка відображає мету людини, реалізує її ідею, тобто ефективність є міра можливості з точки зору її близькості до найбільш доцільного, необхідного (потрібного) людині результату. Більш точно, мова йде про близькість до мети в її оптимальному вираженні” [1, с. 45-46].

Історія показує, що першою сферою використання та розробки поняття ефективності була економіка. В економічній літературі поняття “ефективність” розглядається як визначення ступеня досягнення певної мети, реалізації потенційної можливості, виконання завдання [3].

У сучасній теорії і практиці соціальної роботи це поняття має декілька значень [20, с. 41]: Ефективність в сенсі продуктивності, економічності – це показник ефективності діяльності, що відображає суму результатів на одиницю витрат. Чим менші ресурсо-витрати на досягнення запланованих результатів, тим вище ефективність.

Ефективність в сенсі дієвості – це здатність досягти ефекту (результату) деяких дій, який не завжди може бути вимірюваний за допомогою кількісних показників.

Ефективність в сенсі результативності, оптимальності – це здатність досягнути наміченого результату в бажаному обсязі. Цей вид ефективності фокусується на досягненні ефекту як такому, а не на ресурсах, витрачених на його досягнення.

Ефективність як управлінська категорія розглядається як результативність функціонування системи і процесу управління, як результат взаємодії керованої і керуючої систем, тобто інтегрований результат компонентів управління [22]. Ефективність показує, якою мірою керуючий орган реалізує цілі, досягає запланованих результатів.

Із зазначеного вище стає зрозуміло, що найбільш коректним є визначення ефективності як ступеня відповідності можливих або отриманих результатів необхідним або бажаним [26]. Іншими словами, ефективність являє собою ступінь відповідності результатів функціонування системи цілям її діяльності.

Запит на підвищення ефективності ІПЗ визначив значення “оцінки” як обов'язкового компонента. Зв'язок оцінки з ефективністю особливо підкреслюється Ж. Кенелом. Оцінка як діяльність неминуче виникає для аналізу результатів і ефектів діяльності [2; 23].

За визначенням ООН, оцінка – це найбільш системне і неупереджене вивчення будь-якої діяльності, проекту, програми, стратегії, політики, теми, сектора, галузі діяльності, роботи організації і т.п. Оцінка розглядає очікувані отримані результати, процеси, контекст і причинно-наслідкові зв'язки, щоб зрозуміти, що було досягнуто, а що ні. Завдання оцінки – визначити, наскільки діяльність відповідає ситуації, наскільки ця діяльність результативна, ефективна і стійка, і який вплив вона здійснює. Висновки і рекомендації оцінки базуються на надійних і достовірних фактичних даних. Це дозволяє оперативно використовувати висновки і рекомендації оцінки для прийняття рішень [15, с. 5].

В контексті нашого дослідження та враховуючи все сказане вище, під поняттям “Оцінка” ми будемо розуміти процес формульовання і пошуку відповідей на важливі питання про ефективність діяльності.

Що стосується “Оцінки ефективності”, то існує різне розуміння даного поняття. В системній теорії оцінка ефективності є

найважливішим елементом аналізу. Відповідне значення практики оцінки ефективності як необхідного заключного етапу діяльності визначається в [2, с. 14].

Роль і функція цього етапу полягають не тільки в ретроспективному аналізі результатів, але і в коригуванні та розробці перспективних планів подальшої діяльності. Представляючи зворотній зв'язок для суб'єкта, що приймає рішення, оцінка ефективності детермінує характер і важливі ознаки майбутніх управлінських рішень.

Оцінка ефективності діяльності полягає в оцінці здібностей до досягнення поставлених цілей, виконання завдань і реалізації планів в повному обсязі з необхідною якістю у встановлений термін при оптимальному використанні організаційних, кадрових, фінансових, інформаційних та інших ресурсів.

Таким чином оцінка ефективності – це експертиза організаційного процесу діяльності, аналіз причин відхилень в її реалізації від намічених спочатку цілей.

З'ясувавши суть і основні визначення категорій та понять нашого дослідження, тепер з'ясуємо, яким чином вони повинні використовуватися в прикладному їх застосуванні щодо сфери інформаційно-пропагандистського забезпечення. Інакше кажучи, дамо визначення таким поняття, як “ефективність ПЗ”, “оцінка ефективності ПЗ” та визначимо основні методологічні підході до здійснення цього специфічного и складного виду діяльності.

Грунтуючись на єдиному офіційно затвердженному в Тимчасовій настанові з морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України, визначені поняття ПЗ [23], ми можемо дати визначення поняття “ефективність ПЗ” в його широкому розумінні.

Ефективність ПЗ – ступінь відповідності (досягнення) результатів діяльності органів військового управління, командувачів, командирів (начальників), службових осіб органів МПЗ запланованим цілям із формування в особового складу стійкої мотивації до збройного захисту територіальної цілісності, державного суверенітету України, адекватного розуміння воєнно-політичної обстановки, СПО, завдань, покладених на війська (сили), умов та особливостей їх виконання.

У вузькому розумінні ефективність ПЗ розглядається як зміна найважливіших параметрів поведінки особового складу під впливом заходів ПЗ.

З поняттям “Оцінка ефективності ІПЗ” ситуація складніша, оскільки для його визначення спершу необхідно визначити оцінку, саме якої ефективності ІПЗ ми будемо досліджувати. У зв'язку з тим, що ефективність ІПЗ можна представити через ряд її складових (ефективність системи управління і забезпечення ІПЗ ЗСУ; ефективність внутрішньо-комунікаційної роботи; ефективність військово-патріотичної роботи; ефективність культурологічної роботи; ефективність забезпечення ТЗП; ефективність впливу заходів ІПЗ), необхідно окреслити методологічні [24] засади оцінки ефективності ІПЗ, що дозволять, по-перше, уникнути деякої однобічності при розгляді ефективності, по-друге, в ході оціночної діяльності забезпечать отримання об'єктивних результатів оцінки.

Вивчення цих питань вимагає звернення до засобів філософії, насамперед аксіології. Як вже було зазначено вище, оцінка є суб'єктивним засобом вираження цінності об'єкта. Засадами для визначення ціннісної предметності ефективності ІПЗ постають потреби суб'єкта ІПЗ у відповідному рівні формування морально-бойових якостей військовослужбовців, які дозволили б йому якісно виконувати свої службові обов'язки.

Так, сучасний етап становлення Збройних Сил України повинен змінити і потреби суб'єктів ІПЗ. Проте аналіз реальної практики доводить, що цей процес йде повільно. Командири різних рівнів ще глибоко не усвідомили необхідність приведення змісту процесу проведення інформаційно-пропагандистських заходів у відповідність з характером сучасного військово-політичного конфлікту.

Основним об'єктом оцінки ефективності ІПЗ виступає конкретний військовослужбовець (група військовослужбовців) з уже сформованим спектром і рівнем розвитку морально-етичних й бойових якостей та реальний процес ІПЗ. Суб'єктом оцінки є, по перше, сам об'єкт ІПЗ, по-друге, всі, хто наділені правом оцінки (командири різних ланок, перевіряючі). У Збройних Силах України суб'єктами оцінки ефективності ІПЗ є: органи військового управління, командири, штаби, службові особи органів МПЗ усіх рівнів, військові капелани, громадські (волонтерські) організації (за згодою) тощо. Всі вони вирішують єдині загальні завдання, домагаються єдиної цілі ІПЗ і відповідно оцінюють ефективність її досягнення.

Отримані знання про предмет оцінки ефективності ПЗ, її принципи, об'єкт і суб'єкт оцінки дозволяють перейти до аналізу її структури. Поняття структури оцінки ефективності ПЗ спримоване не лише на визначення її елементного складу, а й на виявлення стійких взаємовідносин елементів: відношень взаємодії, будови, функціонування, розвитку та ін.

Таке розуміння сутнісних рис і структури оцінки ефективності ПЗ дає можливість дати наступне її визначення. Оцінка ефективності ПЗ – це специфічна діяльність (процес) її суб'єкта, в результаті якої відбувається порівняння якості проведених заходів ПЗ з оціночним еталоном задоволення потреби в формуванні у військовослужбовців такого спектра і рівня розвитку морально-правових та бойових якостей, які дозволили б їм бездоганно виконувати свій військовий обов'язок.

Знання оцінки ефективності ПЗ не може бути обмежено тільки розумінням її сутностей та особливостей. Реальний процес оцінки ефективності ПЗ є більш складним і з необхідністю ставить питання всебічного його вивчення. Дане положення орієнтую на пізнання інших атрибутів оцінки ефективності ПЗ. До них належать принципи, функції, моделі, підходи, методи і критерії оцінки ефективності ПЗ, на основі яких вона здійснюється.

Всі атрибути оцінки ефективності ПЗ у своїй взаємодії складають певну системну структуру. Тому під час дослідження оцінки ефективності ПЗ доцільно застосовувати системо-діяльнісний підхід, що допоможе з'ясуванню вихідних принципів її здійснення, оскільки сама практика показує, що справа ця надто складна. Практика проведення оцінки ПЗ показала, що, по-перше, суб'єкти ПЗ керуються велими обмеженим числом принципів, а деякі з них взагалі не виразно їх уявляють. По-друге, відсутня чітка система принципів оцінки ефективності ПЗ.

Методологічні принципи оцінки ефективності ПЗ є системою всезагальних філософських, загальнонаукових і специфічних правил і ціннісних норм. Серед загальнонаукових принципів найбільш важливими, стрижневими принципами оцінки ефективності ПЗ є принципи:

науковості – використання наукових методів, таких як аналіз, синтез, класифікація, що дозволяють досягти більшої повноти інформації про досліджуваний об'єкт;

об'єктивності – орієнтую на вибір і застосування оціночних методик, критеріїв і показників, які максимально точно та адекватно дозволяють судити про ефективність процесу або заходів ПЗ;

системності – означає систематичність оцінки ефективності; визначення ефективності з урахуванням дії всіх внутрішніх і зовнішніх факторів, повторюваність оціочних процедур з певною часовою частотою; облік і взаємоз'язок всіх видів ефективності;

комплексності – передбачає комплексне використання різних джерел інформації, оціочних методик, критеріїв і показників;

безперервності – означає визначення ефективності ПЗ на всіх етапах його функціонування;

технологічності – вимагає реалізації простих, економічних, зручних, зрозумілих, доступних технологій і методик оцінки ефективності; використання технічних, апаратних, комп'ютерних, програмних засобів.

Важливим атрибутом оцінки ефективності ПЗ постають її функції. До найважливіших функцій оцінки ефективності ПЗ відносять: регулятивну, індикативну, прогностичну, нормативну та аксіологічну.

Аксіологічна функція оцінки ефективності ПЗ – є основною, визначальною її функцією. Оцінка ефективності ПЗ ставить за кінцеву мету виявлення значущості, цінності як наявних у об'єкта спектра морально-бойових і психологічних якостей, рівня їх розвитку, так і самого процесу ПЗ.

Регулятивна функція оцінки проявляється в тому, що здійснює регуляцію відповідності цілей, змісту і результатів процесу ПЗ.

Індикативна функція оцінки ефективності ПЗ дозволяє відстежувати відношення між суб'єктом і об'єктом ПЗ, оскільки в оцінці знаходить своє відображення не тільки результат ПЗ, за яким ми робимо висновок про його ефективність, а й розкривають себе, цілі, засоби процесу ПЗ.

Прогностичну функцію оцінки ефективності ПЗ реалізувати досить складно. Адже цей прогноз повинен відповідати прояву реального рівня розвитку морально-бойових якостей в умовах воєнного часу. Звідси – підвищена вимогливість до точності прогнозу у необхідному рівні розвитку морально-бойових і психологічних якостей як результату оцінки.

Нормативна функція оцінки ефективності ПЗ полягає в тому, що в ній виражена міра оцінюваних морально-бойових і психологічних якостей та її відхилення від відповідної норми.

Типологізувати оцінку ефективності ПЗ можна за наступними зasadами: за складовими ПЗ; за функціями ПЗ; за формами ПЗ; за методами ПЗ; за засобами ПЗ; за суб'єктом оцінки; за цілями (змістом) ПЗ.

Типологізація оцінки за складовими ППЗ. До основних складових ППЗ належать: внутрішньо-комунікаційна робота; військово-патріотична робота; культурологічна робота; забезпечення ТЗП. Типологізація оцінки ефективності ППЗ у функціональному плані за основу поділу має функції, які здійснює ППЗ – світоглядна, комунікативна, інформаційна, пропагандистська, контрпропагандистська, роз'яснювальна, захисна, виховна, логіко-гносеологічна, мобілізуюча, демпфуюча, управління [10, с. 44–55].

Типологізація оцінки за формами ППЗ (усна інформаційно-пропагандистська діяльність (лекції, бесіди, доповіді, повідомлення, перекази, читання, інформування, тематичні вечори, вікторини, диспути, заняття з гуманітарної підготовки, консультації, обговорення тощо); застосування та розповсюдження друкованих інформаційно-пропагандистських матеріалів (виставки, покази, читання матеріалу, ілюстрації, самостійне вивчення, обговорення, вікторини, ярмарки, куточки інформації – правової, політичної, військово-політичної, воєнно-політичної, історичної тощо); наочна агітація та пропаганда (інформаційні бюлетені, бойові листки, листівки-бліскавки, стінні газети підрозділів, фотогазети, стенди, плакати, діаграми, гасла і заклики тощо); застосування засобів радіо, телебачення та кіно (перегляд і прослуховування інформаційних, військово-патріотичних, інформаційно-пізнавальних та інших радіо, телевізійних і кінопрограм у передбачений порядком дня час, їх обговорення, використання засобів радіо, телебачення, кіно, комп’ютерів під час проведення заходів усної інформаційно-пропагандистської діяльності) [33]. Даний вид оцінки дасть змогу з'ясувати, по-перше, яка із форм ППЗ має найбільш впливову дію на особовий склад загалом; по-друге, яка з форм найбільш ефективна в залежності від умов (мирний час, особливий період, бойові дії) і в залежності від цільової аудиторії (командний склад, військовослужбовці строкової служби, контрактники, працівники ЗСУ тощо).

Типологізація оцінки за методами ППЗ. Основні методи інформаційно-пропагандистського забезпечення є словесно-наочні, пояснювально-ілюстративні (інформаційно-рецептивні) та пояснювально-спонукальні методи [10, с. 28–31]. Типологізація оцінки за засобами ППЗ. Тимчасова настанова з морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України до засобів ППЗ відносить: штатні, штатно-табельні та не табельні, придатні до

використання технічні засоби пропаганди (далі – ТЗП), а також засоби військових та цивільних ЗМІ (телерадіокомпаній, телерадіостудій, редакцій та видавництв тощо), типографій, центрів військово-музичного мистецтва, військових оркестрів, ансамблів, закладів культури та іншої місцевої інфраструктури [23].

Типологізація оцінки за суб'єктом оцінки виходить з ідеї, що в широкому розумінні суб'єкт оцінки може виступати в якості індивіда та в якості колективу. Відтак, і оцінка може бути індивідуальною (оцінка командира), колективною (оцінка первинного військового колективу, експертна оцінка, суспільна і т.д.), безпосередньою (оцінка командира відділення, командира взводу, командира роти) і опосередкованою (оцінка представника командування, ГУМПЗ, особи, що інспектує і т.д.). Типологізація оцінки за цілями (змістом) ґрунтуються на оцінці ефективності досягнення головних цілей ПЗ (формування в особового складу системи моральних якостей, норм, принципів і переконань, розвиток етичних мотивів свідомого і сумлінного виконання військового обов'язку).

У процесі проведення оцінки ефективності велике значення має правильний вибір структури або дизайну оцінки. Структура оцінки, або дизайн оцінки, – це методична основа процесу оцінки, яка формується відповідно до її цілей і завдань.

Висновки. На основі аналізу проблематики оцінки ефективності заходів ПЗ зазначимо, що лише виключно на науковій основі, об'єктивно оцінюючи процес і результати ПЗ, можна правильно вибудувати систему пропагандистських впливів окремо на кожного військовослужбовця та особовий склад загалом, заздалегідь прогнозуючи той чи інший результат, своєчасно вносити в нього необхідні корективи.

З питань організаційних заходів щодо вдосконалення оцінки ефективності ПЗ було б доцільно:

- рекомендувати створення єдиної системи інформаційного забезпечення, що передбачатиме скоординоване ведення ПЗ на основі попередньо вироблених уніфікованих підходів;

- рекомендувати впровадження “Комплексної цільової програми вдосконалення оцінки ефективності заходів ПЗ” і методику оцінки рівня підготовленості офіцера для здійснення інформаційно-пропагандистської діяльності в підрозділі;

- рекомендувати в процесі діагностики та оцінки ефективності заходів ПЗ використовувати запропоновані в даному дослідженні критерії та показники;

- продовжувати роботу із розробки методики оцінки ефективності ПЗ;
- приділяти більше уваги забезпеченню ТЗП, їх використання в повному обсязі в ході проведення заходів ПЗ;
- ініціювати створення та вдосконалення навчально-матеріальної бази для якісного проведення заходів ПЗ;
- найбільш повно використовувати можливості клубів і бібліотек військової частини, гарнізонного Будинку офіцерів, засобів масової інформації в інтересах підвищення ефективності ПЗ;
- організаторам заходів ПЗ приділяти більше уваги для підготовки занять, постійно вдосконалювати свої методичні навички;
- запровадити інститут “особистої відповідальності” організаторів заходів ПЗ за теоретичний і методичний рівень проведених занять.

В зв'язку з актуальністю проблеми оцінки ефективності заходів ПЗ перспективи подальших досліджень вбачаються у визначенні та обґрунтуванні підходів до вибору моделей та методів оцінки ефективності заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України.

- 1. Андрющенко М.Н. Понятие эффективности и его философский смысл / М.Н. Андрющенко // Учен. записки кафедры обществ. наук вузов г. Ленинграда. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – Вып. 12. – С. 42–49.*
- 2. Бочарова А.К. Механизм оценки эффективности деятельности органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации: препринт WP14/2012/05 [Текст] / А. К. Бочарова; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 68 с.*
- 3. Галухин А.В. Оценка эффективности бюджетных расходов на реализацию долгосрочных целевых программ: теоретико-методологический аспект [Электронный ресурс] // Современные научные исследования и инновации. – 2014. – № 1. – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/> 2014/01/30882 (26.12.2016).*
- 4. Дружинин В.В. Вопросы военной системотехники / В.В. Дружинин, Д.С. Конторов. – М.: Воениздат, 1976. – 224 с.*
- 5. Дружинин В.В. Проблемы системологии / В.В. Дружинин, Д.С. Конторов – М.: Сов. радио, 1976. – 296 с.*
- 6. Дружинин В.В. Основы военной системотехники / В.В. Дружинин, Д.С. Конторов – М.: МО СССР, 1983. – 416 с.*
- 7. Зонь В.В. Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу Збройних Сил України: Навчальний посібник / В.В. Зонь, С.О. Кубіцький, В.Г. Слонімський, М.В. Великожон. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський Університет”, 2007. – 225 с.*

8. Інформаційно-комунікативні технології в гуманітарній сфері Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи: підручник / В.І. Осьодло, В.В. Стасюк, В.П. Шевчук та ін.; За заг. ред. В.Г. Радецького. – К.: НАОУ, 2007.

9. Інформаційно-пропагандистське забезпечення військ (сил) в умовах воєнно-політичного конфлікту: звіт про НДР (заключний) / Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України; кер. О.І. Холох; викон.: В.Л. Топальський [та ін.]. – К., 2017. – 318 с. – № ДР 0117U002429. – Інв. № 0217U003481.

10. Інформаційно-психологічний вплив противника на особовий склад Збройних Сил України, який бере участь у антитерористичній операції на території Донецької та Луганської областей: Аналітичний звіт за результатами соціологічного опитування. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. – 58 с.

11. Кенел Ж. Оценка и аудит программ: сходства и различия // Оценка программ: методология и практика / [под ред. А.И. Кузьмина, Р. О. Салливан, Н.А. Кошелевой]. – М.: Престо-РК, 2009. – С. 28–34.

12. Малюга В.М. Особливості інформаційно-комунікативних процесів у військових колективах: навч. посібник / В.М. Малюга. – К.: ВГІ НАОУ, 2002.

13. Малюга В.М. Основи інформації та інформаційно-пропагандистського забезпечення / В.М. Малюга, О.Л. Ходанович. – К.: ВГІ НАОУ, 2003.

14. Нормы оценки в системе ООН [Электронный ресурс] / Группа Организации Объединенных Наций по оценке (ГООНО), 2005. – 12 с. – Режим доступа: http://www.uneval.org/papersandpubs/documentdetail.jsp?doc_id=21 (26.12.2016).

15. Николаев В.И. Системотехника: методы и приложения / В.И. Николаев, В.М. Брук. – Л.: Машиностроение, Ленингр. отд-ние, 1985. – 199 с.

16. Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення в підрозділі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-bictashev.narod.ru/index/0-78> (26.12.2016). – Назва з екрана.

17. Осьодло В.І. Порадник офіцеру з питань ППЗ: Навчально-методичний посібник / В.І. Осьодло, В.І. Петрович, В.І. Савінцев. – К.: НАОУ, 2004.

18. Осьодло В.І. Основи інформації і комунікації: Навч. посібник / В.І. Осьодло, О.П. Позняков. – К.: НАОУ, 2006.

19. Оценка эффективности деятельности учреждений социальной поддержки населения / [Под ред. П.В. Романова и Е.Р. Ярской-Смирновой] // Серия “Научные доклады: независимый экономический анализ”. – М.: Московский общественный научный фонд; Центр социальной политики и гендерных исследований, 2007. – 234 с.

20. Оценка эффективности огневого поражения ударами ракет и огнем артиллерии. – СПб.: “Галлея Принт”, 2006. – 424 с.
21. Сметанюк О.А. Етимологія категорії “ефективність управління організацією” / О.А. Сметанюк, О.П. Сочівець // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 8(98). – С. 136–140.
22. Тимчасова настанова з морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України / Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 14 березня 2016 року. – К.: ГШ МОУ, 2016.
23. Філософський енциклопедичний словар. – М.: Сов. Енциклопедія, 1983.
24. Ходанович О.Л. Інформаційні технології та їх роль у системі інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України: Навч. посібник / О.Л. Ходанович – К.: ВГІ НАОУ, 2002.
25. Червоный А.А. Вероятностные методы оценки эффективности вооружения / А.А. Червоныи, В.А. Шварц, А.П. Козловцев, В.А. Чобанян. – М.: Воениздат, 1979. – 95 с.

Надійшла до редколегії 25.12.2017 р.

Рецензент: Бураков Ю.В., кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Zozulya Alexsiy

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF EFFECTIVENESS EVALUATION OF INFORMATION AND PROPAGANDA SUPPORT OF THE UKRAINIAN ARMED FORCES

The article deals with theoretical and methodological principles of the effectiveness evaluation of measures for information and propaganda support of the Ukrainian Armed Forces. It defines the conceptual-categorical apparatus, structure, principles, functions of efficiency evaluation of information and propaganda support. Particular attention is paid to the examination of the methodological basis of the evaluation, based on its role and place in the structure of the process of information and propaganda support of troops in the military-political conflict. The article determines prospects for further research which will consist in defining and grounding approaches to the selection of models and methods for effectiveness evaluation of promotional activities.

Key words: information and propaganda support, evaluation of effectiveness, subject of evaluation, object of evaluation, evaluation structure, principles, functions.

УМОВИ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У 2014 РОЦІ

У статті на підставі аналізу організації інформаційної роботи у військових частинах флоту автором зроблено спробу визначити умови та чинники впливу на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення у Військово-Морських Силах Збройних Сил України під час анексії Автономної Республіки Крим, передислокації з тимчасово окупованої території, відновлення боєздатності, дій з прикриття ділянок державного кордону в південних регіонах та участі в Антитерористичній операції на Сході України у 2014 році.

Ключові слова: інформаційно-пропагандистське забезпечення, Військово-Морські Сили Збройних Сил України, Автономна Республіка Крим.

Постановка проблеми. Військово-Морські Сили (ВМС) Збройних Сил (ЗС) України стали першими, хто зіткнувся з нищівними факторами „гібридної війни”. Інформаційні методи боротьби стали вирішальними як в ході анексії Автономної Республіки Крим, так і на початковому етапі Антитерористичної операції на Сході України. Тому узагальнення досвіду інформаційної роботи у військових частинах вітчизняного флоту у 2014 році є необхідною умовою для врахування і виправлення недоліків в її організації.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про великий інтерес до подій 2014 року в Україні. Чимало присвячені дослідження „гібридної війни” та окупації Кримського півострова [1–5]. Однак досвід організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Військово-Морських Силах Збройних Сил України, особливо під час здійснення анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, залишився поза увагою науковців.

Метою статті є визначення умов та чинників впливу на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення під час застосування Військово-Морських Сил Збройних Сил України у 2014 році.

Підопригора Ігор Іванович, ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Гуманітарного інституту Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського (м. Київ).

© Підопригора І.І., 2018

Викладення основного матеріалу. Умови, в яких організовувалося інформаційно-пропагандистське забезпечення особового складу ВМС ЗС України протягом 2014 року, визначалися характером поставлених перед флотом завдань. Хронологічно їх можна розділити на наступні етапи:

січень–лютий 2014 року – виконання завдань повсякденної діяльності в умовах невизначеності суспільно-політичної обстановки та політичної нестабільності в державі, пов’язаних з подіями на Майдані;

березень 2014 року – виконання завдань в умовах блокування кораблів та військових частин російськими військами;

квітень 2014 року – передислокація з Автономної Республіки Крим та відновлення боєздатності;

травень–листопад 2014 року – виконання завдань щодо прикриття визначених ділянок державного кордону з так званою Придністровською Молдавською Республікою;

жовтень–грудень 2014 року – підготовка та виконання завдань в ході Антiterористичної операції [6].

У таких умовах на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення ВМС ЗС України впливали такі чинники:

По-перше, відсутність чіткої державної ідеології, тобто цілісної, систематизованої сукупності базових цінностей, уявлень і поглядів, яка ґрунтується на національній ідеї та соціально-культурній ідентичності. Історія переконливо свідчить, що держава повинна мати стійку, збагачену історичним досвідом народу ідеологію, яка лежить в основі формування і розвитку суспільства й особистості [7, с. 47-48]. Національна ідея та державницька ідеологія мають бути фундаментом виховної роботи у війську [8, с.6]. Однак із розпадом СРСР зруйновано ідеали комуністичної ідеології, але в новому українському суспільстві нових не було створено та закріплено на державному рівні. Чергова спроба керівництва держави та Збройних Сил України посилити ідеологічну складову, надання виховному процесу ідейної основи вилилась у впровадження в систему підготовки військ ідеологічної роботи. З березня 2013 року введено новий вид підготовки – воєнно-ідеологічну [9–11].

Проте впровадження ідеології в свідомість людей являє собою доволі складну систему заходів та потребує багато часу. За браком часу ідеологічна складова не встигла зайняти належне їй місце у

ВМС ЗС України. Це, своєю чергою, через постійне та інтенсивне комплектування посад контрактниками не дало можливості своєчасно сформувати з певної частини військовослужбовців свідомих захисників України. Як показує власний досвід автора під час проходження служби у 36-й окремій бригаді берегової оборони, для формування стійких ідеалів щодо необхідності збройного захисту Вітчизни, вірності Військовій присязі у свідомості військовослужбовців необхідно близько року систематичної та цілеспрямованої інформаційної роботи у військовій частині. Для прикладу, в одному з підрозділів бригади усі військовослужбовці служби за контрактом – кримчани, які прослужили в підрозділі рік і більше та не бажали перейти на бік окупантів, у березні 2014 року були звільнені з військової служби та в подальшому на службу до збройних сил Російської Федерації не вступали, що свідчить про певну сформованість поглядів до ідеалів української державності. Натомість військовослужбовці-контрактники, які прослужили в підрозділі протягом 1–3 місяців, перейшли на службу окупантам.

Система комплектування військовослужбовцями служби за контрактом переважно за територіальним принципом зумовила масовий перехід військовослужбовців на службу окупантам у кінці березня 2014 року. На момент російської агресії військовослужбовці за контрактом, які проживали в Криму, складали близько 80% особового складу Військово-Морських Сил. Відсутність напруженої бойової підготовки через недофінансування перетворила військову службу на звичайну, безпечну і вигідну багатьом мешканцям півострова (перед початком протестних подій в Україні особовому складу ВМС у двічі підвищили грошове забезпечення) звичайну роботу. Небезпека військової служби та необхідність збройного захисту держави була відсунута у далеку нереалістичну площину майбутнього. Соціальні, а не оборонні питання стали головними в житті військовослужбовців, і коли настав момент необхідності захисту держави, коли в Криму виникла перша реальна, а не умовна небезпека, захисники Вітчизни почали переходити на бік агресора або просто розбігалися по домівках [3]. Події у Криму наочно продемонстрували, що практика військової служби за контрактом за територіальним принципом виявилася шкідливою.

Невірна оцінка воеино-політичної обстановки керівництвом держави, задекларована у Воєнній доктрині 2012 року, згідно з якою вважалось, що збройна агресія, в результаті якої може виникнути локальна або регіональна війна проти України, в середньостроковій перспективі є малоймовірною, сприяла ідеологічному розгубленню та створювала почуття безпечності у переважної більшості населення держави та особового складу Збройних Сил [12]. Різка зміна політичних та ідеологічних орієнтирів негативно позначилася на суспільній свідомості населення України, викликала певну ідейну розгубленість серед командирів та їх заступників з виховної роботи, які змушені були пригальмувати антиросійську агітацію, що певною мірою відбувалася протягом 2008–2009 років.

По-друге, несформованість образу ворога у свідомості військовослужбовців. З початком президентства В. Януковича позаблоковість та відмова від вступу України до НАТО сприяли зближенню з Російською Федерацією, покращили на певний час економічні та політичні відносини. У той же час формування з українців ворогів серед населення РФ не лише не призупинялося, а набуло більш активний характер. Продовжували зніматися антиукраїнські фільми, удосконалювалася теорія першості російської нації та необхідності повернення до наддержави (Російської імперії). Образ українця-ворога почав закріплюватися в свідомості певної частини населення РФ. В Україні аналогічні процеси як адекватна відповідь на вороже ставлення сусідньої держави не відбувалися.

За спогадами полковника Юлія Мамчура, під час анексії АР Крим Російською Федерацією було складно орієнтуватися, бачачи росіян з автоматами, які спрямовані на українських військовослужбовців. Адже українці і росіяни були ніби братні народи. Це все культивувалося в свідомості [2, с. 124]. Майор Олексій Нікіфоров згадує, що на переговорах з командуванням частини росіян присилали тих, кого українські військовослужбовці добре знали, проходили на одних і тих самих полігонах бойову підготовку [2, с. 146]. Де-юре не було ані воєнного стану, ані ворога. Адже цей ворог за законом мав право там перебувати – Чорноморський флот Російської Федерації чисельністю близько 20 тисяч осіб перебував в Криму згідно з відповідними міждержавними домовленостями [2, с. 319]. Незрозуміло та дезорієнтуюча

стала у ті дні й заява новопризначеною командувача ВМС ЗС України контр-адмірала Сергія Гайдука: „Упевнений: українські та російські воїни не повинні стріляти один в одного. Ще раз закликаю всіх до діалогу та переговорів на всіх рівнях” [2, с. 333]. На жаль, неправильна оцінка воєнно-політичної обстановки керівництвом держави у березні 2014 року не дала змоги швидко сформувати образ ворога у свідомості військово-службовців.

По-третє, складна суспільно-політична обстановка в державі та районах дислокації військових частин. Після повалення режиму Януковича державний апарат на певний (і в умовах кризи довгий) час втратив здатність приймати виважені рішення. Незрозумілі дії центральної влади, запізнення з прийняттям рішень, їх непродуманість викликали в особового складу відчуття, що Крим здається.

У Києві вважали, що введення воєнного стану спричинить паніку серед громадян і спровокує Путіна на подальше захоплення території України [2, с. 126]. У той же час в Криму і Севастополі відчувалося, що вище державне керівництво України не може дійти висновку і прийняти рішення, як діяти в ситуації, коли ворог наступає з території Росії, вустами її президента Володимира Путіна від своїх солдатів і офіцерів відхрещується і видає їх за „кримську самооборону” [3].

Позиція військово-політичного керівництва України щодо наших військ у Криму полягала в тому, щоб за будь-яких умов протриматися до референдуму в Криму, який був запланований нелегітимною владою на 16 березня. У Києві міркували, що після цього Росія не зможе надалі підтримувати ситуацію невизнаності окупантійних військ у Криму, змушена буде їх визнати і тоді вже не зможе розпочати наступ своїх військ на сході України – можливою тимчасовою втратою Криму відверталася повномасштабна військова агресія. Час показав, що подібна оцінка ситуації була помилковою [2, с. 285, 292-293, 364; 3]. Незрозумілими були дії керівництва держави, яке не запровадило на півострові правовий режим надзвичайного чи воєнного стану, не оголосило мобілізацію, що напевно розв’язало б руки командуванню.

Суперечливі та розмиті вказівки щодо застосування зброї, скарги більшості командирів на відсутність чітких наказів з

Києва негативно вплинули на організацію інформаційної роботи з особовим складом, знівелювали моральну готовність особового складу до збройної відсічі окупантам [13, с. 170–171].

Зрадництво вищого військового керівництва Військово-Морських Сил Збройних Сил України та командирів деяких кораблів і військових частин, їх перехід на бік окупантів у поєднанні з розвалом системи управління військами, дислокованими на території автономії, призвело до фатальних наслідків. Кораблі та військові частини не були виведені в райони бойового застосування та не встигли підвезти необхідну кількість боєприпасів до важкого озброєння, були заблоковані в пунктах базування та постійної дислокації. Неузгодженість дій призвела до того, що кожна військова частина протистояла окупантам сама по собі, не розраховуючи на допомогу інших. В умовах повної невизначеності сторони протистояння уникали бойових зіткнень [2, с. 146, 293; 13, с. 170–171]. Крім того, це підірвало довіру військовослужбовців до своїх командирів.

Як би там не було, але втрата Україною Криму у свідомості українців буде пов’язуватися з відвертою зрадою адміралів Ю. Ільїна, С. Єлісеєва, Д. Березовського, Д. Шакури та нездатністю штабу ВМС організувати оборону Кримського півострова від агресора [3]. Перехід на службу агресору командування кораблів і військових частин розколов осавовий склад на „своїх” і „чужих”, що в свою чергу ще більше ускладнило інформаційну роботу [14].

По-четверте, відсутність цілеспрямованої інформаційної роботи з командирами та особовим складом військових частин, дислокованих на півострові. Незважаючи на певні зміни в процесі прийняття рішень роль військового керівника залишається надзвичайно важливою, а у багатьох випадках – визначальною. Нове політичне і військове керівництво України в умовах, що склалися на той час у Криму, не шукало підтримки в командах військових частин, повністю покладаючись на керівництво Військово-Морських Сил. Однак керівництво флоту в найдраматичніший момент в новітній історії України “похворіло”. Ніхто не хотів приймати рішення, брати на себе відповідальність.

Негативно впливала на ініціативність командування невпевненість у своїй подальшій долі після подій на Майдані через направлення окремих військових частин до Києва в кінці лютого

2014 року. Особисте ставлення офіцерів ВМС до подій на Майдані свідчить про солідарність представників силових структур півострова.

При відсутності єдиного задуму протистояння російській агресії на півострові робота керівництва держави з командирами військових частин у „ручному режимі” могла б істотно вплинути на ситуацію [6].

Додати впевненості командуванню могли певні гарантії нової влади. Жодних гарантій від України командири частин, напевне, не отримали, зате отримали від Росії [2, с. 177]. Інформаційно-психологічний вплив на командирів військових частин з боку російського командування, на противагу українській стороні, був послідовним та цілеспрямованим – вони дуже швидко реагували на ситуацію, і це не було імпровізацією. Гарантувалося збереження посад, військових звань та вислуги років при переході на їх бік, деяким пропонувались гроші [2, с. 146, 150–151]. Російські командири приїздили на переговори з командирами українських військових частин з солідною „світою” радників та осіб, які контролювали їхні дії. Українських командирів не те що контролювати – дати пораду було ні кому [2, с. 284].

Ще одним напрямом інформаційно-психологічного впливу на українських військовослужбовців та їх командирів було зацікавлення їх високим грошовим забезпеченням, адже вражуючу різницю в грошовому утриманні українських і російських військових вони добре знали. Плюс відсутність житла в українських військових [2, с. 300].

По-п’яте, потужний негативний інформаційно-психологічний вплив противника на особовий склад у поєднанні з інформаційною блокадою військ, повна відсутність трансляції українських телевізійних каналів та радіопрограм. В умовах нестачі інформації рівень сприйняття негативного інформаційно-психологічного впливу противника серед особового складу підвищився. Об’єктами негативного інформаційно-психологічного впливу стали в першу чергу командири військових частин, офіцерський склад та їхні сім’ї, місцеве населення в районах постійної дислокації. Перетворюючи Крим на ізольований інформаційний острів, російські військові ввечері 28 лютого 2014 року захопили усю важливу інформаційну інфраструктуру регіону. У подальшому створений у Криму інформаційний вакум поступово заповнювався

російським інформаційним продуктом. Більшість українських каналів з 1 березня були незаконно відключені, їхнє місце зайняли російські телеканали, які безальтернативно насаджували „кремлівський погляд” у свідомість кримчан. Інформаційне засилля російської сторони значно посилилося напередодні так званого референдуму [2, с. 112, 204, 264, 297, 339].

Застосування підривних соціальних технологій, тобто планування та організація акцій, в яких брало участь місцеве населення, фактично стало „м’якою” зброєю в руках агресора [16].

В умовах війни діє своєрідний соціально-психологічний закон, який відображає взаємозв'язок між станом суспільства та армії. Він свідчить, що основне джерело високого морально-психологічного стану воюючої армії знаходиться не всередині неї, а в суспільстві, інтереси якого вона захищає [15, с. 222]. У складних умовах березня 2014 року відбулося соціально-психологічне роз'єднання населення півострова через різне ставлення до подій і ослаблення соціально-психологічних зв'язків військовослужбовців з соціальними групами, що визначали суспільну думку та настрої в країні в цілому і в регіоні зокрема. У березні 2014 року мала місце відсутність розуміння продовження опору військ з боку місцевої влади, що вже де-факто співпрацювала з окупантами, та частиною місцевого населення.

Також вплив здійснювався через членів сімей військовослужбовців, особливо тих, які народилися та проживали в Криму. Ця підривна технологія спрацювала якнайкраще і дала змогу окупантам не тільки паралізувати волю багатьох військовослужбовців до опору, а й змусити їх перейти на службу агресору. Невирішення питання щодо евакуації членів сімей військовослужбовців лише погіршувало і без того складну ситуацію.

По-шосте, скорочення кількості офіцерів по роботі з особовим складом під час реформування Збройних Сил України у попередні роки. Планомірне скорочення структур по роботі з особовим складом у попередні роки призвело до того, що в Збройних Силах на початок збройної агресії у військах майже не було заступників командирів рот (батарей) та офіцерів-психологів, тобто саме тих, хто є безпосередніми організаторами інформаційно-пропагандистського забезпечення на тактичному рівні. Комплектування та підготовка офіцерів на зазначені посади і сьогодні як кількісно, так і якісно є надзвичайною проблемою.

По-сьоме, недостатня фахова підготовка офіцерів структур по роботі з особовим складом, відсутність у них базових знань з психології, соціології, теорії масових комунікацій, елементарних знань щодо особливостей впливу інформації на свідомість, почуття та поведінку військовослужбовців, основних принципів інформаційного впливу в інтересах виконання поставлених завдань. Готовність військовослужбовців до бойових дій залежить від рівня інформованості особового складу про обстановку, бойові завдання та способи їх виконання, впевненість особового складу у своєму командуванні, тобто від формування певних поглядів та установок на основі отриманої інформації [15, с. 183]. Ці погляди та установки необхідно вміти формувати.

По-восьме, непідготовленість до дій в умовах потужного негативного інформаційно-психологічного впливу противника, нездатність трансформувати існуючу систему інформаційно-пропагандистського забезпечення до умов обстановки, що склалася, та швидких її змін. Практичне виконання завдань інформаційно-пропагандистського забезпечення, які теоретично опрацьовувалися в ході численних навчань у мирний час, в умовах потужного інформаційно-психологічного впливу агресора не дало належного ефекту. Також не вдалося забезпечити оперативну доставку періодичних друкованих видань в райони виконання завдань особовим складом, що посилювало ефект „інформаційного вакууму”. Відсутність безперервного доступу до мережі Інтернет не дала зможи в умовах блокування військових частин та дій підрозділів у відриві від головних сил чи на окремих напрямках здійснювати цілодобовий моніторинг суспільно-політичної обстановки в районах дій.

По-дев'яте, неврахування досвіду організації та проведення заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення під час проведення комплексів навчань та в ході проведення миротворчих операцій. Однак саме організація інформаційно-пропагандистського забезпечення миротворчих операцій в Іраку та Косово була найбільш схожою на організацію подібних заходів під час виконання завдань поблизу кордонів з так званою Придністровською Молдавською Республікою та на початковому етапі проведення Антитерористичної операції на Сході України [17]. І хоча досвід організації інформаційно-пропагандистського забезпечення миротворчих операцій був певним чином систематизований та узагальнений, у військах він майже не вивчався та не використовувався.

По-десяте, невикористання повною мірою потенціалу наявних технічних засобів пропаганди щодо покращення інформаційної роботи з особовим складом. Прикрем є той факт, що не робилося спроб ефективно використати наявні засоби, особливо супутникового телебачення з метою забезпечення інформаційної роботи з військовослужбовцями. Також багато зразків ТЗП були застарілими, відчувався некомплект сучасних засобів.

Відсутність необхідних соціально- побутових умов для розміщення особового складу, проживання офіцерів та їхніх сімей як під час проходження служби в умовах мирного часу, так і після передислокації з тимчасово окупованої території, невиконання задекларованих державою соціальних гарантій військовослужбовцям створювали додаткову соціальну напругу та змушували посилювати роз'яснювальну роботу з питань соціально-правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

По-одинадцяте, відсутність цілеспрямованої інформаційної роботи з кримськотатарським населенням в інтересах оборони півострова. До анексії Криму Російською Федерацією кримські татари складали третій за чисельністю сегмент населення півострова, та, відповідно, ВМС ЗС України. Однак їх вважали елементом ненадійним та ставились упереджено через відмінності в релігійному світогляді, в основному через незнання особливостей ісламу та викривленого ставлення до нього як до „релігії терору”.

Помилкою було те, що заходи із висвітлення особливостей ісламу в інформаційній роботі з військовослужбовцями були епізодичними, висвітлення ж історичних подій, пов’язаних зі спільною участю українців і кримських татар у збройній боротьбі проти російських військ (що могло бстати консолідаційним фактором), взагалі не проводилося. Заступники командирів частин та підрозділів по роботі з особовим складом, які дислокувались у Криму, мали певний практичний досвід інформаційної роботи з військовослужбовцями-мусульманами та мусульманськими організаціями. Однак цей досвід ніким не вивчався.

Між тим сучасні реалії свідчать, що кримські татари в подіях березня 2014 року в Криму були чи не найсвідомішою та найвідданішою ідеям української державності частиною населення автономії. Збройний опір в Криму та підтримка його кримськотатарським народом могли б забезпечити якщо не перемогу, то

хоча б більш довготривалий опір та виграш часу. Крім того, організація співпраці зі стихійно створеними загонами самооборони могла бути використана в інтересах як оцінювання обстановки на півострові, так і інформаційної роботи серед місцевого населення в інтересах дій військ.

Низька ефективність інформаційно-пропагандистських заходів щодо збереження кадрового потенціалу. З майже 15 тисяч військовослужбовців Збройних Сил України, дислокованих у Криму, на материкову Україну вийшло близько третини [3]. Військовослужбовцям флоту, які прибули з тимчасово окупованої території, було надане право протягом трьох місяців за бажанням звільнитися з військової служби. Деякі військовослужбовці нимскористалися. При цьому, для значної частини така позиція не стала результатом свідомого вибору і базувалася на недостатній інформованості або була викликана ситуативною тривожністю чи стресовим станом. Разом з цим, стан укомплектованості та підготовленості спеціалістів на той час суттєво ускладнював відновлення бойових спроможностей і виконання завдань, що стояли перед ВМС. Подальше звільнення офіцерів і військовослужбовців військової служби за контрактом, особливо підготовлених і перспективних фахівців, призвела до погіршення ситуації та „кадрового голоду” [18, 19].

Необхідність укомплектування військових частин фахівцями в умовах відновлення боєздатності зумовлювала посилення інформаційної роботи [20]. Відсутність хоча б якоїсь оцінки дій військ з боку керівництва держави під час анексії півострова і після передислокації військових частин флоту створювала враження, що військовослужбовці, які не зрадили Присязі, державі стали не потрібні. Це породжувало недовіру до керівництва держави та Збройних Сил серед особового складу. Відсутність звернень керівництва держави по телебаченню, а також чітких вказівок щодо порядку дій викликали непорозуміння у військових колективах. Поїздки народних депутатів чи різного роду „представників” без повноважень мали нульову ефективність через неспроможність вказаних осіб вирішувати конкретні питання. А в умовах блокування військових частин, невизначеності обстановки, особливо після років обману, особовий склад не вірив обіцянкам та запевненням представників влади. Виходом із ситуації могло бстати налагодження онлайн-телемостів з

керівництвом держави та Збройних Сил з метою оперативного вирішення запитів і потреб військовослужбовці та членів їхніх сімей, обміну інформацією.

Нечітке визначення ролі та місця військовослужбовців ВМС ЗС України в подіях, пов'язаних з окупацією Криму, породжувало сумніви, незадоволення дійсним становищем і невпевненість у майбутньому. „Хто ми тепер і як після всього цього нас зустрінуть вдома? Як будуть називати?” – це питання хвилювало багатьох військовослужбовців під час передислокації з тимчасово окупованої території. Влітку 2014 року в ході спільноговиконання завдань з підрозділами інших військових частин серед особового складу мали місце конфлікти через спроби покласти вину за окупацію Криму на військовослужбовців флоту.

Взагалі відчуття того, що їх просто „використали”, було характерним для учасників багатьох локальних війн другої половини ХХ століття. Так породжувались синдроми – в'єтнамський, афганський, чеченський.

Недосконалість нормативно-правової бази з питань організації інформаційно-пропагандистського забезпечення дій військ. Нормативно-правова база з питань організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України потребувала удосконалення. Не існувало єдиного керівного документа з питань морально-психологічного забезпечення військ. Це призводило до того, що на тактичному рівні заступники командирів військових частин та підрозділів по роботі з особовим складом керувалися не одним, а кількома керівними документами, що мали певні розбіжності [6, с. 21].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що умови, в яких діяли Військово-Морські Сили Збройних Сил України впродовж 2014 року, були доволі специфічними, відмінними від тих, які прописані у бойових статутах та настановах і які відпрацьовувались в ході попередніх навчань. Специфіка виконання завдань накладала свій відбиток і на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення.

Матеріали, викладені у статті, можуть бути використані для подальшого наукового опрацювання та обґрутування необхідності удосконалення інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України.

1. *Райзінгер Х.* Російська гібридна війна. Ведення війни поза правилами традиційної колективної оборони / Х. Райзінгер, А. Гольц: Збірник лекцій XV Міжнародного тижня НАТО у Києві. – К.: НУОУ, 2015. – 144 с.
2. *Березовець Т.* Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної» війни / Т. Березовець. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 392 с.
3. *Мамчак М.* Анексія Криму. Анатомія «гібридної» війни. – Севастополь, 2014. – 522 с.
4. *Каліновська О.* Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО / О. Каліновська, О. Криштопа, Є. Назаренко, В. Трохимчук, Д. Феденко. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 510 с.
5. *Підопригора І.* Інформаційно-психологічні аспекти збройних конфліктів сучасності / І.І. Підопригора // Вісник Національного університету оборони України. – 2015. – № 2. – С. 202-208.
6. *Підопригора І.* Інформаційно-пропагандистське забезпечення військ в умовах ведення гібридної війни / І.І. Підопригора // Військова панорама. Інформаційно-аналітичний ресурс: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/19663-nformacysuno-propagandistske-zabezpechennya-vysk-v-umovah-vedennya-gbridnoyi-vyni.html>.
7. *Алещенко В.* Актуальні питання ідеології та ідеологічної роботи в українському війську / В.І. Алещенко, В.Ф. Баранівський, А.О. Кобзар, Л.В. Кримець; під заг. ред. В.Ф. Баранівського: Монографія. – К.: Золоті ворота, 2014. – 282 с.
8. *Баранівський В.Ф.* Найбільш потужна зброя армії – її ідеали / В.Ф. Баранівський // Народна Армія. – 2010. – 2 вересня.
9. Концепція ідеологічної роботи у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 5 лютого 2013 року, № 78.
10. Інструкція з організації воєнно-ідеологічної підготовки у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 20 березня 2013 року, № 188.
11. Інструкція з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 14 червня 2013 року, № 401.
12. Восenna доктрина України, затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 390/2012).
13. Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності Збройних Сил України / під заг. ред. В.М. Грицюка : матеріали науково-практичної конференції, Київ, 24 квітня 2014 р., – К.: НУОУ, 2014. – 323 с.
14. Портрет предателя. Как комбриг Сергей Стороженко Родиной торговал: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/portret-predatelya-kak-kombrig-sergei-storozhenko-rodinoi-torgoval>.

15. Стасюк В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів / В.В. Стасюк: Підручник. – К.: НАОУ, 2006. – 570 с.
16. Рущенко І. Війна і соціологія / І.П. Рущенко // Оборонний вісник. 2014. – № 7. – С. 28–32.
17. Сергієнко О. Особливості інформаційно-пропагандистського забезпечення та культурного обслуговування особового складу 6-ї омбр під час виконання завдань у Республіці Ірак / О.О. Сергієнко // Миротворча діяльність Збройних Сил України та досвід застосування підрозділів Збройних Сил України в операції багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2005.– С. 316–322.
18. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України / Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207–VII.
19. Про особливості проходження військової служби військовослужбовцями Збройних Сил України, пов’язані з тимчасовою окупацією території України / Директива Міністерства оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України від 06 травня 2014 року, № Д-1.
20. *Підопригора І.* Повертаються хлопці до війська / І.І. Підопригора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fleet.sebastopol.ua/articles/povertajutsja_hloptsi_do_vijiska/
21. *Підопригора І.* Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення підготовки і застосування 36 окремої бригади берегової оборони Військово-Морських Сил Збройних Сил України (за досвідом дій в ході анексії Автономної Республіки Крим та під час виконання завдань за призначенням після передислокації з тимчасово окупованої території) / І.І. Підопригора І. // Анексія Автономної Республіки Крим та війна на Донбасі 2014–2015 рр.: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-історичної конференції (23 вересня 2015 р.). – К.: HBIM України, 2015. – С. 62–73.

Надійшла до редколегії 25.12.2017 р.

Рецензент: *Бураков Ю.В.*, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Pidopryhora I.

Conditions and factors of influence on the organization of information and propaganda support of Naval Forces of Ukraine in 2014

In the article, based on the analysis of the organization of informational support in the military units of the fleet, the author made an attempt to determine the conditions and factors influencing the organization of information and propaganda support in the Naval Forces of Ukraine during the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, redeployment from the temporarily occupied territory, restoration of combat capability, actions to cover the areas of the state border in the southern regions and participate in the anti-terrorist operation in eastern Ukraine in 2014.

Key words: information and propaganda support, Naval Forces of Ukraine, Autonomous Republic of Crimea.

НАПРЯМИ І ФОРМИ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В ДОПОМОГУ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ У 2014–2018 рр.

Аналізуються напрями і форми волонтерського руху в допомогу Збройним Силам України, який розгорнувся після агресії Російської Федерації проти України у 2014 році. Визначається, що пік піднесення волонтерського руху зафіксовано у 2015 р., коли на території України свою діяльність поширювали понад двісті з половиною відомих волонтерських ініціативних об'єднань. Різноманітні за походженням і соціальним складом волонтерські об'єднання скеровували свою роботу в кількох пріоритетних напрямах, основним з яких були фінансова, гуманітарна підтримка воїнам АТО.

Ключові слова: волонтер, волонтерський рух, Антитерористична операція.

Актуальність проблеми зумовлена широким розмахом волонтерського руху на допомогу Збройним Силам України, яка й надалі є вагомим фактором у збройній відсічі агресії Російської Федерації. Революція Гідності та російське вторгнення до Криму, Донбасу сприяли формуванню організованої громадської взаємодопомоги спочатку революціонерам Майдану, а потім Збройним Силам України (далі – ЗСУ), які потребували докорінного матеріально-технічного забезпечення і морально-психологічного зміцнення.

Активна фаза війни Росії проти України розпочалася у час найбільшої слабкості державного управління держави (втеча колишнього керівництва країни), певної деморалізації силових структур, що унеможливило ефективну реакцію української влади. Однак за короткий час після Євромайдану в країні були проведені демократичні вибори, поновлені владні структури, мобілізовані наявні демографічні та матеріально-технічні ресурси для протидії агресії. Насамперед реанімовано військову галузь України, яку свідомо розвалювали ставленики Кремля попереднього режиму.

Метою даної публікації є визначення основних напрямів та форм волонтерського руху на допомогу ЗСУ під час збройної агресії Російської Федерації на Сході України.

Томчук Олександр Анатолійович, ад'юнкт науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Томчук О.А., 2018

Огляд джерел та літератури. Проблема українського військового волонтерства активно розглядалася у публіцистичній літературі, однак істориками наукове опрацювання теми лише починається. Так у друку і на сайті Національного інституту стратегічних досліджень з'явилася аналітична доповідь, де розглянуто зарубіжний досвід волонтерської діяльності та охарактеризовано сучасне становище українського волонтерства в умовах зовнішньої агресії [1]. На Міжнародній науковій конференції, проведений у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, військові історики Ю. Бураков, О. Турчак та П. Ткачук розглянули інформаційно-пропагандистську діяльність волонтерського руху допомоги Збройним Силам України у ході російсько-української війни [2].

Досить докладно розглядає українське волонтерство як нову форму громадянської активності О.С. Мандебура-Нога [3]. Крім істориків, тему волонтерства вивчають спеціалісти з державного управління, соціологи, політологи.

Основним джерелом наукового дослідження теми є сайти волонтерських організацій України, численна вітчизняна преса, результати соціологічних опитувань, спогади та інтерв'ю учасників волонтерського руху на допомогу ЗС України.

Виклад основного матеріалу. Події української Революції Гідності (осінь 2013 – зима 2014 рр.), зокрема, перехід її у фазу збройного протистояння після брутального розгону студентського Євромайдану, призвели до якісно нового розвитку унікального волонтерського руху допомоги, підтримки та єдності українських громадян. Мільйони людей всієї України рішуче стали на підтримку київського Майдану, організували власні майдани у своїх населених пунктах, протестуючи проти антиукраїнського режиму президента В. Януковича. Ці мільйони людей, окрім особистої участі у протестних мітингах, активно підтримали майданівців їжею, водою, ліками, засобами гігієни, захисту, теплими речами, грошима тощо.

20 лютого 2014 р. розпочалася збройна агресія Російської Федерації проти України. Загарбання Криму та частини території українського Донбасу призвели до війни на Сході України. У 2014 р. найгострішими проблемами Української армії та загалом силовиків у зоні проведення АТО були відсутність одягу та взуття, засобів захисту та спецзасобів, засобів гігієни, ліків, незадовільне

харчування. Втім, вже в кінці 2014 р. українські волонтери вийшли на вищий рівень допомоги та оснащення армії, почавши проектувати та виготовляти безпілотні літальні апарати, спецтехніку, розробляючи системи, зокрема, інноваційну технологічну систему артилерійського ведення вогню АРТА, винайшовши новітні системи виготовлення маскувальних сіток (не способом плетіння) тощо.

Російська агресія, розгортання всенародного руху в допомогу ЗСУ змусило урядові кола переглянути бюджет країни щодо збільшення видатків на оборону. У 2014 – 2016 рр. на фінансування українського війська було виділено більше коштів, аніж за всі роки незалежності. Відтак ЗСУ зміцнилися і кількісно, і якісно. Як засвідчили вишколи на Яворівському (Львівщина) та інших полігонах, а також бої в зоні АТО, військові, прикордонники і нацгвардійці, насамперед контрактники, стали майстернішими, покращилася якість їх амуніції та озброєння. Технічні потреби армії задовольняли не лише державні військові заводи у Києві, Житомирі, Харкові, Львові, але й приватні бізнес-структурі.

Новітні розробки національних виробників озброєння та військової техніки для ЗСУ продемонстрували 24 серпня 2016 і 2017 років у Києві на парадах на честь Незалежності та 6 грудня 2016 р. у Львові на честь Дня захисника Вітчизни. Останній організовано Львівським гарнізоном, насамперед Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (начальник – генерал-лейтенант П.П. Ткачук). Чимало викладачів та випускників Національної академії сухопутних військ виявили мужність у боях на Донбасі. Зокрема, перший заступник начальника Академії, досвідчений спецназівець, що пройшов вишкіл у США та у миротворчій місії в Афганістані, генерал-майор І. Гордійчук проявив мужність в зоні АТО, за що отримав звання Героя України і після видужання від важкого поранення очолив Військовий ліцей ім. І. Богуна [4].

Організацією Об'єднаних Націй у грудні 2014 р. проведено дослідження на тему: «Волонтерський рух в Україні». Встановлено, що майже четверть громадян України мали певний досвід волонтерства, або сприяли їх роботі; 9 % українців почали займатись волонтерством внаслідок початку російської агресії у 2014 р. Якщо до Революції Гідності актуальним для волонтерів була підтримка соціально незахищених верств населення, то з початком війни 70 % волонтерів зосередилися на підтримці українських

бійців та армії в цілому, ще частина сприяла вирішенню потреб внутрішньо переміщених осіб з Криму та Донбасу. Також дослідження зафіксувало, що більшість волонтерів мають вищу освіту, та значна частина належить до середнього класу [5].

Найбільше піднесення волонтерського руху зафіксовано у 2015 р., коли на території України свою діяльність поширювали понад двісті з половиною знаних волонтерських ініціативних об'єднань. Зазвичай в обласних центрах поставали своєрідні координаційні центри, що згуртували ряд громадських об'єднань у спільному прагненні допомогти українським воякам на Сході. Загалом різноманітні за походженням і соціальним складом волонтерські об'єднання скеровували свою роботу в кількох пріоритетних напрямах, основним з яких була фінансова, гуманітарна підтримка воїнам АТО. Важливою складовою роботи волонтерів стала моральна та матеріально-технічна підтримка демобілізованих військових та їх сімей.

Організаційне оформлення та робота волонтерських організацій відбувались у різноманітний спосіб: від професійних, громадських, освітніх об'єднань, коли починалося, і з ініціативи однієї або кількох людей, не пов'язаних між собою, як це було у Львові, коли щовівторка, щочетверга і щосуботи біля пам'ятника королю Данилу волонтери збиралі допомогу для земляків-добровольців. Ініціатором таких зборів була Л. Возняк – волонтер спільноти «Допоможи фронту», юрист за освітою, а заразом молода мама двох дітей.

Як згадувала сама волонтерка: «Почалося все з того, що одного разу я прочитала про те, що хлопці (воїни АТО) не мають шкарпеток... Коли я це прочитала, одразу ж написала, що о такій-то годині буду стояти біля короля Данила збирати шкарпетки. І воно потім якось закрутилося. Спочатку стояла сама, попросила подругу, щоб підстрахувала на випадок, якщо малий прокинеться. Потім прийшла ще одна жіночка. А коли збір набрав більших масштабів, люди просто приходили і залишалися. Кожного разу приходять одні і ті ж люди – 6–8 осіб, але завжди є достатня кількість, щоб допомагати» [6].

Система волонтерського руху функціонувала завдяки її людським ресурсам. Традиційно науковці застосовують класифікацію добровільних помічників в Україні, поділивши їх на три умовні групи в залежності від їх причетності до певної організаційної структури:

- 1) волонтери, які працюють при Центрах соціальних служб;
- 2) волонтери, які є членами різних громадських організацій;
- 3) волонтери, які представлені іншими категоріями населення.

У пік розвитку волонтерського руху середини 2015 р. в Україні нараховувалося понад 250 волонтерських організацій, що спеціалізувалися на вирішенні проблем, породжених російсько-українським протистоянням у Криму та на Донбасі. Координатор Ради волонтерів при Міністерстві оборони Д. Ахрамія зауважив: «Зібрати статистику було дуже складно, але враховуючи дані ЗМІ, реєстрів Мінсоцполітики, а також інформацію, подану Державними облдержадміністраціями, я нарахував 14,5 тисяч волонтерів, які професійно і постійно займаються цією діяльністю, і більше 2,5 тисяч організацій (дані мобільних операторів, Приватбанку та інші джерела). Також більше 1,5 мільйона українців хоча б один раз допомагали армії» [7].

Зрозуміло, що чисельність волонтерів та організацій постійно змінювалася. Багато з них виникли як місцеві, регіональні. Відповідно свої зусилля для допомоги українській армії географічно обмежували від області до окремої територіальної громади. Серед них відзначимо ГО «Суспільні ініціативи Козятинщини», Благодійну організацію «Фонд громади Житомир», Громадську спілку м. Полтави «Громада Полтави», 39 жіночу сотню самооборони м. Кривий Ріг та ін. До цього переліку слід додати «Полтавський батальйон небайдужих», що допомагав мобілізованим військовим, добровольчим загонам «Азов», «Донбас», «Дніпро», «Айдар», медикам, які вирушали у зону АТО, а також бійцям батальйону МВС «Полтава».

Окремі місцеві громади, не створюючи власних волонтерських структур, активно співпрацювали з великими волонтерськими об'єднаннями. Показовою є історія містечка Ямпіль Донецької області, звільненого українськими військами від російських окупантів у 2015 р., місцева влада якого всіляко сприяла переселенцям з тимчасово окупованих територій, залучаючи як місцевих волонтерів, так і всеукраїнський благодійний фонд «Соціальна співпраця», головним пріоритетом якого було впровадження Благодійної Ініціативи «Турбота & Підтримка», що передбачало декілька напрямів співпраці з місцевою владою м. Ямпіль, а саме:

- збір речей для біженців із зони АТО;
- підтримка хворих дітей;
- адресна гуманітарна допомога сім'ям, що знаходилися у скрутному матеріальному становищі.

Збір речей для біженців розпочався як відгук на потреби жертв терористичних дій влади марionеткової «ДНР». Відтак Ямпіль зумів повернутися до мирного життя та організовував допомогу іншим містам Донбасу – Шахтарську, Горлівці, з яких прибували переселенці [8].

Варіанти участі українських громадян у вирішенні проблем забезпечення та якісного озброєння армії, загалом українські волонтерські ініціативи відрізняються великим розмаїттям способів і методів збору коштів і загалом напрямів допомоги.

Загалом можна виділити наступні напрями волонтерської діяльності:

- допомога конкретним військовим частинам у зоні проведення бойових дій (закупівля та передача автомобілів, плетіння маскувальних сіток та кікімор, пошиття обмундирування, виготовлення і купівля бронежилетів, бронешоломів; інше);
- діяльність так званої «картопрафічної сотні» – створення волонтерами сучасних мап для військових, купівля і постачання вартісного електронного обладнання, тепловізорів;
- високотехнологічний напрям, а саме розробка програмістами-волонтерами для Збройних Сил спеціального софту, який не лише скороочує час для здійснення пострілу, але й збільшує точність влучання (так звана система для артилеристів ГІС «АРТА», постачання безпілотних літальних апаратів;
- медичний та реабілітаційний напрям;
- ремонтне волонтерство (ремонтні роботи з відновлення військової техніки та важкої воєнної техніки (танків, машин, бронетранспортерів);
- «чорний тюльпан» (передача тіл загиблих волонтерам як представникам української сторони); участь у пошукових роботах безвісти зниклих військовослужбовців;
- меморіальний напрям – вшанування пам'яті військових, які загинули на Сході України. Волонтери встановлюють меморіальні дошки загиблим воїнам (зокрема, на школах) та облаштовують куточки слави на їхню честь; волонтерами створена «Книги пам'яті полеглих за Україну»;
- забезпечення військовослужбовців якісним харчуванням – поширення по всій Україні так звана «кулінарна сотня», що було особливо актуальним у перший рік ведення бойових дій, але залишається й донині популярним серед бійців на фронті;

- переселенський напрям (створення центрів допомоги, центрів адаптації, допомога із придбанням та пошуком житла і роботи, збір гуманітарної допомоги для переселенців (харчі, одяг, речі, предмети домашнього вжитку), соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб, створення волонтерами електронної бази даних переселенців;
- збір та перевезення гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке проживає на території проведення бойових дій;
- вивезення цивільного населення із фронтової та прифронтової зони (наприклад, Дебальцеве, Мар'їно та інших гарячих точок);
- зауваження волонтерів до виконання державних функцій (наприклад, контроль і супровождження всіх процесів розмитнення гуманітарної допомоги; «волонтерський десант» у Міністерстві оборони України та ряд інших фактів).

Види та способи медичної допомоги не такі різномірні, але і тут можна виділити різні напрями. Створені і функціонують благодійні організації, орієнтовані суперечко на професійну медичну допомогу пораненим. Як приклад наведемо благодійну організацію «Біотех-реабілітація поранених/Biotech-rehabilitation of injured people» – український соціальний проект для поранених в АТО (лікування травм кісток). «Біотех-реабілітація» працює спільно з медичною компанією Плауа, яка застосовує інноваційні сучасні технології. Суть лікування – подолання наслідків поранень у бійців та підготовка місць травм для відновлення клітин за допомогою клітинних технологій. Клініка приймає на лікування поранених, навіть із задавненими травмами, які не лікуються традиційними методами. Волонтери, меценати і благодійники передають кошти. Суми переказів різні – від 50 грн. до 90 800 грн., вся ця інформація оприлюднюється як на офіційній веб-сторінці організації, так і в соціальних мережах [9].

Організатор благодійного проекту «Біотех-реабілітація поранених» – засновник та генеральний директор компанії „Плауа” О. Шершнів. Партнери проекту – медична компанія „Плауа” (виконання операцій з використанням клітинних технологій), портал – narodniy.org.ua (залучення коштів для фінансування операцій), об’єднання матерів та дружин військовослужбовців «Оберіг» (збір інформації про поранених, які потребують допомоги в рамках проекту). У рамках проекту допомога надається усім постраждалим на війні – і військовим, і мирним мешканцям.

із зони бойових дій (які складають меншість). Якщо людина бажає отримати таку допомогу, вона заповнює онлайн-анкету, лікарі медичного центру „Ілауа” визначають доцільність проведення реабілітації саме за допомогою клініки. У випадку позитивного рішення лікарів організатори збирають необхідні кошти і проводять лікування у цьому медичному центрі. До того ж, клініка надає бійцям спеціальні знижки – навіть 48,15% [9].

Висновки. З початком російської агресії Україна демонструє унікальний приклад справжнього всенародного волонтерського руху, що свідчить про зрілість громадянського суспільства і патріотичний настрій більшості населення. Безперечно, допомога волонтерів Збройним Силам відіграла величезне значення для відсічі ворогу, зламала загарбницькі плани Москви щодо окупації України. Наведені вище дані лише окреслюють загальні напрями волонтерської роботи, вони не є повними і остаточними. У свою чергу, кожен із напрямів має власні інваріанти діяльності, шляхи реалізації максимально повного задоволення армійських і фронтових потреб, а також допомоги пораненим, переселенцям та іншим вразливим соціальним групам.

1. Горелов Д., Корнієвський О. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики. – Київ, 2015, – 36 с.
2. Ткачук П., Бураков Ю., Турчак О. Інформаційно-пропагандистська діяльність волонтерського руху допомоги Збройним Силам України у ході російсько-української війни, Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції, – Львів 2017, – С. 365.
3. Мандебура-Нога О.С. Волонтерство як нова форма громадської активності в Україні, Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. – Київ, 2016, С. 243–277.
4. Генерал Гордійчук: «Ми щодня стаємо сильнішими, а «імперія зла» – слабшою» // Високий замок. – 2016. – 6–12 жовтня.
5. Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західно-український вектор / [відп. ред. М. Литвин]. – Львів, 2017. – С. 7–9.
6. Волонтери фронту: Хто у Львові допомагає військовим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/volontery_frontru_hto_u_lvovi_dopo_magaie_viyiskovym_66020.html

7. В Україні 14,5 тис. волонтерів постійно допомагають армії – Ахрамія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27039296.html>

8. Благодійна ініціатива «Турбота, підтримка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/Charityinitiative_Care_Support/about/?ref=page_internal

9. People's Projekt com. Всеукраїнський центр волонтерів. Офіційний сайт «Біотекс – реабілітація поранених» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.peoplesproject.com/biotech>

Надійшла до редакції 27.12.2017 р.

Рецензент: А.Ф. Лозинський, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів.

Tomchuk OLEksandr

Directions and forms of volunteer movement to assist the Armed Forces of Ukraine in 2014–2018

The article analyzes directions and forms of the volunteer movement to assist the Armed Forces of Ukraine, which was launched after the aggression of Russian Federation against Ukraine in 2014. It is determined that the peak of growth of volunteer movement was recorded in 2015 when more than two hundred and half of the well-known volunteer initiative associations extended their activities on the territory of Ukraine. Different in origin and social composition volunteer associations organized their work in several priority areas, the main task was the financial and humanitarian support to ATO soldiers.

Key words: volunteer, volunteer movement, antiterrorist operation.

УДК 94(4).“1939–1945”:359

ХАРУК А.І.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА НА СЕРЕДЗЕМНОМУ МОРІ: СПРОБА КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Franz M. Burza nad Morzem Śródziemnym. – Napoleon V: Oświećim, 2016. – T. 1 Wojna się rozpoczyna; T. 2 Zmagania o panowanie na morzu; T. 3 Do ostatniej kropli paliwa.

Друга світова війна стала конфліктом, що точилася на різноманітних театрах воєнних дій, які суттєво різнилися один від одного не тільки географічним розташуванням, але й стратегічними умовами. Одним із них стало Середземне море. На жаль, в українській історіографії досі не створено ґрунтовного дослідження, присвяченого подіям Другої світової війни на Середземноморському театрі воєнних дій (ТВД). Не в останню чергу це зумовлюється, на нашу думку, «успадкованою» радянською традицією сприйняття цього ТВД як другорядного, неповноцінного порівняно з німецько-радянським фронтом. Досить схожою ситуація була донедавна й у польській історіографії. Та вона змінилась на краще з появою рецензованої праці доктора наук, професора Університету ім. Адама Міцкевича у Познані Мацея Франца. Дослідник поставив перед собою досить амбітну мету створити цілісний нарис історії Другої світової війни на Середземному морі. Автор надзвичайно добросовісно підійшов до пошуку матеріалу для своєї монографії. Він опрацював фонди архівних установ Італії (Archivio Storico Diplomatico, Archivio Ministero della Difesa Repubblica Italina, Archivio Storico Museo Storico Italiano della Guerra та ін.), Франції, США та деяких інших країн. Доречним доповненням до архівних студій стало ознайомлення з колекціями документів музеїв (Museo Storico Navale у Венеції, Museo Storico dell’ Aeronautica Militare у Браччіано, Imperial War Museum у Лондоні та низки інших). Професор Франц

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А.І., 2018

опрацював також величезний масив історіографії. Вважаємо, не буде перебільшенням сказати, що він ознайомився з практично усіма важливими працями, присвяченими бойовим діям на Середземноморському ТВД, виданими основними європейськими мовами. Все вищезазначене склало надійне підґрунтя для фундаментального дослідження, розрахованого на п'ять томів (у 2016 р. вийшли друком перші три з них).

Перший том – «Війна розпочинається» – складається з двох частин. Частина 1 має назву «Ситуація на Середземному морі до 1939 року». Вона містить аналіз стану військово-морських флотів та морської політики держав, що згодом брали участь у Другій світовій війні на цьому ТВД. З п'яти розділів цієї частини найбільший обсяг має перший, присвячений Італії. Дослідник аналізує історію формування військового флоту Італійського королівства, а також докладно розглядає його розвиток у міжвоєнне двадцятиліття у контексті гонки військово-морських озброєнь з Францією. Розглянуто усі типи кораблів основних класів, по кожному з яких зазначено сильні й слабкі сторони. Крім того, проаналізовано концепцію *Mare Nostrum* як основу морської політики Б. Муссоліні. У другому розділі розглянуто розвиток французького флоту у міжвоєнному десятилітті та досліджено концепцію його застосування – знову ж таки, під кутом протистояння з Італією. Третій розділ присвячений британській військово-морській політиці у Середземному морі. Тут автор аналізує економічне та військово-стратегічне значення цього регіону для Британської імперії і досліджує розвиток британського Середземноморського флоту у міжвоєнний період. Цікавою і важливою для подальшого викладу є порівняльна характеристика ланцюгів ухвалення рішень у італійському та британському флотах, а також аналіз мотивів, якими керувались очільники ВМС обох основних учасників майбутньої війни на Середземномор'ї. Нарешті, невеликі за обсягом четвертий і п'ятий розділи присвячені другорядним «гравцям» – флотам Греції та Югославії. Автор, на нашу думку, цілком обґрунтовано лишає поза рамками свого дослідження військово-морські сили Іспанії та Туреччини як країн, які дотримувались нейтралітету у Другій світовій війні. Не розглянуто ще одного учасника бойових дій на Середземноморському ТВД – Німеччину. Це теж слід визнати цілком виправданим, оскільки якоєсь цілісної Середземноморської політики у

Німеччині напередодні Другої світової війни просто не існувало, а її ангажування у бойові дії на цьому ТВД було зумовлене виключно необхідністю підтримати союзника – Італію.

Частина 2 – «Мала війна на узбіччі» – присвячена подіям 1939–1941 рр. Розпочинається ця частина з розділу «Середземне море як театр воєнних дій». На нашу думку, авторові слід було б розмістити цей розділ на самому початку праці. Річ у тім, що морська політика і заходи з розбудови флотів країнами-учасницями війни на цьому ТВД багато в чому визначались геостратегічними характеристиками театру. Тому читачеві було б доцільно ознайомитись з цими характеристиками до прочитання розділів, присвячених флотам країн-учасниць. У розділі 7 другої частини автором розглянуті дії французького та британського флотів із захисту власних комунікацій у відносно спокійний період – доки Італія дотримувалась нейтралітету. Наступний розділ присвячений подіям перших тижнів після вступу Італії у Другу світову війну. У розділі 9 автор досить докладно досліджує події неоголошеної англо-французької війни – операції британського флоту з нейтралізації французьких військово-морських сил у Середземномор'ї після капітуляції Франції. Дослідник досить докладно аналізує цей маловідомий конфлікт, пояснюючи логіку дій обох його сторін. 10-й і 11-й розділи присвячені описові первих бойових зіткнень надводних сил основних противників на Середземноморському ТВД – Італії та Великобританії (бої біля мису Стіло 8 липня і мису Спада 19 липня 1940 р.). Заключний розділ другої частини виводить нас за межі Середземноморського ТВД – у Еритрею та Червоне море. Якщо Середземноморський театр воєнних дій автор характеризує як «узбіччя» Другої світової війни, то Червоне море можна назвати «узбіччям узбіччя». Воюючі сторони заангажували тут відносно невеликі сили, а сенс бойових дій полягав у намаганнях британців захистити свої морські комунікації, у той час, як італійці прагнули завдати їм максимальної шкоди.

Другий том має назву «Боротьба за панування на морі». Ключова проблема, яка досліджується у цій частині праці, – протистояння британського та італійського флотів у 1940–1941 рр. Спочатку автор аналізує стратегічні наміри сторін, після чого переходить до характеристик Мальти як ключового пункту в боротьбі за комунікації. Розглянуто нереалізовані плани окупації Мальти (операція «Геркулес») та Гібралтара (операція «Фелікс»).

Досліджено також роль мінно-загороджувальних операцій на Середземномор'ї. П'ятий розділ цієї частини містить виклад перших операцій на ТВД за участю Німеччини. Автор цілком слушно зазначає, що Третій рейх аж ніяк не мав наміру втягуватись у бойові дії на цьому другорядному для Німеччини театрі, однак змушений був це зробити задля порятунку союзника. Внесок Німеччини у бойові дії на Середземномор'ї полягав, головним чином, у виділенні авіаційних сил, морський же компонент був незначний. Його основу становили підводні човни та катери.

Значне місце відведено одній з ключових повітряно-морських операцій – атаці британської палубної авіації на італійську військово-морську базу Таранто 11–12 листопада 1940 р. У розділі 7 дослідник докладно аналізує концепцію атаки з повітря на ворожий флот, що знаходиться у базі, а в розділі 8 – досліджує саму операцію, яка привела до серйозних втрат італійського флоту та стала своєрідним передвісником нападу японської палубної авіації на Перл-Харбор 7 грудня 1941 р. У подальшому викладі проф. М. Франц досліджує бойові зіткнення надводних сил – бої біля мису Спартівенто (27 листопада 1940 р.), і поблизу Матапана (27–29 березня 1941 р.). Розглядається не тільки сам хід боїв, але й комплекс чинників, які привели до цих зіткнень. Основна увага акцентується на процесі ухвалення рішень командуванням обох сторін. Показана і роль технічної переваги британців у здобутті перемог на морі, насамперед, використання ними радіолокаторів. Завершує том розділ, присвячений першим операціям італійських спеціальних сил (10-ї флотилії MAS). Автор цілком слушно тлумачить зусилля італійського командування з розвитку спеціальних засобів війни на морі як спосіб знайти асиметричну відповідь на перевагу британського флоту.

Третій том присвячений в основному подіям 1941 – 1942 рр. Він складається з двох частин, основною темою першої з яких є бойові дії на Балканах та в Егейському морі. Основна увага зосереджена на агресії Італії проти Греції та її морському забезпеченні. Досліджено також військово-морські аспекти агресії проти Югославії. Автор підкреслює пасивність югославського флоту – на противагу грецькому. Останній, хоч і був нечисленним та складався значною мірою із застарілих кораблів, все ж намагався протидіяти противникові. Переконливо показано зростаюче значення повітряних сил у війні на морі. Особливо рельєфно це

помітно в розділі 3, присвяченому операції «Меркурій» – десантові на Крит. Ця операція була проведена в основному силами авіації за мінімальної участі флоту, а британський Середземноморський флот не зміг їй перешкодити. Ще одним цікавим аспектом, який розглянуто у цій частині роботи, є операції британського флоту з евакуації військ спочатку з материкової Греції, а пізніше – з Криту. Проводились вони за умов панування в повітрі німецької авіації, та попри це виявились досить успішними.

Головною темою другої частини третього тому є конвойні операції. Автор докладно аналізує розвиток подій довкола Мальти, розглядаючи конвойні операції «Гарпун», «Вігорус» і «П'едестал». Рельєфно показано ті величезні зусилля, які потрібно було докласти Великобританії для забезпечення постачання стратегічно важливого острова. Крім того, досліджено й аналогічні операції противника – італійські конвої, які мали життєво важливе значення для підтримки німецько-італійських військ у Північній Африці. Побічними темами цієї частини дослідження є операції італійських сил спеціального призначення та дії підводних човнів обох воюючих сторін.

Загалом робота проф. М. Франца відзначається стрункою логікою побудови, послідовністю і докладністю викладу, обґрунтованістю висновків та узагальнень. Вважаємо, не буде перебільшенням сказати, що рецензована праця може служити взірцем воєнно-історичного дослідження масштабної і тривалої кампанії.

Зазначимо, що рецензовані три томи – це лише частина масштабного дослідницького проекту, розрахованого на п'ять томів. Четвертий і п'ятий томи, за задумкою дослідника, висвітлюють решту подій Другої світової війни на Середземному морі аж до її завершення. Можемо лише побажати авторові успішного завершення цієї масштабної роботи.

Х Р О Н И К А

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ТА КАНДИДАТСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЙ ОФІЦЕРАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

21 лютого 2018 р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 35.051.25 відбулися публічні захисти дисертацій за спеціальністю 20.02.22 – військова історія.

Професор кафедри тактики підполковник Олеся Куцька захистила докторську дисертацію на тему: „Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945)”. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» Володимир Трофимович.

Ад’юнкт науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії майор Андрій Щеглов захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему: „Львівський гарнізон у період з 1921 по 1939 рік”. Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Юрій Бураков.

Колектив Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного щиро вітає офіцерів-науковців з успішними захистами дисертацій з військової історії.

З М И С Т

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Гринюка Б. М.</i> Діяльність Організації Українських Націоналістів у селі Кропулець на Тернопільщині (1938–1941 рр.)	3
<i>Заболотнюк В. І.</i> Іван Полтавець-Остряниця та Український козачий рух в Німеччині (1919–1939 рр.)	13
<i>Красома І. В.</i> Другий етап реформування Інженерних військ Збройних Сил України (2000–2013 рр.)	25
<i>Лук'янченко С. В.</i> Створення та діяльність Українського Всесвітньо-Історичного Інституту	34
<i>Омельченко І. Г.</i> Формування та діяльність організаційно-мобілізаційних референтур запілля УПА на Волині та Поліссі (1943–1944 рр.)	48
<i>Скрипник А. Ю.</i> За крок до катастрофи. Організація оборони Поділля під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.	57
<i>Терський С. В., Омельчук Б. А.</i> Роль степової військової традиції у формуванні Галицько-Волинської дружини у IX–XIII ст. (за археологічними джерелами)	70
<i>Шевченко Б. Л.</i> До історії Кіровоградської наступальної операції 2-го Українського фронту у січні 1944 року	79
100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	
<i>Виздрик В.С., Пехів В. Б.</i> Інтерновані частини армії УНР у тaborах на території Польщі	90
<i>Давидюк Р.П.</i> Організовані трудові осередки інтернованих армії УНР у Волинському воєводстві	101
<i>Дем'янюк О.Й.</i> Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти	111
<i>Задунайський В.В.</i> Розвиток системи вищого військового управління збройних сил УНР в 1920 р.	121
<i>Зайцев С.І.</i> Організація тилового забезпечення Революційної Повстанської Армії України (махновців)	134

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Крушинські Б. Організація і бойові дії німецької 10-ї піхотної дивізії на Західному фронті Першої світової війни (1916–1917) 142

Лосєв О. С. Система підготовки офіцерських кадрів сухопутних військ у збройних силах Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни 154

Слюсаренко А. В. Досвід створення та структура Сил спеціальних операцій провідних країн світу 170

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

Ткачук П. П., Харук А. І. Створення в Німеччині важких польових гаубиць напередодні та під час Другої світової війни 182

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧASNОСТІ

Бураков Ю. В., Сухий О. М. Сучасна російсько-українська війна у спогадах учасників – курсантів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного 192

Зозуля О. С. Теоретико-методологічні засади оцінки ефективності інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України 203

Підопригора І. І. Умови та чинники впливу на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення Військово-Морських сил Збройних Сил України у 2014 році 216

Томчук О. А. Напрями і форми волонтерського руху в допомогу Збройним Силам України у 2014–2018 рр. 230

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Харук А. І. Друга світова війна на Середземному морі: спроба комплексного дослідження 239

Захист докторської та кандидатської дисертацій офіцерами Національної академії сухопутних військ 244

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

<i>Hrynyuka B.</i> Activity of the Organization of Ukrainian Nationalists in the willage of Krohulets in Ternopil region (1938–1941)	3
<i>Zabolotniuk V.</i> Ivan Poltavets-Ostryanitsa and Ukrainian kozak movement in Germany (1919–1939 pp.)	13
<i>Krasota I.</i> Second stage of the reforming the Engineer troops of the Armed Forces of Ukraine (2000–2013).	25
<i>Lykianchenko S.</i> The foundation and activities of Ukrainian Military Historical Institute	34
<i>Omelchenko I.</i> Formation and activity of the underground organizational mobilization desks (sections) of the UPA in Volyn and Polissia (1943–1944)	48
<i>Skrypnyk A.</i> On the eve of a catastrophe. Organization of defense of Podillia during the Eastern (crimean) War of 1853–1856	57
<i>Tersky S., Omelchuk B.</i> The role of the steppe military tradition in the formation of the Halycian-volhynian troops in IX–XIII centuries (according to the archaeological resources)	70
<i>Shevchenko B.</i> To the history of Kirovohrad offensive operation of 2nd Ukrainian front in january 1944	79

100 years OF UKRAINIAN REVOLUTION

<i>Vyzdryk V., Pehiv V.</i> Interned units of the UPR Army in the camps on the territory of Poland (1921–1924)	90
<i>Davydiuk R.</i> Organized labor settlements of UPR interned armies in Volhynian Voivodeship	101
<i>Demianiuk O.</i> Volyn in the period of Ukrainian Central Council: military-political aspects	111
<i>Zadunayskyi V.</i> Development of the system of higher military administration of the UNR armed forces in 1920	121
<i>Zaytsev S.</i> Organization of service support of the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (makhnovists)	134

WORLD HISTORY

- Kruzhynski B.* Organizations and combat operations the German 10th infantry division on the Western front of World War (1916–1917) 142

- Losiev O.* The system of training officers in Austro-Hungarian Army before World War I 154

- Sliusarenko A.* Experience of creation of special operations forces and their structure in the world's leading countries 170

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

- Tkachuk P., Kharuk A.* Creation of heavy field howitzers in Germany on the eve and during the Second World War 182

CURRENT LOKAL WARS AND ARMED CONFLICTS

- Burakov Y., Sukhyi O.* Russian-ukrainian modern war in memories of participants - cadets of Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy 192

- Zozulya A.* Theoretical and methodological principles of effectiveness evaluation of information and propaganda support of the Ukrainian Armed Forces 203

- Pidopryhora I.* Conditions and factors of influence on the organization of information and propaganda support of Naval Forces of Ukraine in 2014 216

- Tomchuk O.* Directions and forms of volunteer movement to assist the Armed Forces of Ukraine in 2014–2018 230

SCIENTIFIC REVIEWS

- Kharuk A.* The Second World War on the Mediterranean Sea: attemption of complex research 239

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь) державною мовою. Публікуються також окремі статті англійською мовою.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони повинні бути структурно побудовані за постановою Президії ВАК України „Про підвищення” вимог до фахових видань, віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, а саме:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття;

- формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Комп’ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам: стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервали, диск CD). Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см. Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;

- ім’я, прізвище, по батькові автора, назва статті;

- анотації, ключові слова (не більше 5-ти) українською та англійською мовами (англійською мовою розширенна анотація в межах 600–800 друкованих знаків з пробілами);

- текст статті (до 30 тис. знаків);

- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с. 1; 14, арк. 2], де „13” і „14” – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;

- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з “Бюллетенем ВАК України (2008, № 3) „Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників”.

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, у тому числі норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, у тому числі цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право скерувати рукопис на додаткову рецензію фахівцям, проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напряму Віснику. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Авторські матеріали подаються до редколегії збірника через Науковий центр Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ (науково-дослідна лабораторія військово-історичних досліджень). Матеріали в електронному вигляді надсилали: на адресу burakov04@ukr.net

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 29

Відповідальний за випуск **Ю.В. Бураков**

Редактори **Н.С. Хмелик**

Коректор **О.М. Мінєєва**

Комп'ютерний набір і верстка **Ю.В. Бураков, Г.О. Бабухіна**

Підписано до друку 03.05.2018.

Формат 60x90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.

Умов. друк. арк. 15,75

Обл.-вид. арк. 13,27

Тираж 100 прим.

Замовлення № 40

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79012, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.